

ӘДІЛХАН ПІРМАНОВ
АЙЖАН ҚАПАЕВА

ҚАЗАК

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫ

ҰЛТТЫҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯНЫҢ
ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН

АТАМҰРА
АЛМАТЫ, 1997

ББК 63.3 (5 каз)
П 95

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ
МИНИСТРЛІГІ – ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
Ш. Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ
ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

Жауапты редакторы – ҚР ҒМ – ҒА-ның корреспондент-
мүшесі, тарих ғылымдарының
докторы, профессор

К. Н. Нүрпейісов

Пікір жазған –

тарих ғылымдарының кандидаты

Қ. С. Алдажұманов

Пірманов Ә., Қапаева А.

П 95 **ҚАЗАҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫ** (Ұлттық интеллигенция-
ның қалыптасу тарихынан). Монография. – Алматы: «Ата-
мұра», 1997. – 160 бет.

ISBN 5-7667-4655-5

Кітапта қазақ интеллигенциясы қалыптасуының алғы-
шарттарына нақты тарихи деректер негізінде тиянақты тал-
дау жасалған. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасыр-
дың басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде
ұлт зиялыларының алатын орны мен атқарған рөліне лайық-
ты баға берілген.

Зерттеуде зиялы тұлғалар өмір сүріп, қызмет еткен
дәуірдің шындығы негізге алынып, қазақ интеллигенциясы-
ның тарихы ұлттық ерекшеліктермен, оның өзіндік қадір-
қасиетімен және рухани мәдениеттің дамуымен тығыз бай-
ланысты қарастырылған.

Кітап ата тарихымыздың қоғамдық-саяси және рухани
өмірі қызықтыратын қалың оқырман қауымға арналған.

п 0503020905-013 Без объявл.
418(05)-97

ББК 63.3(5 каз.)

ISBN 5-7667-4655-5

© Пірманов Әділхан, 1997.

© Қапаева Айжан, 1997.

© «Атамұра», 1997.

*Өмірден ерте кеткен
әке-шешемнің рухына
бағыштаймын.*

Әділхан.

КІРІСПЕ

Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде, жаңаша ой-пікір мен
көзқарастың қалыптасуы белесінде халқымыздың өткен жолы
мен оның рухани түлеуін тану құралы ретіндегі тарих ғылы-
мының көкейкестілігі, мән-мағынасы күрт кеңейіп, толығы
түсуде. Отандық тарихнамада тарихты бұрынғыша түсінуден
арылып, оны қайта қарап, соны талдау жасау белең алып
келеді.

«Осындай жағдайда өткен тарихымыздың шынайы
бейнесін жасау, – деп атап өтілген Қазақстан Республика-
сында тарихи сана қалыптасуының тұжырымдамасында, –
жалпыұлттық бірлігіміздің, Қазақстан Республикасының
мемлекеттік бітімі қалыптасуының, оның егемендігін нығай-
тудың, азаматтық пен отаншылдықты тәрбиелеудің ең бас-
ты факторларының бірі болып отыр»¹.

Соңғы онжылдықтарда тарихшылардың революцияға
дейінгі тарихымызға көп назар аудара бермейтіні, онда еш-
қандай елеулі проблемалар болмаған сияқты орынсыз әсер
туғызатыны аңғарылып жүр, сөйтіп көптеген мәселелерге
лайықты бағасын аларлық ғылыми талдау жасалмай, өткен
кезең таптаурын болған конъюнктуралық-идеологиялық
түрғыдан көрсетіліп келеді. Тарихи танымды түп-тамырымен
және сапалық жағынан жаңартып, ең алдымен оның ілгері
басу процесін тереңдете түсудің қажет болып отырғаны сон-
дықтан, ал мұның өзі өткен жолымызға жан-жақты ой
жүгіртіп, қоғам дамуының заңдылықтары негізінде тарих-
тың сан алуан құбылыстарын ұғынуға көмектеседі. Бұл –
ғасырлар бойы патша өкіметінің отаршылдық бұғауында бо-
лып келген бұрынғы Ресей империясы халықтарының тарих
ғылымы үшін мейлінше көкейкесті мәселе.

¹«Егемен Қазақстан», 1995, 30 маусым.

Зерттеушілерге XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезеңі ерекше ынта-ықылас туғызатыны даусыз, өйткені Ресей мемлекетінде капиталистік қатынастардың дамуы орталықтағы ғана емес, сонымен қатар бүкіл отарлық шет аймақтардағы өмір салаларында да – экономикада, мемлекеттік құрылымда, мәдениетте болған ғаламат өзгерістермен сипатталып келді. Жаңа экономикалық укладтың объективті заңдарының ықпалымен қазақтың қоғамдық санасында елеулі өзгерістер қалыптасты, ал мұның өзі қоғамның дамуын айқындады. Бұл – таяудағы уақытқа дейін талап етіліп келгеніндей, идеялардың, көзқарастардың, теориялардың бір сарынды емес, керісінше алуан түрлі болуынан көрінеді, осы тұрғыда қазақ интеллигенттері дүниетанымының елеулі орын алғаны даусыз. Сол кездегі қазақ қоғамының тарихи өмір шындығы мен 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясы идеяларының ықпалымен қалыптасқан жас қазақ интеллигенциясы өз халқының ұлттық сана-сезімін жетілдіруде зор рөл атқарды.

Алдыңғы қатарлы қазақ интеллигенттері қызметін айқындап берген ең басты нысана тереңде жатқан тарихи, саяси, ұлттық және мәдени дәстүрлерге сүйенетін бостандық, тәуелсіздік және отаршылдық езгіден құтылу идеясы болды. XX ғасырдың басындағы ұлттық-демократиялық жас қазақ интеллигенциясы бүкіл қазақ халқы атынан іс-қимыл жасай отырып, отарлықтың нәтижесінде территориялық тұтастығы мен ұлттық мемлекеттілігінен айырылып қалған елді экономикалық және рухани дағдарыстан шығару жолын іздестірді, өз халқының мемлекеттігін қалпына келтіріп, халықты жалпы адамзаттық қазыналармен таныстыруға ұмтылды.

Біздің қоғамдық ғылымымызда кеңес өкіметі кезінде үстем болып келген таптық көзқарас дейтін ұғым оқиғалар мен құбылыстарды бағалағанда бірден-бір дұрыс, бұлжымас әдістемелік принцип ретінде қарастырылды. Мұндай таптық қағида әрбір адам мен әрбір халықтың жеке өзінің бостандығы, бүкіл адамзат мәдениетіндегі жетістіктерге еркін қол жеткізу құқығы сияқты жалпы адам баласына тән өркениетті игеру жолында қажырлылықпен күрескен XIX–XX ғасырлардағы қазақ интеллигенциясының қызметін объективті зерттеуге кедергі жасады.

Өсіресе осы еңбекте зерттеліп отырған кезеңде қазақ интеллигенциясының қалыптасу тарихы, осы процестің тарихи-мәдени алғышарттары бір жақты қарастырылды. Қазақ интеллигенциясы алдыңғы қатарлы орыс мәдениетінің ықпа-

лымен қалыптасып, дамыды деген сыңаржақ қағида қоғамдық және гуманитарлық ғылымдарда мықтап орын алды. Қазақ интеллигенциясын қалыптастырудағы ұлттық рухани бастау-көздер, қоғамда орын алған әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайлардың XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ интеллигенциясының жаңа легінің пайда болуы мен оның нақтылы іс-әрекетіне жасаған әсері зерттеушілер назарынан тыс қалды. Ал Алаш қозғалысының пайда болуына ұйытқы болып, Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің белсенді қайраткерлері болған Әлихан Бөкейхановтың төңірегіне топтасқан ұлт зиялылары «халық жаулары» деген жалған жалалармен айыпталып, соңғы 6–7 жылға дейін олар туралы айтуға да жазуға да ресми түрде тыйым салынды. Осынау күрделі тарихымыздың кезінде зерттеуге тыйым салынған «ақтандақ» беттерін саралау бүгінгі күн тарихшыларының алдындағы үлкен міндеттердің бірі. Демек, қарастырылып отырған тақырыбымыз арнайы ғылыми зерттеу объектісі болуға әбден лайық, тарих ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі деп білеміз.

Зерттеушілер интеллигенцияның пайда болған кезінен бастап, осы уақытқа дейінгі қалыптасу кезеңіне ерекше назар аударып, қоғамның әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени дамуында олардың атқарған рөлін анықтауға ұмтылуда.

Ғылымда қоғамдық-саяси тарихтың ерекше құбылысы ретінде интеллигенция ұлттық және аумақтық құрылымдар мен белгілі бір тарихи мерзім ауқымы аясында зерделенеді.

Алғашқы қауымдық құрылыстан құл иеленушілік құрылысқа өту кезеңіндегі еңбек бөлінісі нәтижесінде ой еңбегімен айналысатын адамдар тобы бөлініп шықты. Ол кезде олар жөнінде «интеллигенция» термині әлі де қолданылмаған болатын. Терминді алғаш рет таным процесінің ерекшеліктерін сипаттай келе көне грек ойшылы Цицерон қолданды. Термин XIX ғасырдың екінші жартысында социологиялық мазмұнмен толықты: интеллектуалдық қызметпен айналысқан білімді адамдар интеллигенция тобын құра бастады. XIX ғасырдың 80-жылдарында халықтың мүдделерін қорғаған азаматтар соған дейінгі «сыни ойлы тұлғалар» деген ұғымда қолданылғанының орнына «интеллигенттер» деп аталатын болды.

Қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының жемісі болумен бірге интеллигенция әрбір тарихи дәуірде белгілі бір қызмет атқарып отырды. Қоғамдық өндірістің бөлен алып, феодалдық жүйенің ыдырауы, капиталистік қатынас-

тардың орныға түсуі барған сайын интеллигенция қатарының толығы түсуін қажетсінді. Механикалы техникаға негізделген ауыл шаруашылығы мен капиталистік өнеркәсіптің өркендеуі үшін білікті мамандар жетіспеді. Өмірдің саяси және рухани салалары да жаңа тұрпаттағы идеологтардың, капиталистік тәртіп апологеттерінің, жаңа саяси институттарды бағамдаушы қайраткерлердің, ғылым, мәдениет және білім саласындағы мамандардың пайда болуын талап етті. Сонымен, әлеуметтік-экономикалық дамудың объективті қажеттеріне сәйкес кәсіби ой қызметкерлерінен жаңа әлеуметтік топ қалыптаса бастады.

Проблеманы терең байыптай келе, зерттеушілер арасында «интеллигенция» ұғымын анықтауда бірыңғай тұжырымның орнықпағанын аңғарамыз. Батыс Европа елдерінде «интеллигенция» түсінігіне кәсіптік мән беріледі, ал Ресейде ол ақыл-ой, рухани, адамгершілік негізді білдіреді. Әлбетте, интеллигенттілік пен интеллигенция ұғымының мәні бірдей емес. Интеллигенттілік – адамның жеке басы – жан дүниесінің жай-күйі, рухани, ішкі және сыртқы мәдениетінің кемелдену дәреже-деңгейі. Ал интеллигенция – қоғамның таптық құрылымындағы әлеуметтік категория. Бұл категорияға ой еңбегін, дәлірек айтқанда, оның үш түрін: 1) нәтижесі товарға айналып, рухани қазына құратын интеллектуалдық қызметті (жазушылар мен суретшілердің т. б. шығармалары); 2) еңбектің нәтижесін шығармашылық іздену процесімен ұштастыратын қызметті (ғалымдар, дәрігерлер т. б.); 3) нәтижесінде материалдық қазыналар жасалатын ой қызметін (инженерлердің, агрономдардың және т. б. еңбегі) кәсіп ететін ақыл-ой иелері жатқызылады.

Демек, әлеуметтік құбылыс ретінде интеллигенция дегеніміз ой еңбегімен кәсіби түрде шұғылданатын, шығармашылық қызметінің нәтижесінде материалдық және рухани қазыналар жасайтын адамдардың қоғамдық құрылымы.

Интеллигенция тақырыбы әрбір дәуір тынысы, оқиғалардың ықпал-әсерімен қоғамтанушылар еңбектерінде әр қырынан қарастырылып келді. Интеллигенцияның пайда болуы мен қалыптасу тарихына, қызмет ету механизмдеріне, қоғамдағы рөліне арнап шетелдік тарихшылар да, кеңестік ғалымдар мен бүгінгі зерттеушілер де бірқатар еңбектер жариялады. Құрамы мен қызметінің сипаты жағынан интеллигенция қатарының ауқымды келетіні, оның атқаратын қызметінің аясы аса кең екені анық. Сондықтан да бұл проблема әр түрлі тұрғыдан алынып зерделенеді.

Кеңестік тарих ғылымында интеллигенцияның қоғам дамуындағы рөлін бағалауда ұзақ жылдар бойы сыңаржақ таптық көзқарас, қатып-семіп қалған конъюнктурашылдық үстем болып келді, мемлекеттік идеологияда да, ресми ғылымда да тап күресі түсінігі басымдық етті. Адамдардың санасына бұрынғы, ескі интеллигенция өкілдері буржуазиялық идеологияны таратушылар, кеңес өкіметінің ең зұлым қас жаулары, демек, бар бітім-болмысымен олар кертартпа күш деген пікір біртіндеп сіңіріле берді. Проблеманы зерттеуге іс жүзінде осылайша тыйым салынды да, оның көптеген көрнекті өкілдері аластатылып, жексұрын, халық жаулары етіп көрсетілді, олар туралы тек жағымсыз тұрғыдағы пікір қабылданды.

Тарихшылардың күш-жігері негізінен жұмысшы табы мен шаруалардың «жасампаз» тарихын талдауға, әрбір бесжылдықтардағы экономикалық және мәдени «дамуды» дәріптеуге бағытталды, ғалымдар белгілі бір әдістемелік құрсау шеңберінен шыға алмады. Тек 60-жылдардан бастап Ресейдің революцияға дейінгі интеллигенциясы тарихының әр түрлі қырларына арналған еңбектер баспа жүзінде жарық көре бастады.

Осындай алғашқы еңбектердің бірі – Л. К. Ерманның монографиясы¹, онда проблеманы интеллигенцияның қалыптасуы, оның әлеуметтік-экономикалық жағдайы және қоғамдық-саяси қозғалысқа қатысу мәселелерін қамти отырып қарастыруға әрекет жасалды. 1970 жылдар мен 80-жылдардың бас кезінде П. С. Гусятниковтың, А. В. Ушаковтың және В. Р. Лейкина-Свирскаяның, С. А. Федюкиннің XIX–XX ғасырдың басындағы орыс интеллигенциясының тарихына арналған зерттеулері жарияланды². П. П. Амелиннің, В. Л. Соскиннің, В. П. Филатовтың, О. Н. Знаменскийдің ұжымды түрде жарық көрген

¹Ерман Л. К. Интеллигенция в первой русской революции. М., 1966.

²Гусятников П. С. Революционное студенческое движение в России. 1899–1907. М., 1971; Ушаков А. В. Революционное движение демократической интеллигенции в России. 1895–1904. М., 1976; Соныкі. Демократическая интеллигенция периода трех революций в России. М., 1985; Лейкина-Свирская В. Р. Интеллигенция в России во 2-половине XIX вв. М., 1971; Соныкі. Русская интеллигенция в 1900–1917 г. М., 1981; Федюкин С. А. Великий Октябрь и интеллигенция. М., 1972; Соныкі. Социалистическая революция в России и интеллигенция. М., 1980.

еңбектерінде революцияға дейінгі Ресей интеллигенциясын сипаттауға едәуір орын берілген¹.

Бұл еңбектердің бәріне қоғамның әлеуметтік құрылымы, тап күресі мен таптық ымырасыздық, қоғамды күш қолдану (революция) жолымен қайта құру, большевиктер партиясы, ғылыми социализм идеясын дамыту, оны жұмысшы қозғалысымен терең ұштастыру, революция ісіне интеллигенцияның қосқан үлесі туралы Лениннің сын-қаржак, тұрлаусыз тұжырымдары теориялық негіз етіп алынған. Дей тұрсақ та, бұл еңбектер интеллигенция тарихын зерттеушілер үшін айтарлықтай деректемелік мәнге ие.

Ұлттық интеллигенция тарихы кеңестік және жаңа кезеңдегі Қазақстан тарихнамасында замана шындығымен жанасымды зерттеліп отыр. 20–30-жылдары кеңестік болмыс өктемдігі салқынын тигізген бірқатар ғылыми еңбектер жазылып, оларда күні бүгінге дейін кесімді шешімін таппаған проблемалар, атап айтқанда қазақ интеллигенциясының пайда болуы мен қалыптасу жағдайлары қарастырылды. Халқымыздың біртуар ұлы Т. Рысқұлов қазақ интеллигенциясының тарихи тағдырына зор көңіл бөліп, оның пайда болуы мен қалыптасуының хронологиялық ауқымын ХІХ ғасырдың аяғына жатқызды. Ол қазақ интеллигенциясы өкілдерінің қызметін саяси, әлеуметтік, ұлттық бағдарды негізге ала отырып саралаудың дәйектілігін атап өтті². Қазақстандағы тарих ғылымының негізін қалаушылардың бірі С. Ж. Асфендияров та өлкеде интеллигенцияның қалыптаса бастауын ХІХ ғасырға жатқызады³.

Алайда кейін қатаң таптық методологияға негізделген кеңестік тарихнамада революцияға дейін қазақ интеллигенциясы болғанын теріске шығаратын тұжырымдама берік орнықты⁴. Ұлттық интеллигенцияның пайда болуы мен қалыпта-

¹Амелин П. П. Интеллигенция и социализм. Л., 1970; Соскин В. Л. Ленин, революция, интеллигенция. Новосибирск, 1973; Борьба за массы в трех революциях в России. М., 1981; Филатов В. П. Об общем и особенном в дооктябрьском опыте КПСС. М., 1983.

²Рыскулов Т. Из прошлого казахской национальной интеллигенции. – Избранные труды. А., 1984, 159-б.

³Асфендияров С. Д. История Казахстана (с древнейших времен). М.-А., 1935, 215–216, 228–229-б.

⁴Тастанов Ш. Ю. Советский опыт формирования и развития интеллигенции ранее отсталых народов (на примере Казахстана). А., 1975, 6-б.

суын қарастыратын алғашқы бір арнайы еңбектің атының өзі осыны дәлелдейді¹.

60-жылдардың орта шеніне қарай отандық ғалымдардың еңбектерінде Қазақстандағы социалистік құрылыстың түрлі кезеңдерінде интеллигенцияның қалыптасуын, даму мәселелерін, олардың қызметі мен атқарған рөлін неғұрлым кең ауқымда талдаушылық сипат алды².

Ұлттық интеллигенция тақырыбын зерттеудің 70-жылдардан бастап едәуір жаңадан түскені байқалады. Проблеманың жекелеген қырларын зерделеуге арналған, қазақ интеллигенциясы өкілдерінің өмірбаяндық материалдарына, олардың саяси және дүниетанымдық көзқарастарына тереңірек бойлаған еңбектер шығады (Қ. Бисембиев, С. Бейсенбаев, Қ. Жаманбаев т. б.). Солардың ішінен Р. Б. Сүлейменовтің орыс тілінде жарық көрген «Мәдени революцияның лениндік идеялары және олардың Қазақстанда жүзеге асырылуы»³ деген іргелі еңбегін атап өткен жөн, оның екінші тарауы Қазақстанның революцияға дейінгі мәдени мұраларына, «қазақ интеллигенциясының қалыптасуына» арналған. Бес томдық Қазақ ССР тарихының үшінші томында ХІХ ғасырдың аяғы - ХХ ғасырдың басындағы орыс демократиялық мәдениетінің қазақ халқының мәдениетіне тигізген ықпал-аясын сипаттауға маңызды орын берілген⁴.

Қазақ интеллигенциясы қалыптасуының күрделі проблемаларын жаңаша зерделеудің егеменді еліміздің тарихнамасындағы айтулы кезеңі 80-жылдардың соңынан басталды. Осы жылдары жарияланған басылымдарда «интеллигенция» ұғымы мен оның тарихы бір қырынан, қоғамды жаңғыртудағы интеллектуалдық еңбектің рөлі екінші қырынан екі басқа айқындама тұрғысынан қаралып, интеллигенция мен өкіметтің, интеллигенция мен халықтың өзара қарым-қатынасы туралы мәселелер көтерілді⁵.

¹Карагусов Ж. Казахская советская интеллигенция, рожденная Октябрем. А., 1960.

²Канапин А. К. Культурное строительство в Казахстане. А., 1964; Канапин А. К., Яңдаров А. Д. Расцвет культуры казахского народа. А., 1977; Сулейменов Р. Б., Бисенов Х. И. Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов. А., 1972.

³Сулейменов Р. Б. Ленинские идеи культурной революции и их осуществление в Казахстане. А., 1972.

⁴Қазақ ССР тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. III том. А., 1982.

⁵Амрекулов Н. А., Масанов Н. Э. Казахстан между прошлым и будущим. А., 1994; Абжанов Х. М., Гуревич Л. Я. Интеллигенция Казахстана: история, теория, современность. А., 1992; Гуревич Л. Я. Тоталитаризм против интеллигенции. А., 1992.

XIX–XX ғасырлардағы Қазақстанның қоғамдық өміріне арналған В. З. Галиевтің еңбектерінде қазақ арасынан шыққан алғашқы оқыған, көзі ашық, білімді азаматтар – зерттеушілер мен публицистер, аудармашылар мен жолнұсқаушылар хақында құнды мәліметтер кеңінен қамтылған¹. Х. М. Әбжанов пен Л. Я. Гуревич өз зерттеулерінде қазақ интеллигенциясының, оның мәні мен атқарған қызметінің бірқатар проблемаларын қарастырды, интеллигенцияның қалыптаса бастаған кезеңі туралы айтылған жаңсақ пікірлерді сынға алды. Авторлар мынадай тұжырымға келген: «Бүгінгі таңда тарих ғылымы қазақтар халық ретінде XIV–XV ғасырларда қалыптасқан деп пайымдайды. Демек, бұл халықтың интеллигенциясы хронологиялық және проблемалық жағынан өз бастауын осы кезеңнен алуға тиіс»².

Негізінен осы дұрыс тұжырым мәдениет тарихын зерттеуші ғалымдар тарапынан нақтыландырыла, дәлелдене түсуі қажет деп санаймыз.

Соңғы жылдары интеллигенция тарихының қадау-қадау проблемаларын жаңа тарихи таным мен методология тұрғысынан саралауда қыруар істер тындырылды. Академик М. Қ. Қозыбаев өз еңбектерінде³ интеллигенция тарихындағы «ақтандақты» беттердің сырын ашып, оның жазықсыз жазаға ұшыраған қайраткерлерінің мұрасын зерттеудің бағыт-бағдарламасын айқындап берді.

Белгілі ғалым К. Н. Нұрпейісовтің дәйекті зерттеулері қазақ интеллигенциясына таңылған қатал, әділетсіз бағаның ақиқатын анықтап, тарихи шындықты қалпына келтіруге арналған⁴. «Алаш һәм Алашорда» (А., 1995) атты еңбегінде автор қазақ интеллигенциясы қалыптасуын XIX ғасырдың соңы

¹Галиев В. З. Жол нұсқаушылар // Жұлдыз, 1970, № 3; Соныкі. Медицинская деятельность ссыльных революционеров в Казахстане (вторая половина XIX века). А., 1982; Соныкі. Караванные тропы. А., 1994 т. б.

²Әбжанов Х. М., Гуревич Л. Я. Көрсетілген еңбегі, 16-б.; Сонымен қатар қараңыз: Әбжанов Х. Қазақ интеллигенциясы қашан туған? «Қазақстан коммунисті», 1991, № 2; Әбжанов Х., Өлпейісов Ө. Қазақ интеллигенциясы мен мәдениеті туралы. А., 1992.

³Қозыбаев М. К. История и современность. А., 1991; Соныкі. Ақтандақтар ақиқаты. А., 1992.

⁴Нұрпейісов К. Тұтқындалған «Оян, қазақ» Алматыда. «Қазақ әдебиеті», 1990, 16 қараша; Соныкі. Өлімхан Ермеков ОГПУ тергеушілері алдында. «Ақиқат», 1993, № 4; Соныкі. Қилы заман құжаттары. Сонда; Нұрпейісов К. және басқалар. Халел Досмұхамедұлы және оның өмірі мен шығармашылығы. А., 1996.

мен XX ғасырдың бас кезіне жатқызып, «1917 жылғы революцияға дейінгі қазақ интеллигенциясының тарихы мен Алаш партиясының тарихын шатастыруға болмайтындығын» атап көрсетеді. Аталмыш кітапта әрбір жеке тұлға мен әрбір халықтың өз бостандығы және бүкіл адамзат мәдениетінің жетістіктері мен жеңістеріне еркін қол жеткізу құқығы сияқты жалпы адамзатқа тән қазыналар жолында күрескен алаш интеллигенциясының қызметіне талдау жасалған.

Егеменді еліміздің жаңа тарихи танымын қалыптастыруда тындырымды ізденістерімен танымал М. Қойгелдиевтің докторлық диссертациясында және соның негізінде жариялаған монографиясында¹ қазақ демократиялық интеллигенциясының XX ғасырдың алғашқы 20 жылындағы қоғамдық-саяси қызметі жан-жақты, терең қамтылған.

Кешегі тоталитарлы жүйенің жазықсыз жазалауына ұшыраған Алаш ардагерлері, халқымыздың көрнекті ғылым мен мәдениет қайраткерлері туралы әдебиет зерттеуші ғалымдар мен тілші, публицистердің қалам тартқанын атап өткен абзал. Кер заманда өктем зұлымдықтың құрбаны болып кеткен боздақтар, қазақтың зиялы азаматтарының асыл мұралары бүгінде том-том боп басылып, рухани мәдениетімізді байыта түсті.

1989 жылы жарық көрген А. Байтұрсыновтың шығармалар жинағына жазған алғы сөзінде Ш. Сәтбаева: «Оның өмірі мен қоғамдық, шығармашылық қызметінде Қазан революциясы алдында қалыптасқан қазақ интеллигенция өкілдерінің тынымсыз тынысы, әр саладағы рухани ізденістері, олардың бағыт-бағдары мен сәтті-сәтсіз нәтижелері, жеке өмірінің трагедиялық жағдайлары бой көрсеткенін» атап өтеді². Р. Нұрғалиевтің құрастыруымен шыққан «Ақ жол» жинағында Ахмет Байтұрсыновтың ардақты есімі, өмір жолы мен қоғам қайраткері санатында жасаған істері жан-жақты зерделеніп, Ақаңның көзі тірісінде-ақ «революциялық рухтағы алғашқы сөз» деп бағаланған атақты шығармалары, қазақ жұртын өнер-білім шұғыласына, рухани жетілуге үндеген көсем сөздері топтастырылған³.

Алаштың саяси көсемі, кең ойлы, жан-жақты терең білімді ірі қайраткері Өліхан Бөкейхановтың өмір тарихын, саяси-әлеуметтік қызметін, ғылыми-ағартушылық еңбегін

¹Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. А., 1995.

²Байтұрсынов А. Шығармалары. А., 1989, 3-б.

³Байтұрсынов А. Ақ жол. А., 1991.

әдебиетші ғалымдар М. Базарбаев пен С. Аққұлыұлы «Ә. Н. Бөкейхан. Таңдамалы» басылымының кіріспе мақаласында байыпты түрде түгендеп баяндап берген¹.

«Оян, қазақ!» деп жар салған азамат ақын, жазушы, жалынды журналист, қазақтың саяси көсемдерінің бірі М. Дулатовтың әдеби-тарихи мұрасын зерттеуде ақынның қызы Гүлнар Дулатова, әдебиетші ғалымдар З. Ахметов, Ү. Субханбердина, Ж. Ысмағұлов т. б., арнайы диссертация қорғаған М. Әпсәметовтер өз үлестерін қосты. Алашорданың көрнекті қайраткері, қазақтың тұңғыш құқық магистрі Жақып Ақбаевтың өмірі мен қызметі, саяси-құқылық көзқарастары М. Құл-Мұхаммедтің зерттеу еңбегінде бар қырынан сараланған². Қазақ халқын оқу-білім, өнер жолына ұлт-азаттық идеясына үндеген, елдің бас көтерер азаматтарын ел қорғаны болуға шақырған Ж. Аймауытовтың қазақ әдебиеті мен мәдениетінің тарихындағы алатын орны С. Қирабаевтың еңбектерінде егжей-тегжейлі айқындалған³.

Сонымен қатар қазақтың алғашқы оқығандары, Алаш қозғалысына қатысқан тарихи тұлғалардың өмірі мен олардың әдеби, ғылыми мұралары жайлы Ш. Елеуқенов, Т. Кәкішев, Ә. Қайдаров, Қ. Мұхаметханов, С. Негімов, Р. Сыздықова, Қ. Сыдиықов және тағы басқа тілші, әдебиет зерттеуші ғалымдар мен публицистердің шығармашылық ізденістері баспа жүзінде жарық көрді⁴.

Республика ғалымдарының интеллигенция проблемаларын талдап шешудегі осындай жемісті ізденістеріне қысқаша тоқтала келіп, Қазақстан тарихнамасындағы осы маңызды тақырыптың көптеген мәселелеріне, атап айтқанда қазақ интеллигенциясы қалыптасуының тарихи-мәдени алғышарттарына бүгінгі күнге дейін ғылыми тұрғыда тиянақты талдау жасалмағанын және оның арнайы ғылыми зерттеуде егжей-тегжейлі көрініс таппағанын ескертіп өткен жөн. Сондықтан да бұл диссертацияның тақырыбы кездейсоқ алынбаған.

Әдеби деректерге талдау жасау қазақ интеллигенциясы қалыптасуының алғышарттарын арнайы зерттеп, ой елегінен өткізу міндетін алға қойып отыр. Осыған орай, зерттеу жұмы-

¹Бөкейхан Ә. Таңдамалы (избранное). А., 1995, 5–29-б.

²Құл-Мұхаммед М. Алаш ардагері. А., 1996.

³Аймауытов Ж. Шығармалары. А., 1989; Қирабаев С. Жүсіпбек Аймауытов. А., 1993; Соныкі. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері. А., 1995.

⁴Кәкішев Т. Санадағы жаралар. А., 1992; Мұхаметханов Қ. Абай мұрагерлері. А., 1995; Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынұв. А., 1990; Сыдиықов Қ. Халқымен қайта табысқандар. А., 1997 ж. б.

сының басты мақсаты – қазақ интеллигенциясы пайда болуының тарихи-мәдени алғышарттарын анықтау, оған нақты тарихи құжаттар негізінде талдау жасау, ұлттық интеллигенцияның XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасырдың басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде алатын орны мен атқарған рөліне баға беру болып табылады. Алға қойған мақсатты жүзеге асыруда тақырыпты төмендегідей жекелеген мәселелерге бөліп қарастырамыз:

– зерттеліп отырған кезеңдегі дәстүрлі қазақ қоғамы шаурашылығындағы өзгерістер;

– қазақ интеллигенциясы қалыптасуының әлеуметтік-саяси негіздері;

– қазақ халқы мәдениетінің даму ерекшеліктері және оның рухани өмірінде орын алған соны құбылыстар;

– қазақ интеллигенциясының әлеуметтік құрамы, саны, білім алған оқу орындары, мамандық дәрежесі;

– Қазақстанның қоғамдық өміріндегі қазақ интеллигенциясы қызметінің нысандары мен бағыт-бағдарлары.

Осылайша байыпталған мақсатымызға жетуде заманының көрнекті тұлғалары болған, XIX ғасырдың екінші жартысында патша өкіметінің әр түрлі әкімшілік орындарында, орыс армиясында және т. б. салаларда қызмет атқарған қазақтың оқыған азаматтары – ғалымдар, ағартушылар, ақын-жазушылар, жоғары шенді офицерлер, қоғам қайраткерлері хақында зерделей келе, зерттеуімізге қазіргі уақыттың саяси конъюнктурасын емес, сол тұлғалар өмір сүріп, қызмет еткен дәуірдің шындығын негіз етіп аламыз.

Қазақ интеллигенциясының тарихы ұлттық ерекшеліктермен, оның өзіндік қадір-қасиетімен және рухани мәдениеттің дамуымен тығыз байланысты. Осы тұрғыда бұл еңбекте желісі үзілмей келе жатқан тарихымыздың ерекшеліктерін, уақыт пен ұрпақ байланысын айқындауға зор мән берілді, мұның өзі қазақ интеллигенциясының сипаттамасы, оның демократиялық дәстүрлерді таратушылар ретіндегі, ұлттық ой-пікірді жетілдіруге, ұлттық сананың қалыптасуына шешуші ықпал жасайтын күш ретіндегі менталитетін анықтау үшін өте маңызды.

Зерттеу жұмысының хронологиялық шегі – XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезін қамтиды. Бұл кезеңде қазақ интеллигенциясы пайда болуының әлеуметтік-экономикалық, тарихи-мәдени алғышарттары қалыптасты. Капиталистік қатынастардың орнығу дәуірінде білікті кадрларға деген сұранымның арта түсуі заңды құбылыс еді. Қоғамның тарихи дамуының объективті барысы ин-

теллигенцияның әлеуметтік категория ретінде қалыптасуына қолайлы жағдай туғызды.

Тарих ғылымында белгілі бір оқиғалар мен құбылыстарды зерттеуде объективтілік, диалектикалық таным, нақты тарихи жағдайды саралау, салыстырмалы зерттеу әдісі қолданылады. Бұл еңбекте жоғарыда аталып өткен 1995 жылы қабылданған Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптасуының тұжырымдамасы методологиялық басшылыққа алынды. Ал онда былай деп атап көрсетілген: «Тарих ғылымының болашағын ойласақ, оны әдістемелік жағынан қайтадан жарақтандыру керектігі бірден көзге түседі, бұл үшін әлемдік тарихнаманың әдістері мен амалдарын кеңінен пайдалану қажет. Проблемалық, суреттеп жазу, салыстырмалы, құрылымдық... әдістерді, тарихи және сыни тұрғыдан талдауды, аналогиялық тәсілді т. б. әдіс-амалдарды қолдану – тарихтың түйінді тұстарына аса бай фактологиялық материалдарды шоғырландыруға жағдай туғызып, белгілі деген тарихи жағдаяттардың өзін жаңаша талдап-түсіндіруге мүмкіндік берер еді, сөйтіп зерттеу жұмыстарына соны серпін туғызар еді»¹.

Ғылыми жұмысымыздың арқауы саналатын тарихилық принцип – қарастырылып отырған кезеңнің тарихи жағдайын, процестер мен құбылыстардың бүкіл жиынтығын, олардың даму серпінділігін сол проблемалардың өзекті де түйінді тұстарымен тығыз байланыстыра отырып ой елегінен өткізе зерделеу болып табылады.

Монографиялық еңбегіміздің ғылыми жаңалығы ретінде автордың идеологиялық таптаурыннан, бір сарындылықтан, үстірттік пен үстемелеуден ада, жалпы адамзат қазыналарына сүйенетін, шынайы зерттеу әдісіне ден қоюын атауға болады. Тақырыптың отандық тарих ғылымында арнайы зерттелмей келгенін де ескертіп өтеміз. Еңбегіміздің ғылыми жаңалығының тағы бір қыры: бұрын жарияланбаған архив материалдарының жаңа қатпарлары ашылды, сипаты алуан түрлі деректемелер зерттелінді, осы кезге дейін беймәлім болып келген құжаттар ғылыми айналымға енгізіліп, кейбір қағидалар жаңа тарихи таным тұрғысында зерделенді.

Зерттеудің негізгі қайнар көзі етіп Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивінің құжаттары алынды. Архив қорынан қазақ интеллигенциясы қалыптасуының тарихи-мәдени алғышарттарын анықтайтын, патшалық Ресейдің отарлау саясатының түпкі мәнін ашып көрсететін және қазақ оқығандарының қызметін саралай-

¹«Егемен Қазақстан», 1995, 30 маусым.

тын т. б. сирек кездесетін бағалы құжаттар қарастырылды. Зерттеуге қатысты нақты деректер жинақталды, атап айтқанда: 4-қор – Орынбор қырғыздарының облыстық басқармасы; 19-қор – Жетісу облыстық қоныстандыру басқармасының меңгерушісі; 25-қор – Торғай облыстық басқармасы; 33-қор – Сырдария облыстық қоныстандыру ісінің меңгерушісі; 78-қор – Ішкі қырғыз ордасын басқару жөніндегі уақытша кеңес; 64-қор – Дала генерал-губернаторының кеңесі; 90-қор – Түркістан өлкесі Жетісу халық училищелерінің инспекторы; 121-қор – Түркістан епархиялық училищелер кеңесі; 234-қор – Жетісу православиелік бауырластығының кеңесі; 643-қор – Петропавл уездік қоныстандыру басқармасы; 369-қор – Ақмола облыстық басқармасы; 460-қор – Семей облыстық басқармасы; 387-қор – Семей облыстық діни басқармасы және басқа қорлар.

Сонымен қатар бұл зерттеуімізге түрлі жинақтарда жарияланған деректер мен статистикалық мәліметтерді де, мерзімді басылымдар ақпараттарын да кеңінен пайдаландық. Тағы бір және өте маңызды деректемелік негізіне XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Қазақстан мен Түркістанның әр түрлі қалаларында шығып тұрған ұлттық мерзімді баспасөз беттерінен алынған түпнұсқалық жарияланымдарды жатқызуға болады. Осы баспасөз қатарында 1899-1902 жылдары Омбы қаласында қазақ және орыс тілдерінде шығып тұрған «Дала уалаятының газеті» («Киргизская степная газета») революцияға дейінгі Қазақстанның рухани өмірін толығырақ көрсетіп отырды. Бұл газеттерде жарияланған әдеби нұсқалар соңғы жылдары «Ғылым» баспасынан Ү. Субханбердинаның көп жылдық қажырлы еңбегі нәтижесінде бес томдық жинақ болып жарық көрді. Жинақта біздің тақырыбымызға тікелей қатысы бар қазақ елінің саяси өмірі, шаруашылығы, мәдениеті мен тарихы жөнінде газет беттерінде жарияланған құнды деректер топтастырылған¹.

Ал XX ғасыр басындағы ұлттық баспасөз дегенде 1913-1918 жылдары Орынборда шығып тұрған «Қазақ» газетін, сол сияқты әр жылдарда жарық көрген «Сарыарқа» (Семей), «Бірлік туы» (Ташкент), «Жас азамат» (Қызылжар) газеттері мен «Абай» журналын атар едік. Бұл басылымдарда қазақ интеллигенциясының қалыптасу тарихы мен

¹«Дала уалаятының газеті» - «Киргизская степная газета». Адам, қоғам, табиғат. 1899-1902. Құрастырған Ү. Субханбердина. А., 1994.

нақтылы қоғамдық-саяси қызметі жөнінде аса құнды мәліметтер кездеседі.

Сонымен қатар ардақты есімдері жоғарыда аталып өткен, халқымен қайта табысқан қазақтың аса көрнекті зиялылары мен қоғам қайраткерлерінің шығармалары да зерттеу еңбегіміздің құнды деректік қайнар көзі саналады¹. Бұл шығармаларда басқа күрделі мәселелермен қатар қазақ интеллигенциясының қалыптасу ерекшеліктері мен бастау көздері жөнінде және оның қоғамдық-саяси өмірдегі қызметі мен күрделі тағдыры туралы айтылған.

¹Бөкейханов Ә. Шығармалар. Құрастырып кіріспесін және өмірбаяндық ғылыми мақаласын жазған Мәмбет Қойгелдиев. А., 1994; Дулатов М. Шығармалары. А., 1991; Дулатұлы Міржақып. Шығармалары. 2 томдық. 1-том, А., 1996, 2-том, А., 1997; Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры. А., 1992; Шоқай М., Шоқай Мария. Естеліктер. Istanbul, 1997 т. б.

I тарау

ҚАЗАҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ САЯСИ АЛҒЫШАРТТАРЫ

1. Қазақтың дәстүрлі шаруашылық өміріндегі өзгерістер

Мал шаруашылығы. Б. з. б. I мыңжылдықтың басында-ақ Қазақстанның даласында, шөлейт жерлері мен таулы аудандарында көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы шаруашылықтың негізгі үстем түріне айналды. Көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығына өту қоғамның өндіргіш күштері дамуында алға қарай жасалған қадам болды, ол алғашқы ең ірі қоғамдық еңбек бөлінісін көрсетіп, шаруашылықта артық өнімнің өсуіне әсер етті, ал мұның өзі малшылар мен егіншілер арасындағы экономикалық және мәдени алмасуға жағдай жасады.

Мал шаруашылығы үлгілерін топтастыруда елеулі пікір алалықтары болуына қарамастан, зерттеушілердің басым көпшілігі әр түрлі тарихи дәуірлерде, оның үстіне тек Қазақстан үшін ғана емес басқа да аумақтарда шаруашылық түрлері мен дәстүрлерінің біршама тұрақты болғанын әділетті түрде атап көрсетеді. Қазақтардың көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылығына алғашқы анықтамаларының бірін қоныстандыру басқармаларының материалдары негізінде А. Кауфман ұсынды. Қазақ этнографиясының көрнекті білгірі С. И. Руденко мал шаруашылығы үлгілеріне неғұрлым кең көлемді сипаттама берген-ді. Шаруашылықтардың үлгілерін табиғи-климаттық факторларға байланысты көшіп жүру сипатына қарай анықтаудың осы зерттеушілер ұсынған өлшемдері, шынына келгенде, номадизм проблемаларына арналған кейінгі еңбектердің бәріне негіз етіп алынды. С. И. Руденко көшпеліліктің негізгі белгілерін: халықтың негізгі кәсібі ретіндегі мал шаруашылығын; малды жайылымдардың ыңғайын ескере отырып, жыл бойы тебіндетіп жаюды; маусымдар бойынша көшіп жүруге байланысты халық

көпшілігінің көшпелі тұрмыс салтын ұстанатынын тұжырымдап берді¹. А. М. Хазанов тағы бір белгіні – көшпелілерде шаруашылықтың натуралды түрі басым болғанын қосып, «көшпелілік (номадизм) дегеніміз өндіруші шаруашылықтың ерекше түрі, бұл жағдайда басты кәсіп жылжымалы экстенсивті мал шаруашылығы болады да, халықтың көпшілік бөлігі мезгіл-мезгіл қоныс аударып отырады» деген анықтама ұсынады².

Көшпелі мал шаруашылығы қатаң континенталдық климат, атмосфералық жауын-шашынмен және басқа да су көздерімен нашар қамтамасыз етілу жағдайында шаруашылық кәсіптің бірден-бір ыңғайлы түрі болды. Ол мекендеу ортасының қатаң жағдайларында адамзат қоғамының индустрияға дейінгі дәуірге үйренісуінің ең ұтымды түрі еді³.

Археологиялық және этнографиялық материалдар Қазақстан аумағындағы мал шаруашылығының негізгі үш түрін: көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы түрлерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

XIX–XX ғасырлар шебінде Қазақстанның Ресей экономикалық жүйесіне тартылуымен және капитализмнің кеңейе де кеулей өрістеуімен байланысты көшпелі мал шаруашылығының дағдарысы мейлінше шиеленісе түсті. Ресей империясының құрамдас бөлігі ретінде Қазақстан Ресейде болып жатқан процестерден шет қала алмады. Шаруашылық өмірдің ішкі жағдайларының ықпалымен мал шаруашылығы едәуір өзгерістерге ұшырады. Жердің қоныстандыру басқармасына жаппай тартып алынуы, егіншіліктің дамуы дәстүрлі көшпелі шаруашылық жүйесін бұзды. Қазақтар арасында жер жыртудың өріс алуы мал санының мүлдем кеміп кетуіне әкеп соқты. Малдан негізінен жылқы, түйе, қой өсірілді, ірі қараның саны көшпелі шаруашылық жүйесінің бұзылуына, егіншіліктің неғұрлым кең дамуына, соның салдарынан жартылай көшпелі және отырықшы тұрмыс салтына көшуге байланысты ауытқып отырды.

Көшпелі шаруашылық жүйесінде болған өзгерістерге қарамастан, қазақтардың шаруашылығында мал өсіру бұрынғысынша негізгі орын алды.

Қазақтар негізінен көшпелі тұрмыста қала бергенімен,

¹Руденко С. И. К вопросу о формах скотоводческого хозяйства и о кочевниках // Географическое общество СССР. Материалы по отделению этнографии, ч. I. Л., 1961, 3–5-б.

²Хозяйство казахов на рубеже XIX–XX веков. А., 1980.

³Казахи. Историко-этнографическое исследование. А., 1995, 3-б.

көшпелілерде шөп шабудың пайда болуы олардың өміріндегі жаңа кезеңді, отырықшылыққа қарай алғашқы қадам жасалғанын білдірді. Қазақтың шаруашылығына шөп шабудың кеңінен тарай бастауы орыс экономикасымен неғұрлым тығыз байланыс жасау нәтижесінде қазақтардың мал шаруашылығының интенсивтендіріле түсуінің айқын айғағы болды. Қыстық мал азығын, жемшөп қорын дайындаудың орнығуы мал шаруашылығы өнімділігінің артуына жәрдемдескен прогресшіл құбылыс еді¹.

XIX ғасырдың аяғына қарай Қазақстанда мал санының кемігеніне қарамастан, табын құрылымы өзгерді (қой мен жылқы саны азайғанымен, ірі қара саны көбейді), шөп шабудың таралуына байланысты жемшөп базасы жақсарды. Бұған Қазақстан экономикасы құрамдас бөлігі болған Ресей экономикасында капиталистік қатынастардың құлаш жаюына байланысты мал шаруашылығы өнімдеріне деген ішкі рыноктың дамуы игі әсер етті. Қазақстан өз малын Сібір линиясында, Орынбор-Ташкент темір жолы бойында, Миасс-Челябі учаскесінде, әр жерлердегі жәрмеңкелерде сата бастады.

Сонымен, XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында Қазақстанның ұлан-байтақ аумағында құрылыс салынбаған тұрақты қыстаулары жоқ «таза көшпелілер» тек Маңғыстау түбегінде, Жем бойында, Қызылқұм мен Шу өзенінің төменгі ағысында ғана қалды.

Көшпелілер мен жартылай көшпелілерге қыстың қақаған аяздарында жемшөптің жеткіліксіздігінен мал жаппай қырылатын жұттар зор ауыртпалықтар әкелетін. Ал жұттарға мал шаруашылығы үшін ауарайы, табиғат жағдайларының қолайсыздығы: жазда қуаңшылық, далада өрт, қар қалың жауғандағы қатты аяз, көп күнге созылған боран болуы себеп болатын еді. Жұттар мал шаруашылығының дамуын тежеп, оны тоқырауға ұшыратты. Жалпы алғанда жұттар халықтың әл-ауқатына аса қатты тиіп, оның экономикалық жағдайын күрт нашарлататын. Мәселен, 1879 жылы Торғай облысында әрбір шаңыраққа 57 малдан келген болса, 1881 жылғы жұттан кейін 27 мал ғана қалған, яғни орташа көрсеткіш екі еседен астам кеміп кеткен. Титықтатып кететін жұттардан кейін мал шаруашылығының даму деңгейі өте баяу қалпына келтіріліп отырды.

Қазақтардың экономикалық жағдайының нашарлауына жайылымдық жер учаскелерін самодержавиенің тартып алуы да себепші болды.

¹Обзоры Уральской области: 1896, 2-б.; 1900, 8-б.; 1901, 7-б.

1906–1910 жылдары қазақтардан 17,4 млн десятина шұрайлы жайылымдық жер тартып алынған¹. 1896–1902 жылдар арасында Торғай, Ақмола, Семей облыстарынан «артық» жер іздеген Ф. Шербина экспедициясының қорытындылары бойынша Қостанай уезі қазақтарынан 510 063 десятина құнарлы жер тартып алғанын айтсақ та жеткілікті².

Соның салдарынан қазақ халқының мал жаятын өрісі едәуір кеміп кетті, бұл да жалпы қазақ даласында мал санының азаюына әкеп соқты. Мәселен, бір ғана Торғай облысында қазақтардың мал саны жаппай қоныстандыру басталғаннан кейінгі 1890–1915 жылдар арасындағы 25 жыл ішінде 1 миллионнан астам кеміді, мұның өзі қоныстандыру басталғанға дейінгі мал санының 31 проценті болатын³.

Қазақтардың көшпелі мал шаруашылығы экстенсивті сипатта және жайылымдық жүйеге байланысты болды, яғни малдың басым көпшілігін жыл бойы немесе сондай уақыт дерлік өз аяғымен тебіндетіп жаюға негізделді. Көшпелі мал шаруашылығы жағдайында жыл ішінде маусымдық жайылымдардың барлық түрлері: қыстау, көктеу, жайлау, күзеу түгел пайдаланылатын.

Бұл жайылымдардың бірінен кейін біріне, рет-ретімен көшіп жүру өндіріс процесінің негізгі нысанын құрды. Көшіп-қону әрбір маусымда өндіріс процесінің бір сатысын түзіп, жалпы алғанда тұйықталған жылдық цикл құрайтын-ды.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында, әдеби деректерге қарағанда, Маңғыстау, Темір, Атбасар, Қазалы, Ырғыз, Торғай уездерінің, ішінара Қапал уезінің және басқа да бірсыпыра уездердің қазақтары таза көшпелі мал шаруашылығымен айналысып, көшпелі тұрмыс құрған. Дегенмен де жалпы алғанда аталған уездермен шектелуге болмайды, қазақтардың басым көпшілігі көшпелі болғаны ежелден мәлім. Бұл арада көшпелі мал шаруашылығының қазақ даласындағы таралу деңгейі, түрі әр түрлі болғанын атап өткен жөн.

XIX–XX ғасырлар шегінде таза көшпелі емес, экстенсивті жартылай көшпелі мал шаруашылығы мейлінше кең таралды. Оған малды жайылымда да бағып, жартылай бір орында ұстау, егіншілікпен, шөп шабумен айналысу, қыс кезінде тұрақты қыстауда отыру, осыған байланысты көшіп жүруге қолайлы киіз үймен қоса қыстайтын тұрақты тұрғын үйлер

¹Царская колонизация в Казахстане. А., 1995, 14-б.

²Өсіп С. Қазақ қасіреті. А., 1994, 99-б.

³Хозяйство казахов на рубеже XIX–XX вв., 81-б.

салу тән болатын. Нағыз көшпелілерге қарағанда, жартылай көшпелілер оншама ұзақ көшіп бара бермейтін.

Көктем, жаз, күз кезінде, ішінара қыс кезінде де жартылай көшпелілер малын тебіндетіп жайып, ең қолайсыз кездерде (қатты аяз, боранда) малды үй маңында ұстап, жемшөп беріп бағатын. Жартылай көшпелі мал шаруашылығы жағдайында маусымдарға ғана емес, олардың пайдаланылу түріне қарай көшіп-қону шеңбері қысқарып, жайылымдардың ауқымы азая түсті.

Замана лебінің жаңалығы ретінде жартылай көшпелі мал шаруашылығының ең ерекше белгілерінің бірі шөп шабу екенін жоғарыда атап өттік. Шөп шабу қазақ өміріне кең тарала бастады. Мәселен, бір ғана Петропавл уезі қазақтарының жинап алатын шөбі, жеті жыл ішінде (1901–1908 жж.) жылына 925 мың маядан 3263 мың маяға дейін артқан. Пішендеме дайындаудың арта түсуіне Қазақстанның бірқатар уездерінде, әсіресе далалық аудандарында ауқатты қазақтардың пішен шабу үшін шалғы-орақты ғана емес, шөп шабатын машиналарды қолдана бастауы да игі әсер етті. Бір ерекшелігі, қазақтар жекелеген шаруашылықтарға бекітіп алуға тырысқан ауыл шаруашылығына қолайлы жерлер нақ осы шабындықтар еді.

Жартылай көшпелі мал шаруашылығын көшпелі шаруашылықтан ерекшелендіретін елеулі белгі егіншілікпен айналысу болды. Қарастырылып отырған кезеңде егіншілік барған сайын тез таралып, кеңейе түсті.

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы қазақтардың жартылай көшпелі мал шаруашылығында алып жүруге қолайлы, жазда отыратын киіз үйлердің де, тұрақты қыстауларының да болуы тән. Алайда тұрақты тұрғын жай жартылай көшпелі қожалықтардың бәрінде бірдей бола берген жоқ.

XIX–XX ғасырлар шегінде қазақтар малды қолда ұстап жайып бағатын тұрақты, отырықшылық үлгідегі мал шаруашылығын да жүргізді. Олар жыл мезгілінің бәрінде де бір орында тұрақтанды, сөйтіп мал шаруашылығы біртіндеп жетекші рөл атқарудан қала бастады. Шаруашылықтардың бұл үлгілері қоныстандыру басқармасының материалдарында Көкшетау, Лепсі, Қазалы, Перовск уездері мен басқа да уездерде болғаны атап өтілген. Шаруашылықтардың мұндай түрлерінің пайда болуына әлеуметтік-таптық факторлар, ең алдымен мал шаруашылығымен айналысатын ауыл адамдарының кедейлену барысы елеулі ықпал жасады.

Сонымен, XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында

Хозяйство казахов на рубеже XIX–XX вв., 81-б.

қазақтарда мал шаруашылығының негізгі үш түрі – көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы түрлері болды, әрине, олардың жекелеген уездер, тіпті болыстар шеңберінде де нұсқалары мен нысандары көп кездесетін. Мұның өзі бірқатар факторлардың: табиғи-географиялық, әлеуметтік-экономикалық және тарихи факторлардың ықпалымен қалыптасқан еді. Сол кездегі өндіргіш күштер дамуының төмен деңгейі жағдайында табиғи-географиялық фактор белгілі бір шаруашылық үлгісінің тіршілік етуін айқындап берген маңызды факторлардың бірі болды.

Шаруашылық үлгісіне әлеуметтік фактор да барған сайын елеулі ықпал жасай түсті. Мал шаруашылығының табиғи жағдайлардан туындайтын барлық ерекшеліктеріне қарамастан, Қазақстанның бүкіл аумағында шаруашылық үлгісі мен мал басының қамтамасыз етілуі арасында іс жүзінде тәуелділік байқалды.

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында қазақтардың мал шаруашылығы үлгісінің эволюциясына қазақ жерлерінің Ресей құрамына енуі де көп ықпал жасады. Жаңа әкімшілік-аумақтық құрылыс пен басқарудың орнатылуы, қазақ даласына буржуазиялық қатынастардың сыналап енуі, патша өкіметінің жерді жаппай тартып алып, жайылым алқабын тарылтуы, салық жүйесі қазақтардың мал шаруашылығы үлгілеріне және олардың арасында егіншіліктің таралуына әсер етті. Сөйтіп, XIX–XX ғасырлар шегіндегі әлеуметтік және тарихи факторлардың жиынтығы қазақтардың мал шаруашылығы үлгілерінің өзгеруіне ықпал жасады.

Егіншілік. XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың бас кезінде Ресейде аграрлық мәселе ерекше шиеленіскен сипат алды. Империяда капитализмнің кеңейе де кеулей дамуына байланысты шаруалар үлесі үздіксіз тарыла берді, ал бұған халық санының табиғи өсімі, жыртқыштықпен пайдалану себебінен шаруашылыққа қолайлы жердің тарыла түсуі де жағымсыз әсер етті.

Осындай жағдайда патша үкіметі столыпиндік реформалар дейтін атпен белгілі болған жаңа аграрлық саясат жүргізу жолына түсті. Бұл саясат, негізінен, алғанда үш бағытта: шаруалар қауымын (орыс шаруаларының селолық общинасын) күйрету, хуторлар мен отрубтарды көбейту және шаруаларды ішкі губерниялардан жаңа жерлерге көшіру бағыттарында жүргізілді.

Бұл саясатты жүзеге асыру кезінде халқы аз қоныстанған

Хуторлар мен отрубтар - жеке шаруа қожалығынан тұратын шағын селолық қоныстар.

ан, кеңбайтақ Қазақстан жеріне зор мән берілді. Патша өкіметінің шаруаларды Қазақстанға қоныстандыру саясатының басты мақсаты Ресейдің орталығындағы аграрлық дағдарысты бәсеңдету және сонымен қатар өлкені орыстандыру еді. Қазақстанға орыстарды көшіру мәселесі жөнінде орыс үкіметі тарапынан екі көзқарас ұсталды. Олардың біріншісі, ең алдымен, қазынаның мүдделерін алға қойып, жергілікті халықтың мүдделерімен санаспай, қанша жер қажет болса, соншасын алу керек деп есептеді. Ал екінші топ қазақ жерлерін тартып алу мәселелерінде сақтық жасалғаны жөн, өйткені оны тез арада тым тарылтып жіберу қазақтардың мал санын азайтады да, ол мемлекет мүдделеріне салқынын тигізеді, сөйтіп, қазақ даласынан малдың аз әкелінуі салдарынан Ресейде еттің рыноктық құны артып кетеді деп санады.

Патша өкіметінің аграрлық саясатының құрамдас бөлігі ретінде орыс шаруаларын көшіріп қоныстандыру күрделі де сан салалы іс болатын. Ол қазақ қоғамының дамуына екі жақты ықпал жасады. Бір жағынан, қазақтардың шұрайлы жерлерін жаппай тартып алу олардың көшпелі мал шаруашылық жүйесін күйретті. Екінші жағынан, бұл қазақтарды шаруашылық қызметінің жаңа түрлерін іздестіруге мәжбүр етті.

Шаруаларды қоныстандыру орыс және қазақ еңбекшілерінің еңбек ету жөнінен бір-бірін байытуы арқылы шаруашылықтың неғұрлым озық үлгілерін игеруіне жәрдемдесті, сөйтіп өндіргіш күштердің дамуын едәуір ілгері бастырып, өлкенің егін шаруашылығын өркендетті.

Қазақ жерін Ресей рыногына қосу оның дамуындағы жалпы сарын, егістік жердің көбеюі, құрылымдық өзгерістер болып қана қойған жоқ, сонымен қатар өндірістік-техникалық, егіншіліктің неғұрлым жоғары агротехникалық мәдениеті бағытындағы өзгерістерді де қалыптастырды.

XIX ғасырдың орта тұсындағы (екінші отыз жылдығындағы) қазақ егіншілігіне тән маңызды белгі оның барған сайын товарлы сипат ала бастауы және диқанның жеке өз қажеттерін қанағаттандырып қана қоймай, рынок үшін де өнім өндіруі болды.

Егіншілікпен айналысатын және шет жерден кәсіп іздеп кетуші кедейленген халықтың үлесі арта түсті.

Ерте заманнан XIX ғасырдың аяғына дейінгі қазақтың жер өңдеу кәсібін зерттеу жұмыстары егіншіліктің дәстүрлі және сабақтастық байланысы бар екенін, сондай-ақ Қазақстанның Ресей құрамына енуінен туындаған экономикалық және саяси факторлар ықпалымен оның XIX ғасырда үздіксіз өсе түскенін көрсетеді.

Қазақ ауылдарында мүлік теңсіздігінің күшеюі, қауым мүшелерінің малынан айрылған бұқарасының кедейленуі, самодержавиенің жерді жаппай тартып алуы көшпелі және жартылай көшпелі малшыларды отырықшылыққа, жартылай отырықшылыққа және егіншілікпен айналысуға мәжбүр етті. Ауылда товар-ақша қатынастарының және рынокпен байланыстың дамуы егіншіліктің кедейлер арасында ғана емес, ауқатты малшылар арасында да дамып, оның товарлы сипат алуына түрткі болды.

XX ғасырдың басында Қазақстанда: а) егіншілік товарлы сипат алған және шаруашылықтың маңызды саласына айналған; ә) шамамен алғанда егіншілік пен мал шаруашылығының маңызы бірдей болған және б) егіншілік негізгі шаруашылыққа – мал шаруашылығына қосалқы сипатта болған немесе ол мүлде болмаған аудандар қалыптасты. Олардың бірінші тобына Сырдария облысының Шымкент, Әулиеата уездері мен Жетісудың Қапал уезі жатады. Қазақстанның солтүстік-батысындағы Торғай облысының Ақтөбе және Қостанай уездері де сол топқа қосылады. Ал екінші топтағы аудандарға Павлодар, Семей, Зайсан уездерін жатқызуға болады. Үшінші топқа Торғай облысының Торғай және Ырғыз уездері, Бөкей ордасы, Закаспий облысының Маңғыстау уезі, Орал облысының Гурьев уезі мен Семей облысының Қарқаралы уезі енеді.

Қазақ егіншілерінің ауыл шаруашылық құралдарының түрлері топырақ-климаты жағынан әр түрлі өңірлерде егіншіліктің әркелкі дамуымен, оның мал шаруашылығына қатынасы жөнінен оған бағынышты маңызы болуымен, өлкенің экономикалық жағынан артта қалуымен анықталды.

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында қазақтардың көлік жегіп жер жыртатын құралдары негізінен алғанда соқа және доңғалақты түрен түріндегі ағаш соқалар (сабандар) болды. Ресей экономикасының ықпалымен ағаш соқаларды біртіндеп фабрикада шығарылған бір түренді темір соқалар алмастыра бастады, олардың жалпы жер жыртатын құралдар қатарындағы үлесі уақыт өткен сайын ұлғайып, Қазақстанның солтүстік және солтүстік-шығыс облыстарында едәуір мөлшерге ие болды. XX ғасырдың бас кезінде қазақтардың егіншілігінде веялкалар қолданыла бастады.

Қазақтардың егіншілікте қолданған еңбек құралдарын өз кезінде көптеген ғалымдар суреттеп жазған. Мысалы, А. Е. Алекторов былай дейді: «Торғай облысының оңтүстігіндегі қырғыздар жерді тіс деп аталатын құралмен жыртады. Тіс – өте жеңіл, бір түренді соқа сияқты тым жұпыны, жерді бір вершок тереңдікте аударуға шамасы әрең жетеді және одан

терең жыртуға мүлде жарамайды»¹. Өлкенің Орта Азия мен Қазақстанның ежелгі егіншілік аудандары жапсарлас жатқан оңтүстігінде және Қазақстанның оңтүстік аудандарының біртұтас Түркістан әкімшілік жүйесіне енуіне байланысты неғұрлым жетілдірілген еңбек құралдары қолданылды. Ал кетпен оңтүстікте де, солтүстікте де негізгі ауыл шаруашылық құралдарының бірі саналды.

Қазақстанның жекелеген аудандары егіншілікпен ежелден бері айналысқан, мұны қарапайым болса да, қолданылып келген еңбек құралдары, сондай-ақ дәнді дақылдардың жергілікті сорттары дәлелдейді; екіншіден, Орта Азияның егіншілікті аудандарымен тығыз байланыста болған қазақ егіншілері жер өңдеудің ұрпақтан ұрпаққа сақталып келген мол тәжірибесін үйренді. Сонымен қатар XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында егіншілік аш қалмаудың амалы ретінде де таралған еді.

Сауда мен өнеркәсіптің дамуы. XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында жаңа қалалардың, қоныстанушылар поселкелері мен басқа да елді мекендердің пайда болуына, Қазақстанда тасымал жолдарының игерілуіне байланысты товар-ақша қатынастары одан әрі дами түсті.

Патша өкіметі мен оның жергілікті жерлердегі әкімшілігі, Ресейдің буржуазиялық-помещиктік топтары Қазақстанда арзан шикізат көзі және өз товарларын тиімді сататын қолайлы өнім өткізу рыногы ретінде пайдалануға тырысты. Сондықтан патша самодержавиесі империялық мүдделерді көздей отырып, отар шет аймақтарда сауданың өрістеуіне барынша қолдау жасады. Бұл жоспарларда Қазақстанға зор көңіл бөлінді, өйткені бұл аймақ товарларды Орта Шығыстың жапсарлас жатқан елдеріне тасымалдауда маңызды рөл атқаратын еді.

Осының бәрі Қазақстан халқының капитализмге бет алған Ресейдің қызмет аясына тартылуына, шаруашылық жүргізудің заттай негіздерінің бұзылуына, мал шаруашылығы мен егіншілік товарлылығының артуына, көшпелі өндіріс әдісінің қойнауына товар-ақша қатынастарының енуіне, ауылда мүлік теңсіздігінің, таптық сараланудың артуына және қазақ қоғамында әлеуметтік-экономикалық қатынастардың одан әрі орнығуына себеп болды.

Қарастырылып отырған кезеңде қазақ даласында сауданың үш түрі: аралап жүріп айырбастау, ара-тұра болып тұратын жәрмеңке және тұрақты сауда түрлері орын алды.

¹Алекторов А. Е. Тургайская область. Естественные и производительные силы области. Оренбург, 1891, 52-б.

Сауданың бұл негізгі үш түрі шаруашылықтың түрлі үлгілеріне сәйкес келді: көшпелі аудандарда сауда аралап жүріп айырбастау арқылы жүргізілді немесе ол тасымалды сауда деп аталды; жартылай көшпелі аудандарда ара-тұра жәрмеңкелер өткізіліп тұрды; ал отырықшы шаруашылықтар басым аудандарда тұрақты сауда дүкендері, қоймалар жұмыс істеді¹.

Көрсетілген сауда түрлерінің ешқайсысы да таза күйінде кездеспейтін.

Саяси үстемдік орнатқаннан кейін Ресей үкіметі, сөз жоқ, өлкенің бүкіл экономикалық өмірін, соның ішінде сауданы да уысынан шығармай бақылап отырды. Қазақстандағы саудаға ерекше көңіл бөле отырып, Ресей бірінші кезекте оның дамуынан пайда табуға ұмтылды. 1867 жылғы «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы» Ережелерге сауда туралы алғашқы заң жарлықтары енгізіліп, оған сәйкес «сауда жасайтын байырғы халық өкілдерінен, сауда капиталынан жылына 2,5% мөлшерінде зекет жинау белгіленді»². Уезд бастықтары баж төленуін мұқият қадағалап отырды.

Жалпы капиталистік дамуды сауда орындарының түрлері және қала мен деревня арасындағы рыноктық байланыс үлгілерінің эволюциясы арқылы байқауға болады. Алғашқы сатылар кезінде сырттан келетін көпестер арасында коммерциялық мәмілелердің айырбастау түрі мейлінше кең таралды.

Айырбас сауданы даланы аралап жүріп, товарын мал өнімдеріне айырбастайтын ұсақ саудагерлер немесе ірі сауда фирмаларының приказчиктері жасайтын. Товарды апарып айырбастау саудасы көпестердің жергілікті халыққа көп жатып қалған, сапасыз товарды олардың шынайы құнынан әлдеқайда артық жоғары бағамен өткізуіне мүмкіндік берді, ол келімсек көпестерге қыруар пайда келтіріп, олардың қазақтарды талап-тонауына жол ашты. Деректемелерге жасалған талдау рыноктық конъюнктураны білмейтін қазақтардың екінің бірінде алдап-арбауға түсіп қалып отырғанын көрсетеді. Сондықтан да айырбас сауда біртіндеп жойылып, жергілікті халық өз өнімдерін жәрмеңкелерде сатуға тырысты.

XIX ғасырдың 60–90-жылдарында Қазақстанда жәрмеңке саудасы одан әрі дамыды. Жәрмеңкелер ел өмірінде үлкен

¹Сүндетов С. А. Торговля в Казахстане в начале XX в. // Казахстан в канун Октября. А., 1968, 216-б.

²Материалы по истории политического строя Казахстана. Т. 1, А., 1960, 307-б.

рөл атқара бастады. Мәселен, уезд бастығының Торғай облыстық губернаторына жазған рапортында былай деп көрсетілген: «Торғай қаласында жәрмеңке ұйымдастыруда жергілікті қазақтар Сүйін Атабаев, Досжан Тоқтабаев, Мерғали Қошанов, Ишан Шоқамановтар үлкен еңбек сіңірді. Олар көпестердің жол қаражатын өз есебінен төлеп товар әкелуін қамтамасыз етті. Жәрмеңке 1898 жылғы 25 мамырдан 10 маусым аралығында өтіп, сауда айналымы 500 мың сомға жетті»¹. Қазақ жеріндегі ең ірі Ботов жәрмеңкесінде бір ғана 1897 жылдың өзінде 1.403.409 сомның товары сатылған².

Патша әкімшілігі ашылған жәрмеңкелерді сауда айырбасы мен қазақ халқының ауыл шаруашылық өнімін апаратын маңызды орынға айналдыруға тырысты. Бұл жәрмеңкелердегі товар айналысының құрылымы «мешеу аграрлы шет аймақтың өнеркәсіп жағынан дамыған орталықпен өзара қарым-қатынасының мәнін бейнеледі»³, ал өнеркәсіпті орталық далаға өнімнің негізгі үш түрін: өлкенің мал шаруашылығымен айналысатын халқы әрқашан мұқтаж болатын кездемені, астық пен металл бұйымдарын жеткізіп отырды. Астық көбінесе ұн түрінде, металл (шойын, мыс және қалайы), бұйымдар (қазан, табақ, құман, самаурин т. б.) түрінде сатылды. Сонымен бірге орыс көпестері далаға өңделген былғары, бояғыш заттар, керосин, шам, шыны, скипидар, әк және т. б. әкелетін. Жәрмеңкелер Қазақстанда сауданың дамуында оң рөл атқарды. Алайда, аралап жүріп айырбас жасайтын тасымал сауданың да, жәрмеңке саудасының да үлес салмағының төмендеуі табиғи процеске айналды, өйткені тұрақты сауда Қазақстанның XX ғасыр басында қалыптасқан ішкі рыноктық байланыстары жағдайына мейлінше сәйкес келетін-ді. Мұның өзі халықтың отырықшылануы, қалалар мен поселкелер желісінің дамуы, келімсектер ағысының артуы, тұрақты немесе уақытша табыстар есебімен тіршілік ететін қазақ халқының кедейленуі жағдайларымен байланысты болатын. Ақшамен сауда жасау жетекші орынға ие бола бастады.

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында қазақ және орыс көпестерінің жәрмеңкелер мен аймақтағы тұрақты сауда орындарында тікелей байланыс жасауы аумақтың ұлан-байтақтығы, халықтың онда сирек қоны-

¹ҚР ОМА, 25-қ., 1-т., 1375-іс, 42-п.

²Сонда, 427-қ., 1-т., 84-іс, 52-п.

³Қазақ ССР тарихы. Бес томдық. 3-т., А., 1979, 302-б.

стануы, товар айналымының заттай түрінің басым болуы, сондай-ақ тасымал жолының жай-күйі көп жағынан қиындата түсті.

Қазақтардың капиталы мен кәсіпкерлік қызмет тәжірибесінің жеткілікті болмауы, Қазақстанның экономикалық тәуелділігі, Ресейдің бұл аймақтағы саясатында аграрлық-шикізат бағытын ұстануы, техниканың даму деңгейінің төмендігі өнімнің көпшілік бөлігінің европалық Ресейге тасып әкетілуіне әкеп соқты да, мұның өзі мал мен өсімдіктен алынатын шикізатты ұқсату салаларында өнеркәсіптің дамуын тежеді. Өлкені өнеркәсіптік жағынан игеру экономикалық көп шығын жұмсауды талап етті, ал мұндай жағдайда қыруар еңбекті қажет ететін пайдалы қазбалар өндіру тиімсіз болатын. Сондықтан ол кезеңде Қазақстанда астықпен және мал өнімдерімен сауда жасау тез қарқынмен дамыды.

XIX ғасырдың соңғы ширегінде Қазақстанда өнеркәсіп өндірісі қалыптаса бастады. Сол ғасырдың орта шенінде-ақ Қазақстанда пайдалы қазбалардың көптеген түрлері бар екені анықталды. XIX ғасырдың 60-жылдарында Ресей кәсіпкерлері қазақ даласына капитал жұмсап, бірқатар пайдалы қазбалар кеніштері негізінде өнеркәсіп орындарын ұйымдастырды. 70-80-жылдарда ауыл шаруашылық шикізатын ұқсату жөніндегі өнеркәсіп, яғни май шайқайтын, тері өңдейтін, ұн тартатын және т. б. орындар едәуір тез қарқынмен дамыды. Солтүстік-Батыс және Шығыс Қазақстан өңдеуші кәсіпорындардың негізгі орталықтарына айналды. Тері өңдейтін өнеркәсіптің дамуы едәуір деңгейге жетті: «Еркектер тері өңдеумен, одан аяқ киім тігумен және ұсталық-құюшылық шеберлікпен айналысты. Ағаш ұсталары киіз үйдің сүйегін (кереге, уық және басқа бөліктерін), ер, ыдыс-аяқ, арба, шана жасады. Зергерлер ұлттық зергерлік бұйымдардың ғажайып үлгілерін нақыштады»¹.

Шымкенттің сантонин заводын отандық химия өнеркәсібінің бастауы деп санауға болады. 1882 жылы негізі қаланған бұл завод өз өнімін Англия, Германия, Америка, Үндістан мен Жапонияға үнемі дерлік жіберіп отырды. Оңтүстік аудандарда, негізінен Шымкент пен Түркістанда мақта тазартатын бірнеше завод жұмыс істеді. Темекі өнеркәсібі бойынша 1875 және 1900 жылдары Верный қаласында қуаты шағын екі кәсіпорын ашылды.

Арал теңізі, Қарабас көлі, Павлодар уезінде тұз кеніштері іске қосылып, өнім өндіру қуаты арта түсті. Басқұншақ

¹ҚР ОМА, 427-қ., 1-т., 89-іс, 17-п.

кәсіпшілігінде 1867 жылы – 54 847, 1870 жылы – 1267 994, 1880 жылы – 2 800 000 пұт тұз өндірілді.

Жайық, Жем, Ертіс өзендерінде, Арал және Каспий теңіздерінде балық аулау едәуір артты. Бұл кәсіпшілік салаға айналды. Зайсан мен Балқаш көлдері дәстүрлі балық аулау орталықтары болды. Ас тұзы өндірілетін көлдердің басым көпшілігі Қазақстанның солтүстік-батыс аудандарында орналасты. Далалық Солтүстік округте (Ақмола облысында және Семей облысының солтүстік-батыс бөлігінде) тұз Үлкен Қалқаман, Кіші Қалқаман, Жамантұз, Коряков, Қарасу, Шақшақ көлдерінен өндірілді¹.

Қазақстанда техникалық жағынан артта қалған ұсақ кәсіпорындар ұзақ уақыт бойы жұмыс істеді, оларды өндіріс көлемі мен жұмысшыларының саны жөнінен қолөнер кәсіпшіліктері қатарына әбден жатқызуға болатын. XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында Қазақстан аумағында 300–500 жұмысшысы бар едәуір ірі кәсіпорындар: Спасск мыс балқыту заводы, Успен руднигі, Қарағанды кеніштері, Екібастұз және Риддер кәсіпорындары жұмыс істеді. Кен өндіру өнеркәсіптің едәуір дамыған, жетекші саласына айналды.

Қазақстан өнеркәсібіне, әсіресе оның кен-руда, көмір және мұнай саласына шетелдік кәсіпкерлер назар аударып бастады. Спасск-Успен, Атбасар мыс рудниктері, Риддер руднигі, Қарағанды және Екібастұз тас көмір кеніштері, бірқатар мұнай кәсіпшіліктері шетелдік капиталистерге сатылды. АҚШ, Германия, Бельгия, Швеция және басқа елдердің кәсіпкерлері Спасск мыс рудалары акционерлік қоғамы акцияларын сатып алды.

XX ғасырдың басында өлкедегі кен өнеркәсібі басты салаларының бірі алтын өндіру болды. Екібастұзда, Қарағандыда, Саранда көмір кен орындары игерілді, өндірілген көмір темір жолмен және су жолымен Пермь губерниясына, Омбы мен Барнаулға, сондай-ақ Павлодар мен Петропавлға және өлкенің басқа да қалаларына жеткізілді.

Батыс Қазақстанда, Орал-Жем ауданында мұнай өндірілді. 1912–1914 жылдарда мұнай шығатын жерлерді игерумен ағылшын кәсіпкерлеріне қарайтын «Батыс-Орал мұнай қоғамы», «Орал-Жем қоғамы» және «Солтүстік Каспий мұнай компаниясы» айналысты. Арзан жұмыс күші, бәсекенің болмауы, мұнай қорының молдығы жыртқыштық қанау жағдайында қожайындарға орасан көп пайда келтірді.

¹Игибаев С. К. Промышленные рабочие дореволюционного Казахстана (1861–1917 гг.). А., 1991, 41-б.

Ал жалпы өлке өнеркәсібінде ауыл шаруашылық шикізатын ұқсататын: тері өңдейтін, тоң май дайындайтын, сабын жасайтын, шарап ашытатын, май шайқайтын және басқа кәсіпорындар жетекшілік етті.

Жетісу, Ақмола және Семей облыстарында әскери ведомство ерекше мүдделілік білдірген жүн-мәуіті фабрикалары мен ет-консерв заводтары, сондай-ақ ұн-жарма тартатын өнеркәсіп дамыды.

Оңтүстік Қазақстанда шикізат өңдейтін ұсақ кәсіпорындармен қоса, мақта тазартатын өнеркәсіп те өркендей түсті. XX ғасырдың басында Шымкентте – төрт, Түркістанда екі мақта тазарту заводы салынды.

Балық кәсіпшіліктері, жоғарыда аталып өткендей, Еділ-Каспий бассейнінде, Жайық-Жем өлкесінде, Арал теңізінде, Ертісте, Балқаш және Зайсан көлдерінде дамыды.

Қазақстанды капиталистік өнеркәсіптің шикізат көзі мен өнім өткізу рыногына айналдыруда темір жолдар салу елеулі рөл атқарды. XX ғасырдың басында Қазақстанда Орынбор-Ташкент, Троицк, Алтай және Жетісу темір жолдарының құрылысы өріс алды.

Темір жолдардың салынуы өлкенің экономикалық өміріне серпін әкелді, жол қатынасының жақсаруы өлкені Ресейдің өнеркәсіп орталықтарымен байланыстырып, жалпыресейлік экономикалық рынокқа тартты. Қазақстаннан әр түрлі өнеркәсіп шикізаты, мал шаруашылығының өнімдері, мал, астық әкетіліп, өлкеге фабрика-завод бұйымдары, галантерея, бакалея товарлары әкелінді.

Сонымен Ресей экономикалық жүйесіне тартылуына қарай Қазақстан шаруашылығының дамуы оның құрамдас бір бөлігі ретінде жалпы Ресей экономикасымен тығыз байланысты жүрді. Мұндағы шаруашылық кешені, қалыптасқан еңбек бөлінісін және оның одан әрі тереңдеуін ескергенде, Ресей экономикасының бір бөлігі ретінде қалыптасты.

Зерттеліп отырған кезеңде Қазақстан экономикасында айтарлықтай оң өзгерістер орнықты: бұрынғысынша қазақтар өндірісінің жетекші саласы болып қала берген көшпелі мал шаруашылығы ет-заттай бағыттағы саудалық мал шаруашылығы болып қайта құрылды. Осыған байланысты интенсивті дамудың әлсіз болса да белгілі бір сарыны аңғарылды: мал құрамында бірсыпыра құрылымдық өзгерістер, мал шаруашылығының жемшөп базасының жақсаруы байқалды, неғұрлым өнімді мал тұқымын өсіріп шығару жөнінде жұмыстар жүргізіле бастады.

Егіншілік кәсібі де дамып, егіс көлемі ұлғайды, ауыл шаруашылық құралдары жетілдіріле түсті. Ол кезде егіншілік әлі

де товарлы сипат ала қойған жоқ, бірақ табиғи-климат жағдайы неғұрлым қолайлы өңірлерде фабрика-заводта өндірілген еңбек құралдарын, неғұрлым озық агротехниканы пайдалану нәтижесінде егін шығымдылығының жақсарып, сатуға арнап артық астық өндіру пайда болғаны байқалады.

Сонымен бірге қазақтың күнделікті шаруашылық өмірінде одан әрі еңбек бөлінісі жүріп жатты – мал шаруашылығының егіншіліктен бөлінуіне себепші болған жаңа өндірістік салалар қалыптаса бастады (ауыл шаруашылығы өнімдерін ұқсату жөніндегі кәсіпорындар, балық кәсіпшіліктері және т. б.).

Қазақ қоғамының ішінде натуралды шаруашылықты товарлы өндіріспен ығыстырып шығару процесі жүріп жатты, өндірістің мамандану дәрежесінің тереңдей түсуі түрлі шаруашылықтарды товар айырбасы аясына тартты.

Бірақ жалпы алғанда прогресс шектеулі сипат алды. Үдемелі қозғалыс үстіртін, нашар дамыған, тәуелді нысаннан ары аса алмады. Ресей Қазақстанды екінші дәрежелі шет аймақ деңгейінде күштеп ұстау, оған белгілі бір шектеулі экономикалық рөл беру арқылы үдемелі формациялық процесс шеңберін объективті түрде тарылтып отырды.

Ресейдің Қазақстандағы отарлау саясаты осы ұлттық шет аймақ жөніндегі империяның ұлы державалық, ғаламдық-саяси ниеттерін жүзеге асыруға келіп саятын еді. Бұл ең алдымен патша үкіметінің мүдделерін қазақтар мүддесінің есебінен қанағаттандыру бағытын қатаң жүргізгенінен көрінді.

Өз мүдделеріне қол жеткізу мақсатында шаруашылық жағынан «мамандандыру» саясаты жүргізілді, мұның өзі индустрияландыруға, өңдеуші өнеркәсіптің, егіншіліктің дамуына нұқсан келтіре отырып, Қазақстанды табиғи қазбалар мен мал шаруашылық өнімін көп мөлшерде беретін шылауға айналдырды.

Алайда, жоғарыда аталған шаруашылық процестерінің нәтижесінде қазақ қоғамы Ресей деңгейіндегі экономикалық айырбас жүйесіне тартылды, мұның өзі тұтас алғанда оның жалпы ақыл-ой парасатына әсер етті, сөйтіп білімге және неғұрлым озық мәдениетке жол ашыла бастады.

Көшпелі мал шаруашылығынан отырықшылыққа көшуге байланысты ел өмірінде қалалардың маңызы арта түсті. XIX ғасырдың 60-жылдарынан бірқатар уездік қалалар мен селоларда бастауыш білім беретін мектептер ашылып, ғасырдың ақырғы онжылдықтарында бірнеше мың қазақ балалары бастауыш білім алды. Олардың бірқатары

кейіннен Ресейдің ірі қалаларында гимназиялар мен семинарияларда, жоғары оқу орындарында өз білімдерін одан әрі жалғастырды.

Қалаларда азаматтық сипаттағы оқу орындары, мәдени-ағарту мекемелерінің қатары барған сайын толығымен. Мәселен, Семей қаласында 1903 жылы 1570 оқушысы бар 16 бастауыш оқу орны, орта оқу орындарынан ерлер мен әйелдердің гимназиясы болған¹.

Қалалар қалыптасып келе жатқан жас қазақ интеллигенциясының шоғырланған жеріне айналды. Сөйтіп, басқару аппаратына адал чиновниктер, аудармашылар мен мұғалім, дәрігерлер даярлап шығаруға ұмтылған Ресей өкіметінің отаршылдық мақсатына қарамастан, елдің шаруашылық өміріндегі өзгерістер қазақ интеллигенциясын қалыптастыруға белгілі бір жағдайларды әзірледі. Бұған қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси өміріндегі орын алған жаңалықтар да ықпал-әсерін тигізді.

2. Қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси жағдайы

Қазақ қауымы. Көшпелі тұрмыс салтының ерекшелігіне байланысты қалыптасқан қазақ этносына тән өзіндік белгі алып бәйтеректей тармақталған ішкі этникалық құрылым болып табылады, ол қазақтардың бүкіл әлеуметтік организмін жоғарыдан төмен қарай көктей өтетін тәрізді көрінеді. Қазақтардың рулық-тайпалық құрылымы тым күрделі және көп сатылы. Әрбір тайпа иерархиялық жағынан ұйымдасқан этникалық топтарға және қоғамдық қатынастардың күрделі жүйесімен өзара байланысты неғұрлым ұсақ бөлімшелер мен тармақтарға бөлінеді. Рулық-тайпалық құрылымның әрбір буынының өзіне тән генеалогиялық аңыздары мен шежірелері болды, олар әдетте өз тегін бір ортақ батыр бабамен байланыстырып отырды.

Қазақ этносы ХХ ғасырдың басына дейін үш жүзге – Ұлы жүз, Орта жүз және Кіші жүзге бөлініп, олардың әрқайсысы рулық-тайпалық ұйымдардан құралды. Қазақ жүздерінің шығу тегі мен қалыптасуына өлкедегі этникалық-мәдени, нақты тарихи процестің ерекшеліктері негіз болды, ал мұндай ерекше өңірлер табиғи-климат жағдайлары мен шаруашылық циклдары ұйымдасуының сипатына байланысты қалыптасты.

¹Өуезова Л. М. М. О. Өуезов творчествосында Қазақстан тарихының проблемалары. А., 1977, 161-б.

Рулық-тайпалық ұйымға тән белгі идеология және этникалық сана-сезім саласындағы ерекше дәстүрлердің айрықша тұрақтылығы болып табылады, мұның өзі тайпалық (құрылымдық) ұрандар мен таңбалардан, шығу тегінің бірлігі туралы генеалогия мен аңыз-әңгімелерден көрінеді. Әлеуметтік-экономикалық қатынастарда иерархиялық жолмен ұйымдасқан құрылымдар әдетте тұтастықты білдірмеді, өйткені қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымы ұясының негізгі қауым саналды. Көшпелі қоғамның экономикалық негізін өзіндік дәстүрлермен ерекшеленетін аумақтық-қауымдық құрылым құрады. Көшпелі қауым дегеніміз – ең алдымен индивидтердің іс жүзінде интеграцияланған ұйымы, еңбек кооперациясы принциптеріне негізделген әлеуметтік құрылым. Қауымның тіршілігі мен қалыпты өмір сүруі үшін ең алдымен еңбекші индивидтердің бірлесіп күш-жігер жұмсауы арқылы өндіріс процесін қамтамасыз ету факторы алынды¹. Негізгі шаруашылық қызметтің бәрі соның ауқымында жүзеге асырылды. Рулық-тайпалық ұйым дегенмен де қоғамның әскери-саяси жағынан ұйымдасуына, әулеттік-туыстық қатынастарға, ал жекелеген жағдайларда жерді пайдалану және жайылымдық жердің маусымдық бөлінуі жүйесіне елеулі ықпал жасап отырды. Рулық-тайпалық ірі топтардың аумақтық жағынан тұтастық құруы міндетті саналмады. Әдетте тайпа ішіндегі неғұрлым ұсақ рулардың басқа ру-тайпалардың құрамына енуі, көбінесе аралас-құралас орналасуы жиі кездесті. Жекелеген жағдайларда рулық-тайпалық ірі топтар дербес саяси ұйымға бірігіп, ортақ билік органдарын т.б. құрды. Қазақстанды Ресей құрамына қосып алу кезеңінің бастапқы кезінде орыс самодержавиесі қазақ халқын басқарудың мемлекеттік-әкімшілік жүйесін нақ сол тайпалық негізде ұйымдастыруға тырысты, алайда ол ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап-ақ саяси басқарудың аумақтық ұйымымен алмастырылды.

ХХ ғасырдың 20–30-жылдарында қазақтардың отырықшылануы және көшпелі тұрмыс салтының жойылуы барысында өзінің объективті негізінен – қоғамдық өндірісті ұйымдастырудың көшпелі сипатынан айрылған рулық-тайпалық қауым өз маңызын жоғалтты².

Жер көшпелі мал шаруашылығы жағдайында қауымның

¹Бутинов Н. А. Первобытнообщинный строй // Проблемы истории докапиталистических обществ. I-кітап. М., 1968, 110-б.

²Жданко Т. А. Специфика этнических общностей в Средней Азии и Казахстане (ХІХ–ХХ вв.) // Расы и народы. Вып. 4, М., 1974, 10-26-б.

ортақ меншігі саналды. Отырықшылық пен егіншілікке көшіп, соған байланысты меншіктің жаңа түрлері, жер жеке меншікке айналғаннан кейін ғана көшпелі мал шаруашылығы феодализмнің басыбайлы, барщиналық жүйесі бар неғұрлым дамыған деңгейіне жете алады.

Қауымның ыдырауы жағдайында жерді жеке пайдалану мен иеленудің дамуы арқылы жерге жеке меншік Қазақстанда XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында қалыптаса бастады, мұның өзі Қазақстанда қарастырылып отырған кезеңде болған товарлы өндірістің дамуы мен экономикадағы өзгерістерге (егіншіліктің дамуы, отырықшылық, орыс шаруаларын қоныстандыру салдарынан жайылымдық жерлердің тарылуы және т. б.) байланысты жүзеге асты.

Әдетте, көшпелі мал шаруашылығында жер алаптарын шектеу болмады, ал жерді пайдаланудың өзі де мүлде тұрақсыз болуымен ерекшеленді.

Көшпелілердің жерді еркін пайдалануы халық саны мен мал саны көбейгенде және жерді пайдалануға шек қойылған кезде бұзылатыны анық. Жер қатынастары жөнінен XIX ғасыр бұрынғы меншіктену нысанының баяу болса да, үздіксіз қиратылып, көшпелі өндірісте бұрын болып көрмеген жаңа үлгілер қалыптастырған кезеңге айналды.

Көшпелі мал шаруашылығы жағдайында жайылымдардың жекелеген адамдар мен әулеттердің меншігіне көшуі өндіріс сипатына қайшы келді, негізгі өндіріс құралы болып табылатын мал санының шектеулі жер учаскелерінде көбеюі шын мәнінде әрбір жеке қожайын үшін өндіріс алаңының қысқарғанын білдіріп, жалпы алғанда мал мен өндірістің өсу қарқынын тежеді. Қазақстанда жерді қауымдасып пайдалану ғасырлар бойы қалыптасып, үстемдік етті және ол көшпелі мал шаруашылығы басым болып тұрған кезге дейін өмір сүрді. Қауым құрамы бір тектес болған жок: ол 3–5 бай адам шаруашылықтарынан және ондаған орташалар мен кедейлер шаруашылықтарынан құралды. Қауымдар әлеуметтік жағынан мейлінше әр түрлі шаруашылықтарды, соның ішінде орташа феодалдарды да, яғни байлар мен билерді де қамтыды. Сұлтандар қауым құрамына кірмеді, олар қазақ ауылдары мен руларының негізгі бұқарасына қосылмай, өз туыстарымен бірге бөлектеніп жүрді.

Жайылымдық-көшпелі қауымға мал өсіру жөніндегі кейбір еңбек ұжымдастығы тән болды, ол көшпелінің жерге қатынасының тікелей емес, қауым арқылы жүзеге асатынымен анықталды. Сонымен қатар мұндай қауымға натуралдық томаға-тұйықтық сипат та тән болып келеді.

XIX ғасырдың аяғында, ал кейбір аудандарда одан да

өртрек жайылымдық жер тарылған кезде байларға қауымдық жерлерді пайдаланудың шектелу қаупі төнді. Қауымдарда адам саны өсіп, олардың малы көбейді, ал бос жерлер азая түсті. Осындай жағдайларда байлардың өзі жерді қауымдық нысанда пайдалануға алдымен қарсы шығып, жерді жеке пайдалану мен жеке жер иеліктері үшін күресті.

Сөйтіп қалыптасқан бойдан-ақ жайылымдық-көшпелі қауым экономикалық өмірдің дамуы мен Ресейдің сыртқы экономикалық әсері туғызған ішкі қайшылықтардың ықпалына ұшырай бастады. Натуралдық томаға-тұйықтық қиратылып, жер пайдаланудың жаңа нысандары қалыптасты және қауымның ыдырауы жеделдей түсті.

Көшпелі мал шаруашылығы мен жайылымдарға жеке меншік бір-бірімен сыйыспайтын ұғымға айналды.

Егіншілік пен отырықшылықтың, отырықшы мал шаруашылығының дамуына, қалалар мен басқа да елді мекендердің өсуіне қарай және патша өкіметінің жерді тартып алу саясатының салдарынан көшпелі мал шаруашылығының ауқымы барған сайын тарыла берді, жайылымдар көп мөлшерде жеке иеліктегі және жеке пайдаланылатын егістіктер мен мал өрістеріне айналдырылды. Жайылымдардың тарылуымен бірге мал саны жалпы алғанда көбейе түсті де, мұның өзі көшпелі мал шаруашылығының өндіріс алаңын одан сайын тарылтты. Көшпелі мал шаруашылығын одан әрі дамыту мүмкін болмай, дағдарыс пісіп-жетілді. Мұның өзі шаруашылықтың басқа түрлеріне, атап айтқанда егіншілік пен отырықшы мал шаруашылығына көшуді тездетте түсті. Қазақстанда басталған бұл процесті Қазан революциясы тоқтатып тастады да, оны кейінгі жылдарда өзінше шешті.

1867–1868, 1886 және 1891 жылдардағы реформалар. XVIII ғасырдың 30-жылдарында қазақ қоғамы Ресеймен тікелей байланыс жасай бастады. Ресей мен Қазақстан арасында өзара қатынастардың пайда болып, дамуы сөзсіз және табиғи-тарихи қажеттілік еді, өйткені ол Ресей мемлекетімен шектес өңірлерде қазақтар тұратын аумақтардың географиялық жағдайына байланысты болды.

Бұл байланысқа әуел бастан-ақ өзара іс-қимыл жасайтын жақтардың теңсіздігі негіз етілді. Бір жағында жоғары ұйымдасқан, біртіндеп капиталистік даму жолына түсіп келе жатқан Ресей феодалдық-монархиялық мемлекеті, екінші жағында экономикалық базисі көшпелі мал шаруашылығына негізделген қазақ қоғамы тұрды. Шаруашылық жүргізу ерекшелігінің, өндірістік күш-қуатының шектеулігі септемі көшпелі мал шаруашылығы экстенсивті өндіріс әдісі болатын.

Қазақ қоғамы Ресей «бодандығына» өтуінің бастапқы кезеңінде, шамамен XIX ғасырдың 20-жылдарының аяғына дейін Ресей мемлекеті өзінің алдына қазақтар мекендейтін аумақты Орта Азия мен Қытай рыноктарына транзиттік сауда байланыстарын жасау үшін пайдалануды мақсат етіп қойған. Кейініректе, шамамен алғанда 40-жылдарда сол аумақтың өзін экономикалық жағынан тежеусіз пайдалану міндеті қойылды. Ал 60-жылдардан бастап Ресейдің түпкі мақсаты бұл аудандарда Ресей мемлекетінің сенімді экономикалық, саяси және әскери базасын құру еді.

Аталған мақсаттарға жету жолындағы құралдар орыс самодержавиесінің саяси институттары: армия, полиция, өкімет органдары мен басқару аппараты болғаны әбден табиғи жағдай.

Патша әкімшілігінің 1822–1824 жылдардағы реформалары, басқару жүйесінің қайта құрылуы өлкеде отаршылдық режимді түпкілікті орнықтырды. Соның салдарынан ел өзінің бостандығы мен тәуелсіздігінен мүлде айрылды. Қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси тұрақсыздығына және оның Ресейге бодандығының саяси-құқықтық бұлыңғырлығына себеп болған ең елеулі қылмыс түрлері бойынша қазақтарды Ресей заңдарына бағындыруға қол жеткізілді. Бұл шаралар орыс мемлекетінің осы аудандардағы салық саясатын айтарлықтай тәртіпке келтіруге, Орта Азия мемлекеттерімен, Қытаймен, қазақтардың өздерімен сауданы тұрақтандыруға, қазақ жерлеріне экономикалық жағынан одан әрі тереңдеп ену және жалпы алғанда Ресейдің Азия аймағындағы тактикалық және стратегиялық мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыру үшін негіз дайындауға мүмкіндік берді.

XIX ғасырдың орта шенінде Ресей мемлекетінің Орта Азиядағы саясатында жаңа кезең басталды. 60-жылдардың бас кезінде Орта Шығыс пен Орта Азия мемлекеттеріне үстемдік ету жолындағы күресте ағылшын-орыс бақталастығы шиеленісті де, ол Ресей тарапынан батыл да терең ойластырылған іс-қимыл жасауды талап етті. Сол кезеңге қарай белсенді сыртқы экономикалық қызмет жүргізу нәтижесінде Ресей қазақ даласының оңтүстігіне, қырғыздар мекендейтін жердің солтүстік бөліктеріне, Ташкент және Самарқанд аймақтарына үстемдік етіп, Бұхара әмірлігі мен Қоқан хандығы жерінің едәуір бөлігін бөліп алды.

Ресей үкіметінің Орта Азиядағы саясаты оның өзіне бірінші кезекте жаңадан қосып алынған аумақтарда Ресей саяси үстемдігін орнықтыруды міндет етіп қойды. Бұл үшін бұрын қосып алған қазақ жерлерінде (Солтүстік, Батыс, Ор-

талық және Шығыс Қазақстан аудандарында) әкімшілік жүйені жетілдіру қажеті туды. Ресей империясының негізгі бөлігіне әлеуметтік-экономикалық және саяси жағынан қосуды жеңілдету үшін аталған аумақтарда жергілікті ерекшеліктерді ескере отырып, Ресейдің экономикалық саясатын жүргізе алатын, сондай-ақ өлкені Орта Азияға одан әрі тереңдей енудің сенімді алғы шебіне айналдыру үшін ондағы саяси жағдайды барынша тұрақтандыруға қол жеткізе алатын күшті әкімшілік билік қажет болды.

Ресей үкіметі 1864 жылдың басында қазақ жерлеріндегі әкімшілік өзгерістердің жобаларын және жаңадан қосылған Түркістан өлкесіндегі әкімшілік құрылыстың негіздерін әзірлеуге кірісті.

Дала Комиссиясының екі жылдан астам уақыт жүргізген жұмысының нәтижесінде 1868 жылғы 7 мамырда Приурал, Торғай, Ақмола, Семей облыстарын басқару туралы Ереженің жобасы аяқталып, ол 1868 жылғы 21 қазанда заң жүзінде бекітілді. Министрлер комитеті бұл Ережені 1869 жылғы 1 қаңтардан бастап тәжірибе түрінде екі жылға енгізу туралы шешім қабылдады. Жаңадан құрылатын басқару органдары далалық облыстардағы басқару жайында түпкілікті Ережені жасап шығару үшін жобаға енгізілетін қажетті өзгерістер туралы Министрлер комитетіне екі жыл бойы баяндап отыруға тиіс болды. Сондықтан да ол «Уақытша Ереже» деп аталды.

1868 жылғы «Ереже» бойынша, қазақ жерінде осы кезге дейін өмір сүріп келген «Орынбор қырғыздары», «Сібір қырғыздары», Семей облыстары, Орал және Сібір казак әскерлерінің жерлері сияқты әкімшілік-аумақтық бөліністерден төрт облыс: Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстары құрылды. Әр облыс төрт уезге бөлінді.

Жалпы алғанда басқару жүйесі үш буын: облыстық, уездік және жергілікті басқармалар болып құрылды.

Облыстық басқармалар. Орал және Торғай облыстық басқармалары тікелей Орынбор генерал-губернаторына, ал Ақмола және Семей облыстық басқармалары Батыс-Сібір генерал-губернаторына бағындырылды. Облыстардың әскери губернаторы мен облыстық басқару билігі облыстық басқармаға біріктірілді. Орал және Торғай облыстарының әскери губернаторларының құқықтары мен міндеттері жалпы империялық мекемелер бойынша, ал Ақмола және Семей әскери губернаторлары – арнаулы Сібір мекемесі бойынша Ресейдің ішкі губерниялар губернаторларының құқықтары мен міндеттеріне теңестірілді. Облыстық басқарманың төрағасы мен вице-губернаторды генерал-губернаторлармен

келісе отырып, Ішкі істер министрі тағайындады. Облыстық басқарма жанында кеңсе құрылды.

Уездік басқармалар. Уезд басқармасын басқаруға уезд бастығы лауазымы енгізілді. Ол қызметке үкімет орыс чиновниктерін ғана тағайындап, билеуші-сұлтандар билігі біржола жойылды. Уезд бастықтарының құқықтары мен міндеттері жалпы империялық мекемелер бойынша Ресейдің ішкі губернияларындағы полиция исправниктерінің құқықтары мен міндеттеріне теңестірілді.

Жергілікті басқармалар. Бұл буын уездердегі қазақ халқы арасында азаматтық-құқықтық процестерді әкімшілік жағынан тікелей реттеп отыру қызметін атқарды. Уездер болыстар мен ауылдарға бөлінді, әр ауылда 100-ден 200-ге дейін, әр болыста 1000-нан 2000-ға дейін шаңырақ (түтін) болды. Соған сәйкес болыс басқарушылары мен ауыл старшындары лауазымдары енгізілді. Болыс басқарушылары – болыс «съездерінде», ал ауыл старшындары «ауыл жиындарында» сайланды. Бұл лауазымды адамдарды ұстауға арналған қаражатты оларды сайлаған болыстардың халқы қосымша міндеткерлік ретінде төлеп отырды. Шынына келгенде, орыс әкімшілігі қазынадан ешқандай да материалдық қаражат шығармай, патша чиновниктерінің барлық талаптарын жергілікті жерлерде тікелей жүзеге асыратын болыс басқарушылары мен ауыл старшындары түрінде төменгі буындағы әкімшілікті құрды.

«Уақытша Ереже» арқылы құқық және сот жүйесіне елеулі өзгерістер енгізілді. Жалпы алғанда, сот жүйесі мен сот ісін жүргізу үш категорияға: Әскери қаулылар жинағы негізінде сот ісін жүргізетін әскери соттарға, империяның жалпы заңдарына негізделген соттарға және қазақтардың дағдылы құқықтарына негізделген халық соттарына бөлінді. Сонымен қоса олар әлеуметтік және ұлттық белгілері бойынша, яғни отырықшы және көшпелі халыққа, орыстар мен қазақтарға және халықтың тұрсақты топтарына бөлек етіп құрылды.

XIX ғасырдың 20-жылдарынан бастап-ақ жұмыс істеп келген әскери-сот комиссияларының, облыстық басқармалардың, уездік судьялар мен билер сотының сот билігі қалдырылды. Билер бұл қызметке «болыстық съездерде» әрбір болыстан 4–8 адамнан үш жылға сайланып отырды.

Билер соты да үш буынға: жеке би соты, билердің болыстық съезінің соты және билердің төтенше съездері болып бөлінді.

1868 жылғы «Ереже» нәтижесінде енгізілген әкімшілік жүйесіндегі ең елеулі кемшіліктер жергілікті басқарудың төменгі буынын, яғни қазақтардың қоғамдық басқару орган-

дарын ұйымдастыру принциптерінен айқын аңғарылды. Ауылдар мен болыстарды шаңырақ саны мен қысқы қыстауларының көршілігі бойынша ұйымдастыру принципі қазақтардың дәстүрлі қоғамдық ұйымдарына, олардың билік пен басқару жөніндегі түсініктеріне мүлде сай келмейтін, жасанды әкімшілік бөліністер құруға әкеп соқты. Соның салдарынан Ресейдің мемлекеттік мекемелерінің әкімдерін тікелей орындаушылар, яғни болыс басқарушылары мен ауыл старшындары өз міндеттеріне сай келмеді. «Уақытша Ережеде» жобаланған, идеясы жағынан шаруалардың ауылдық қоғамына сәйкес келуге тиіс болған «ауыл» әкімшілік бөлінісі (100–200 шаңырақ) шын мәнінде қазақ ұғымындағы бірнеше ауылдың жиынтығына айналды. «Уақытша Ереже» бойынша алғандағы «ауылдарға» қосылған әрбір қазақ ауылының мүдделері бір-біріне қарама-қарсы болып шықты. Көктем және жаз мезгілдерінде бұл «ауылдар» («Уақытша Ереже» бойынша алғанда) ыдырап кететін де, жаңа әрбір «ауыл» бір-бірінен тым алшақтап, өздерінің дәстүрлі қоныстарына баратын. Сөйтіп басқарушылар өз қарауындағылардан «адасып қалатын». Осыған байланысты болыс басқарушылары мен ауыл старшындарын қазақ халқының өз ортасынан сайлау принципінің өзі де шынына келгенде теріс зардаптарға әкеліп соқты.

80-жылдарда қазақ жерлерінің әкімшілік-аумақтық құрылысына қосымша елеулі ұйымдық өзгерістер енгізілді. 1881 жылғы 11 шілдеде Орынбор генерал-губернаторлығы таратылды. 1891 жылғы 25 наурызда заң жүзінде бекітілген «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы ережемен» әкімшілік, сот құрылысы, салық жүйесіне де өзгерістер енгізілді.

1891 жылғы «Ереже» төменгі әкімшілік-аумақтық бөліністердің ұйымдастырылу принциптерін өзгертті. Біріншіден, Облыстық басқармаға болыстар мен ауыл қоғамдарының көлемін жергілікті жағдайларға қарай белгілеу құқығы берілді, ал 1868 жылғы ережеде бұл мәселеге қатаң шек қойылған-ды. Екіншіден, ең төменгі әкімшілік-аумақтық бөлініс ретінде ауыл ортақ жер меншігін пайдаланатын шаңырақ иелерінен құралуға тиіс болды. Қазақтардың уезд шегінен көшіп шыққан кезіндегі әкімшілік-полициялық бағыныштылығы нақты белгіленді, мұның өзі уездік басқару органдарына әрқашанда қиындық туғызып келген еді. Көшпелі қазақтарды ендігі жерде «жоғалтып» алмау үшін олардың қай уездік әкімшілікке бағынатыны туралы «куәліктер» беру жүйесі енгізілді. Жалпы алғанда 1891 жылғы 25 наурыздағы «Ереже» де 1885 жылғы Комиссияның алдына қойылған көптеген мәселелерді реттей алмады. Мәселен, әкімшілік және сот

билігін бөлу, жер қатынастары, әскери және азаматтық басқару органдары арасындағы өзара қатынастар проблемалары шешілмеді.

Жаңа әлеуметтік-экономикалық құбылыстар: қазақ даласына қоныстандыру қозғалысы, оның әсіресе XIX ғасырдың соңғы онжылдығында күшейе түсуі, көшпелі қазақ халқының отырықшылыққа көшу процесі, Сібір темір жолының салынып, пайдаланылуына байланысты экономикалық қатынастардың интенсификациялануы, қалалық қоныстардың көбеюі – әкімшілік алдына жаңа міндеттер қойды.

Сөйтіп, 50–60-жылдары басқару ісі ішінара қайта ұйымдастырылды. Орынбор әкімшілік-саяси жүйесі қамтыған қазақ жерлері 1859 жылы Ресей империясының «ішкі облыстарына» айналды. Оларды аталған кезеңге дейін жоғарыдан басқарып келген Сыртқы істер министрлігінің қарауынан алынып, Ішкі істер министрлігіне берілді. Қазақ жерлерінде Батыс-Сібір әкімшілігі ұйымдастырған әкімшілік-аумақтық бөліністер түрі жағынан сол қоғамның дәстүрлі қоғамдық-ұйымдық құрылымына сәйкестендірілді. 1822 жылғы Жарғыда жергілікті басқарудың төменгі буындарын ұйымдастыру ісінде қазақ қоғамына біршама дербестік (Ресей үкіметінің мүдделері үшін) берілген еді. Жарғы бойынша округтік және болыстық басқару органдарының аппаратына сұлтандар арасынан қазақ ұлты өкілдерін «ұсыну» құқығы қалдырылған болатын.

1891 жылғы заң ережелері уездік және облыстық басқару органдарының әскери-полициялық сипатын күшейте түсті. Азия аймағындағы әкімшілік саясаттың мұндай бағыты XIX ғасырдың 80-жылдарындағы Ресей әкімшілік жүйесінің жалпы кертартпа пиғылына сай келетіні анық. Ресейдің қазақ өлкесіндегі мемлекеттік өкімет пен басқару органдары бүкіл даму кезеңдерінде әкімшілік, полициялық, сот және әскери міндеттерді бір мекемеге шоғырландырумен сипатталды.

XIX ғасырдың ортасынан ғасыр аяғына дейін қазақ жерінің бүкіл аумағы Әскери министрліктің ерекше ережелері бойынша Орал, Сібір, Жетісу, Орынбор казактары әскерлерінің «далалық басқару аудандары» дейтінге бөлінді. Аумақтарды анықтау үшін «дала қанаттары» (сол қанат, оң қанат және т. б.) сияқты әскери терминдер қолданылды.

Бірінші кезекте казак әскерлерінің мүдделері қанағаттандырылып отырды. Мәселен, Сібір және Жетісу казак әскерлерін орналастыру үшін қазақтардың ең таңдаулы 5 000 000 десятина егістік және шабындық жерлері ормантоғайымен қоса тартып алынған¹.

¹Мұқанов М. С. Қазақ жерінің тарихы. А., 1994, 24-б.

Қазақ қоғамының өз ішінен әлеуметтік тірек іздестірген Ресей әкімшілік-саяси жүйесі белгілі бір әлеуметтік күштерді бөліп шығарып, оларға заң арқылы билік берді, Ресей заңдары талап ететін міндеттерді орындау үшін оларға әскери-саяси күштерді тапсырып, міндеттерін регламенттеді. Осының салдарынан қазақ қоғамының дәстүрлі саяси институттары (билер соты, рубасы, тайпа көсемдері және т. б.) сол қоғам өміріндегі өз орындарынан айырылды. Дегенмен олар орыс өкіметі құрған жаңа институттармен ұзақ уақыт бойы қосарласа жұмыс істей берді, бірақ бұл енді заңнан, қоғамдық өмірді айқындайтын механизмдер ерісінен тыс болатын. Осыған байланысты қазақтың бұрынғы ел билеу жүйесі (дәстүрлі саяси институттар) қоғам өміріндегі азаматтық-құқықтық үрдісті реттеп келген табиғи-тарихи күшінен, сондай-ақ билікті шектеп, бақылап отыратын қабілетінен де айрылды, яғни патша әкімшілігі жаңадан құрған саяси институттар түрі жағынан дәстүрлі сияқты көрінгенімен, шын мәнінде Ресей мемлекеттік механизмінің құрамдас бөлшегіне айналды. Мұндай жағдай аталған саяси институттарға екі жақты теріс сипат берді. Олар орыс өкімет орындарының атын жамылып, халықты қатаң қанап-тонады, жоқшылыққа ұшыратып, оның ұлттық дамуын тежеді. Демек, олар қазақтарды физикалық жағынан қалжырап, әлсіреген, жарлы-жақыбайларға айналған элементтер емес, қайта салық төлеуге, казак әскерлерін асырауға, өнім өткізетін рынок пен шикізат беретін көз ету мақсатын көздеген орыстың саяси жүйесі үшін де мейлінше тиімсіз, нашар құрал болып шықты. Орыс өкімет орындарының барлық басқару буындарындағы лауазымды адамдарды бірте-бірте орыс чиновниктерімен алмастыруға ұмтылғаны да сондықтан, оларға Ресей заңдарының бақылаушылық күшін белгілі бір дәрежеде ойдағыдай қолдануға болатын еді.

Жалпы алғанда Ресейдің әкімшілік-саяси жүйесі қазақтардың дәстүрлі қоғамдық қатынастар құрылымына тереңдей ене отырып, мәселен, дағдылы құқық пен билер сотын жоюды өздері қаламағанына қарамастан, оларды күйретпей қоймады. Ресей үкіметі билер соты арқылы өзі арзан және көшпелі халыққа мейлінше лайықты сот жасағысы келді, бірақ объективті жағдайларға байланысты оны біртіндеп регламенттеуге, өзінің юрисдикциялық күшіне және іс жүргізу құрылысын өз мақсаттары мен міндеттеріне бағындыруға мәжбүр болды. Мұның өзі сайып келгенде бұл сотты жұмыс істеу мүмкіндігінен айырды, сөйтіп XIX ғасырдың аяғында, үкімет пен жергілікті өкімет орындары билер сотының заң шығарушылық міндетін біршама әлсіретіп, оған дәстүрлі күшін қай-

тарып беруге ниеттенген кезде енді бұл мүмкін болмай шықты. Ресей 60–90-жылдардағы реформалардың барысында қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси жүйесін өзінің экономикалық мүмкіндігіне бейімдей қайта құрып, олардың ішкі мазмұнын өзгертіп, қиратты. Ресейдің экономикалық және саяси ықпалының нақ осы қиратушылық зардаптары қазақ қоғамына XIX ғасырда апатты салқынын тигізгеніне қарамастан, бұл қоғамның одан әрі дамуына қозғау салды.

Болашақта самодержавиенің экономикалық және әкімшілік саясаты көшпелі мал шаруашылығының негіздерін қирата отырып, көшпелі қазақтардың отырықшылыққа, барлық туындайтын салдарымен қоса, өнеркәсіп өндірісімен айналысуға көшуін қажет етті. Реформалар феодалдық-патриархаттық тәртіптердің негізін шайқалтып, қазақ ауылдарын капиталистік қатынастардың ауқымына тартты, өлкеде мәдениет, оқу-білім ісі өркен жая бастады.

3. Қазақтардың XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезіндегі мәдениеті

Оқу-ағарту ісі. Орта Азия халқы ислам дініне кірген кезден бастап мұсылман мектептері мен медреселері байырғы ұлттардың балалары мен жастарына білім беру және оларды тәрбиелеу жүйесінің негізгі, ал оны Ресей отарлап алғанға дейін бірден-бір буыны болды. Бұл мектептер мен медреселерге негізінен діни білім беру міндеті қойылғанымен, олардың бағдарламаларында өзге пәндер де елеулі орын алғанын атап өткен жөн. Кеңестік кезеңдегі желікпе атеистердің мұсылман мектептері мен медреселерінде оқыту схоластикалық, үстіртін сипатта жүргізілді деген пайымдаулары көпкөрінеу негізсіз болатын. Бұл мектептер мен медреселер оқыту және тәрбиелеу әдістерінің қаншалықты жетілмегеніне қарамастан, мешіттің ғана емес, қоғам мен мемлекеттің де мүдделеріне қызмет етті. Нақ осының арқасында мұсылман мектептері мен медреселерінен түрлі дәуірлерде Мұхаммед әл-Хорезми, Әл-Фараби, Бируни, Ұлықбек, Науаи және басқа энциклопедист-ғалымдар, ойшылдар, ағартушылар тәрбиеленіп, білім алып шықты¹. Қазақтың ұлы ақыны, данышпан перзенті Абай Құнанбаев та кезінде Семей қаласындағы Қамали қазіреттің мешіті жанындағы медреседе оқыған².

¹Сөнбес жұлдыздар. А., 1989.

²Абай. Энциклопедия. А., 1995, 513-б.

Әдебиеттерде мұсылман мектептері күні бүгінге дейін діни мекеме ретінде ғана қарастырылып келді, оның білім беретін мекеме ретіндегі рөліне көңіл бөлінбеді. «Мектептердің жергілікті халықтың сауаттылығын қалыптастырудағы рөлін теріске шығару, – деп жазды профессор П. Г. Ким, – ғылымдағы тарихилық принципін бұзу. Бұл рөлді білмейінше, мұндағы (Түркістандағы) кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы да, одан кейінгі де мәдени құрылысты диалектикалық тұрғыдан түсіндіріп беру мүмкін емес»¹.

Мұсылман мектептерінің пайда болу тарихы VIII ғасырдан, өлкеде ислам діні мен араб жазуы таралған кезден басталады. Бастауыш білім беретін мектептер әрбір елді мекенде болған. Әдетте оларды мешіттер жанынан сол мешіттердің имамдары немесе басқа да сауатты, дәулетті адамдар ашып отырған.

Мектептер өздері жанынан ашылған мешіттердің вакуфтық мүлкі саналып, солардан түскен кіріс есебінен ұсталды. Сонымен қатар мектептердің көпшілігі тауап етушілердің қайыр-садақалары есебінен де қаржыландырылды. Оқыту үшін ақы төлеудің белгілі бір түрі немесе мөлшері белгіленбеді, әдетте ақы ақшалай, заттай, тамақ өнімдері және т. б. түрінде төленді. Жеке адамдар ашқан мектептер де аз болған жоқ.

Басқа аймақтардағы сияқты, Қазақстанда да медреселердің пайда болуы мен дамуының тарихы ислам дінінің таралуымен және мешіттер салынуымен тығыз байланысты. Бастапқыда мешіттер салынып, кейіннен олар оқу орындарына айналды, қосымша бөлмелер, аудиториялар тұрғызылып, осылайша медреселер қалыптаса бастады. Сонымен бірге олар миссионерлік міндет те атқарып, дін тарататын орталықтарға айналды. Медреселерде дін жолын ұстанушылар мен азаматтық өкімет орындарын жақтаушылар арасында пікірсайыстар, айтыстар өткізіліп, қайшылықтар шешіліп отырды, бірте-бірте олар теологиялық мәселелер мен мұсылман құқықтарын зерттейтін орталыққа айналдырылды. Қазақстанда салынуы мен қаржыландырылу көзі және құрылысының аумағы, кімге қарайтындығы жағынан медреселердің (хандардың, ишандардың медреселері, жекеше, қауымдық медреселер) түрлі үлгілері құрылды. Медреседегі оқу үш сатыға – төменгі (бастауыш), орта және жоғары сатыларға бөлініп, 9–12 жылға созылды.

Медреселерде 13–15 жастағы жасөспірімдермен

¹Ким П. Г. Неграмотность в Туркестане? Миф и факты языком документов // Правда Востока, 1991, 13 маусым.

қатар жас шамасы әлдеқайда үлкен, ересек адамдар да оқыған.

Медреселердегі оқу бағдарламаларына пәндердің мынадай топтамалары (циклдары) енген: 1) араб тілі – грамматика, морфология, синтаксис, этимология, араб риторикасы, араб тарихы, Құран оқу туралы ғылым және мәдени-ғылыми пікірсайыстар; 2) дін ілімі мен заңтану – Құранның мазмұны мен маңызы, құқық, діни ережелер, мұраны бөлу тәртібі туралы ілім, заңтану негіздері; 3) философия, логика, математика, география, астрономия, химия және жаратылыстану ғылымы.

Қазақстанның барлық медреселеріндегі оқу-тәрбие жұмыстары барысында шәкірттер көрнекті ғалымдардың, ислам діні мен мұсылман құқығы ғұлама білгірлерінің жазған оқулықтары мен оқу құралдарын пайдаланған.

XIX ғасырдың бас кезінде Орта Азияда 600-дей медресе бала оқытқан, олардың саны 1908 жылы Түркістан генерал-губернаторлығында – 268, соның ішінде Ферғана облысында – 176, Сырдария облысында – 44, Самарқанд облысында – 38-ге жеткен. Н. Сәбитовтің деректеріне қарағанда 1897 жылы Жетісу облысында 88 мектеп пен медресе болып, оларда 12 835 бала оқыған. Семей облысында 1895 жылы 900 оқушысы бар 17 мектеп пен медресе; Торғай облысында 1911 жылы 340 оқушысы бар 13 мектеп пен медресе; Ақмола облысында 1907 жылы 970 оқушысы бар 15 мектеп пен медресе; Орал облысында 1898 жылы 4 113 оқушысы бар 198 мектеп пен медресе; Сырдария облысында 1895 жылы 28 898 оқушысы бар 2409 мектеп пен 34 медресе болған¹. Ал осылардан өлкеде 1916 жылға қарай 186 медресе ғана қалған.

Дегенмен де, Қазақстан халқының жалпы санында көшіп келуші халық үлесінің едәуір артқанына және орыстандырушылық, мұсылман дініне қарсы саясаттың, медреселер жүйесін қысқарту бағытының кең өріс алғанына қарамастан, ел өміріндегі медреселердің ықпал өрісі сақталып қалды.

Отарлау кезеңінде, әсіресе XIX–XX ғасырлар шебінде патшалық өкімет орындары сөз жүзінде мұсылман мектептерінің өміріне араласпау туралы мәлімдей отырып, іс жүзінде орыс-туземдік мектептерінің желісін кеңейту және басқа шаралар арқылы медреселерде оқитын балалар санын азайтуға қол жеткізді. 1867 жылғы реформаның өмірге енуімен қатар ашыла бастаған орыс-туземдік аралас мектептерінің отаршылдық мүддеден туындайтын түпкі сая-

¹Сабитов Н. Мектебы и медресе у казахов. А., 1950, 17-б.

си-миссионерлік мақсаты неғұрлым бұратана балалары орыс балаларымен араласып оқыса, соғұрлым орыстандыру үрдісі де жылдамдайды деген тұжырымға негізделген болатын¹.

Оқыту жүйесі орыстандыру міндетіне бағындырылып, отаршыл өкімет тарапынан медреселер қатаң бақылауға алынды. Жетісу облысы халық училищелерінің инспекторына 1910 жылғы 27 қыркүйекте жіберілген Түркістан өлкесі училищелерінің Бас инспекторының нұсқауында: «...мектептер мен медреселерді қадағалап отырудан мүлдем бас тартуға болмайды, оның үстіне халықты да бақылауға біртіндеп дайындай беру қажет. Мектептерді, әсіресе медреселерді оларда не оқытылатынын білу үшін бақылап отыру керек. Бақылау күнделігін жүргізіп, оны маған әрбір жарты жылда тапсырып отыруды талап етемін»², – делінді. «Жоғары бастықтардың татар медреселері мен мектептерінде қырғыздардың татар молдаларынан оқуына тыйым салған өкімі бар. Сіздер оларда оқуға қырғыз балаларын жібермеуге тиіссіздер» деген талап қойылған келесі бір нұсқау хатта³. Патша әкімшілігінің Бөкей ордасында Жәңгір ханға мектеп ашуына рұқсат етуінің түп астарында татарлардың қазақтарға тигізіп отырған ықпалын тежеп, бәсеңдету мақсаты жатқаны да анық⁴.

Ресейде капиталистік қатынастардың дамып, олардың ұлттық шет аймақтардың шаруашылық өміріне тереңдей енуіне байланысты балаларды мектептер мен медреселерде оқытудың «жаңа әдісі» жолындағы қозғалыс пайда болды. Бұл қозғалысты жақтаушылар мұсылман оқу орындарына география, тарих, арифметика, жаратылыстану сияқты азаматтық пәндерді енгізуді талап етті. Қазақстан аумағында жаңа әдістемелі алғашқы мектептер мен медреселер өткен ғасырдың басында, оның алғашқы онжылдығында қалыптаса бастады. Әсіресе, 1905–1915 жылдар аралығы жаңа үлгіде оқытатын мектеп пен медреселердің кеңінен тарала бастаған кезеңі саналады⁵.

Бұрынғы әріп жаттататын, кейбір мектептердегі сөзді буын-буынға бөліп, дауыстап та оқытатын әдіс келмеске кетті, яғни мектептер қайта ұйымдастырылып, таза діни кон-

¹Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды. А., 1993, 32-б.

²ҚР ОМА, 90-қ., 1-т., 773 а-іс, 63-п.

³Бұл да сонда, 78-қ., 9-т., 479-іс, 7-п.

⁴«Қазақ әдебиеті», 1991, 27 қыркүйек; «Өркен», 1991, 14 қыркүйек.

⁵Сабитов Н. Мектебы и медресе у казахов, 31-б.

фессионалдық мазмұнынан арыла түсті, оларға жалпы білім беру сипатындағы пәндер енгізілді. Дін ілімі барлық мектептерге енгізіліп, басты пән саналса да, оған қоса ана тілі, арифметика пәндері оқытылатын болды.

Медреселердің екі үлгісі: дәстүрлі ескі әдіспен және жаңа тәсілмен оқытатын түрлері қалыптасты. Дәстүрлі, таза конфессионалдық мектеп саналатын медреселерде мұсылман дін басылары мен мешіт қызметшілері даярланды. Оларда негізінен алғанда діни ілімдер, қасиетті кітаптар оқытылып, зерттелді, ал жалпы білім беретін пәндерді оқытуға онша көп орын берілмеді. Медреселердің жаңа үлгілеріне елеулі ерекшеліктер енгізілді: оларда дін ілімін, қасиетті кітаптарды оқытумен қатар деңгейі гимназияның төрт класы болатын жалпы білім беру пәндері де оқытылды. Қапал уезіндегі ағайынды Маманов пен Тұрысбековтердің мектебінде оқыту ісі жаңа әдіспен жүргізілді. Верныйдағы Әбдуәлиевтердің 1883 жылы ашылған ерлер мектебі 1904 жылдан жаңа әдіспен оқыту үлгісіне көшірілген. Сабақ мына пәндер бойынша өтілген: дінтану, татар тілі, араб тілі, тарих, арифметика, құран, география, әліппе, пайғамбарлар тарихы, бастауыш физика курсы, орыс тілі. Оқушылар саны 136-ға жеткен, оның татары – 116, қазағы – 11, басқа ұлттары – 9 (1913 жылғы есеп бойынша)¹. Торғай облысының Ақтөбе, Ырғыз, Торғай, Қостанай уездерінде 1912 жылы жаңа үлгіде оқытатын 121 медресе болып, оларда 1810 бала оқыған². Сөйтіп жаңа және ескі әдіспен оқытатын медреселердің оқу бағдарламаларында елеулі айырмашылық орын алды.

1906 жылғы 31 наурызда бұратаналарға арналған училищелер жөнінде ереже қабылданды, оны мұсылман халықтары ұнатпады, ол, бір жағынан, мұсылмандардың оқу-ағарту саласындағы қажеттеріне сай келмеді, ал екінші жағынан, мұсылмандар шектен тыс жасанды шаралар арқылы орыс мәдениетіне кеңінен тартылды.

Мұсылман мектебінің тәрбие беру ісіндегі мақсаты ең алдымен дін іліміне негізделген болатын, сондықтан олар жаңа ереже бойынша Халыққа білім беру министрлігінің қаруында болуға келіспеді³.

Діни мектеп ретінде мұсылман оқу орындары тек қана діни мекемелерге бағынышты болуға тиіс еді, сондықтан да діни мектептерді азаматтық мектептермен қосуға наразылық білдірілді. Алайда бұған қарамастан 1874 жылы

¹ҚР ОМА, 90-к., 1-т., 7730-іс, 11-п.

²Сонда, 25-к., 1-т., 375-іс, 6-п.

³Сонда, 369-к., 1-т., 3713-іс, 29-п.

Қазақстанның барлық мұсылман мектептері Халық ағарту министрлігіне тікелей бағындырылды. Империялық үкімет мұнымен де шектелмей, 1876 жылы мұсылман мектептеріне орыс кластарын енгізу арқылы орыстандыру жөнінде тағы бір ірі қадам жасады. Халық ағарту министрлігінің ресми мандатын алған орыс әкімшілігі мұсылман мектептері жанынан орыс кластарын ашуға белсене кірісті, бұл мұсылман мектептері жанында енгізілген орыс кластары қазақ сахарасында орыс мемлекетінің үстемдігін орнықтыруға қажет деп санаған отаршылдық әкімшіліктің қалың тобына қатты ұнады. «Көшпелі болса да, мұсылман болса да қырғыз орыс тілін білуге тиіс, өйткені бұл – Мемлекеттік тіл, үкіметтік және сот орындарында іс сол тілде жүргізіледі. Демек, кез келген қырғыз үшін орыс тілін білу пайдалы»¹. Патша үкіметі жаңа әдістемелі мұсылман мектептерін қазақ халқы арасында панисламизм мен пантюркизмді тарату жөніндегі негізгі қамал деп қарап, олардың қызметін бейтараптандыру жөнінде белсенді шаралар қолданды.

Патша чиновниктері мұсылман мектептеріне теріс көзқарас ұстанды. Олардың ойынша: «Мектептерде оқушыларды кластар бойынша дұрыс топтау да, курстан өтуге арналған белгілі бір кезең де жоқ. Баланың ақыл-есін дамыту және оған алғашқы қарапайым білім беру жағынан мұсылман мектептерінде дәйекті бағдарлама қалыптаспаған. Сондықтан оған ұзақ уақыт барып жүрген адамның өзі шын мәнінде сауатсыз сияқты қараңғы... Оқыту бір ғана схоластикалық мазмұнмен шектелген, осының өзі-ақ халыққа діншіл казуистерден басқа бірде-бір білімді адам бере алмайтын тар өріс болып табылады»².

Орыстардың мұсылмандармен жақындасуы оларды христиандыққа кіргізу арқылы ғана мүмкін болады деген пікірді ежелден ұстанып келе жатқан орыс үкіметі өзінің мұсылман мектептеріне көзқарасын түгелдей полициялық қадағалауға әкеп тіреп, оларды жабуға дейін баратын.

«Торғай облысының байырғы ұлт мектептерінің нақты бағыныштылығын анықтау жөніндегі шаралар туралы» ереже бойынша, оқу ісін меңгерушілерге бұл мектептерде оқытудың орыс цензурасы мақұлдап басып шығарылған кітаптар арқылы ғана жүргізілуін, басқа тілде басылған кітаптарға немесе қолжазба дәптерлер мен кітаптарға рұқсат етілмеуін,

¹ҚР ОМА, 369-к., 1-т., 871-іс, 25-п.

²Обзор Семипалатинской области за 1886 г. Семипалатинск, 1887, 87-б.

тіпті олардың тәркіленуін мұқият қадағалап отыруға жарлық берілді.

Балаларын облыстың дәстүрлі мектептері мен медреселерінде оқытқысы келетін барлық адамдар бұған уезд бастықтарынан арнайы белгілеген куәлік түрінде рұқсат қағаз алуға міндеттелді. Мұндай куәліктер Ресейде білім алған орыс бодандарына ғана берілетін (Халық ағарту министрінің 1892 жылғы 10 шілдедегі № 12328 жарлығы). Куәлік алудан жалтарған адамдарға айыппұл салынды, ал одан бас тартқан жағдайда 5–15 тәулікке қамалып, балаларын оқытуға мүлде тыйым салынды¹. Жергілікті қауымдардың қаражатына ұсталатын мектептер мен медреселер өз қызметін орыс тілінің мұғалімі бар орыс класы ашылған жағдайда ғана жалғастыра алатын.

1877 жылы Халық ағарту министрлігі башқұрт, қырғыз және татар мектептерінің инспекторларына арналған нұсқаудың жобасын жасады. Инспектор: а) оқу округіндегі инспекторға қарайтын басқа ұлт мектептері мен христиан емес бұратаналарға – башқұрттарға, қазақтарға, татарларға арналған училищелерді; ә) бұратаналарды жеке және үйінде оқытумен айналысатын адамдарды бақылауға тиіс болды. Халық ағарту министрлігі уезд бастығының рұқсатынсыз мұсылман оқу орындарын ашуға қатаң түрде тыйым салды.

Медреселер мен мектептердегі мүдәріс (мұғалім) атағына куәлікті оқу инспекторлары мынадай жағдайларды ескере отырып берді: бұл атаққа ұмтылатын адамдардан практикалық білім немесе орыс тілін білу (анық жазу мен оқу), не медресе жанындағы орыс класының толық бағдарламасы бойынша қанағаттанарлық білімі болуы талап етілді. Мұғалім қызметінде істеген немесе мектептің меңгерушісі болған адамдарды инспектор, ал медресе меңгерушілерін округ тәрбиешілері бекітіп отырды.

Мектептер мен медреселердің меңгерушілері инспекторларға жыл сайын оқу орындарының адам құрамы туралы дәлме-дәл статистикалық мәліметтер тапсырып отыратын. Молдалар немесе медреселерді басқаратын адамдар инспекторға өз сабақтарының оқу құралдары мен басшылықтары айқын көрсетілген бағдарламасын табыс етуге мәжбүр етілді. Жаңа мектептер мен медреселер ашу туралы өтініштер де инспекторға берілетін болды. Ол өз кезегінде бұларды округ тәрбиешісіне табыс ететін, егер өтініш жасаған кезде: а) мектептерді немесе медреселерді құрушылар есебінен орыс класын ұстау туралы міндеттемелер; ә) ашылатын

мектептерді немесе медреселерді материалдық жағынан жеткілікті дәрежеде қамтамасыз етуге арналған қаражат көрсетіліп, тілек білдірілген жағдайда ғана мұсылман оқу орнын ашуға рұқсат етілетін.

Көріп отырғанымыздай, мұсылман оқу орындарына қатаң талаптар қойылды, олардың бұзылуын отаршыл әкімшілік қатаң қудалады. Бірақ осының бәріне қарамастан Қазақстан аумағындағы мектептер мен медреселер саны үздіксіз өсе берді, өйткені оқуға тілек білдірушілер саны барған сайын кемімей, көбейе түсті.

Қазақ медреселеріне оқушылар емтихансыз қабылданды, білім алуға жұрттың бәріне әрқашанда есік ашық болды. Мектеп өмірі Құранның адамгершілік нормаларымен реттеліп отырды, олардың бұзылуы кез келген діндар мұсылман үшін күнә деп саналды. Мектептер мен медреселерде белгілі бір табыс көзінің, демек, жылдық бюджеттің де болуы мүмкін емес еді, өйткені қазақ халқының өз мемлекеттілігі патшалық Ресей тарапынан жойылғанды, ал отарлаушы өкімет орындары орыстандыру саясатын кең түрде жүргізді, мұсылман оқу орындарының мұқтаждарына қаражат бөлмеді.

Сонымен Қазақстанды қаратып алғаннан кейін патша самодержавиесі өз үстемдігін нығайту шараларын жүргізді. Саяси және экономикалық экспансиямен қоса құлдыққа түсірушілердің мәдениеті күштеп таңылып, қазақтың төл мәдениеті тұншықтырылды, зорлықпен ассимиляция жасауға ұмтылды. Патша өкіметінің кертартпа саясаты Қазақстандағы халыққа білім беру ісінен мейлінше айқын аңғарылды.

Орыс өкімет орындары бастауыш мектептерді әсте де қазақтардың толық және жан-жақты білім алуы үшін емес, болыс басқарушылары жанында тілмаш, сұлтандардың іс жүргізушілері және т. б. болып жұмыс істеуге жарарлықтай аздаған білім беру үшін ғана ашты. Бастауыш мектептің басты мақсаты оқушы қазақтарды Ресей империясының нағыз бодандары етіп дайындау болатын. Бастауыш білім беретін оқу бағдарламаларының мазмұны да қазақ халқының экономикалық және мәдени дамуы мүдделерін негізге алмай, отаршыл әкімшіліктің қажеттері мен талап-тілектеріне байымделді.

Алайда осындай қиыншылықтарға қарамастан, исламдық ағарту ісі дами берді. Мұсылмандардың бастамасымен жер-жерде оқушы мұсылмандарға қамқорлық жасау жөніндегі қоғамдар құрыла бастады. 1907 жылы Омбыда бірінші мектеп жанынан осындай Қоғам құрылып, оның алдына Омбыда 1906 жылғы 3 қыркүйекте ашылған алғашқы мұсылман мектебін қаражатпен қамтамасыз ету мақсаты

¹ҚР ОМА, 360-к., 1-т., 3713-іс, 29-п.

қойылды. Қоғам ең мұқтаж бірнеше оқушыны толық өз қамқорлығына алып, 35 шәкіртті оқу үшін ақы төлеуден босатты.

Қазақстан аумағында мұсылман оқу орындары – мектеп, медреселермен қоса миссионерлік мақсатты мықтап ұстанған шіркеу-приход мектептері де ашылды.

Мұсылман оқу орындары және православиелік шіркеу-приход мектептерімен бірге Қазақстан аумағында иуда дінін ұстанатын балаларға арналған мектептер де жұмыс істеді. Басқа мектептермен салыстырғанда олар әлдеқайда аз еді. Әдетте ғибадатханалар жанынан құрылған еврей мектептерінде Көне Өсиет, Талмуд, Тора оқытылды, сонымен бірге оқушыларға жазу, оқу, санау үйретілді.

Сөйтіп конфессионалдық мектептер душар болған қиындықтарға – материалдық қаражаттың тапшылығына, үй-жайдың болмауына, мұғалімдердің жеткіліксіз даярлануына қарамастан, олар өздеріне жүктелген міндетті хал-қадерінше орындап, өз шәкірттеріне діни-адамгершілік тәрбие берумен ғана шектелмей, қарапайым білім де бере білді.

Әдебиет. Қарастырылып отырған кезеңде қазақ халқының рухани өмірінде бұрынғысынша халықтың ауыз әдебиеті негізгі орын алды. Алайда XIX ғасырдың 70-жылдарынан қазақ жазбаша әдебиетінің қалыптасу процесі басталып, кітап басып шығару ісі дами түсті.

Қазақ халқының әдебиеті сан ғасырлар бойында ауызша-эпикалық түрде дамып, өзінің тамаша дәстүрлерін сақтап қалды. Халықтың ауызша шығармашылығы мазмұны терең, түрі жағынан бірегей алуан түрлі шығармалармен ерекшеленетін, ол халық мұраттарын бейнелейтін хикаялар мен аңыздардан, қиял-ғажайып шығармалардан тұратын, онда алуан түрлі жұмбақтар, ертегілер, қанатты сөздер, мақалдар мен мәтелдер болды. Қазақтың ауыз әдебиетінде эпикалық, лиро-эпостық дастандар мен тарихи жырлар кең таралды¹. Оларда қазақ халқының өмірі мен тұрмысының барлық жақтары, оның тарихында орын алған барлық ірі оқиғалар бейне тапты; халық тарихының түрлі кезеңдеріндегі қазақ қоғамының сан алуан әлеуметтік топтарына жан-жақты сипаттама берілді. Ауызша халық шығармашылығының туындыларын суырып салма ақындар жасады. Олардың ең таңдаулылары мазмұнының аса терең болуы арқасында ауыздан-ауызға, ұрпақтан-ұрпаққа таралып, халық зердесінде ғасырлар бойы сақталды. Қазақ халқының ауыз

¹Жұмалиев Қ. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. А., 1967, 5-б.

әдебиетін алғаш жинап, зерттеушілердің бірі Ш. Ш. Уәлиханов халық әдебиетінің бұл үлгілерінің түп-тамыры «халықтың ақыл-парасатында жатыр» деп санаған¹. Олар халықты рухани жағынан байытып, адамгершілік мұраттарға тәрбиеледі.

«Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» және басқалары сияқты эпикалық дастандар қазақ халқының асқақ поэтикалық дарынының теңдесі жоқ ескерткіштері болып табылады. Олар орта ғасырлар кезінен бері өздерінің тарихи-әдеби құнын жоғалтпай келеді.

XIX ғасырдың екінші жартысында «Жанғожа батыр», «Бекет батыр» (екінші нұсқасы), «Ерназар мен Бекет»², «Сұраншы батыр» сияқты тарихи-эпикалық дастандар, «Исатай-Махамбет» сияқты тарихи жырлар туды. Ішкі Ордадағы қазақ халқы көтерілісі (1837–1838 жж.) жетекшілерінің бірі Махамбет Өтемісовтің, сондай-ақ осы оқиғаға қатысушы Шернияз Жарылғасовтың жырлары қазіргі уақытта тарихи нақты дүниелер ретінде ұғылады. Махамбеттің «Ереуіл атқа ер салмай» сияқты жорыққа, ерлікке шақырған жырларында халық бақыты үшін күресушілердің алдында тұрған қиындықтар мен жоқшылық-таршылықтар баяндалады. Исатай батыр туралы және басқа жырлары көтерілістің шырқау шегіне жетуін және оның жеңіліске ұшырауын суреттеуге арналған³. Махамбет Исатайдың тұтас бейнесін жасаған. Ал Шернияз өлеңдерінде халық батыры Исатайдан басқа тағы бір тарихи тұлға – Баймағамбет көрінеді, ақын оның арамзалық ерекшеліктерін әшкерелейді.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ халқының ұлт-азаттық күресі тарихының аса маңызды оқиғалары суреттелген эпикалық сипаттағы жаңа дастандар да туды. «Бекет батыр» эпикалық дастанында басты кейіпкер – қазақ кедейлерінің мүдделерін көздеп, күреске шыққаны үшін патша өкіметінен қуғын көрген Бекет Серкебаевтың қайғылы тағдыры шынайы бейнеленеді. Ол – қазақ шаруаларының отаршылдыққа қарсы, әлеуметтік және отаршылдық езгіге қарсы қозғалысына белсенді қатысушылардың бірі, сол қозғалыстың басшысы Есет Көтібаровтың серігі. 1855 жылдың жазында Бекет Орынбор ведомствосы орта бөлігінің билеуші сұлтаны Арыстан Жантөриннің отрядын талқандап, оны

¹Уәлиханов Ш. Ш. Бес томдық шығ. жинағы. 2-т. А., 1985, 71-б.

²Аничков А. В. Киргизская былина о героях Ир-Назаре и Бекете. Казань, 1896, 1-2-б.

³Жұмалиев Қ. Көрсетілген еңбегі, 135-б.

өлтiредi¹. Патша жасауылдары оны қамауға алып, Сiбiрге айдайды. Алайда Бекет батыр одан амалын тауып қашып кетедi. Туған елiне келген соң ол өз жауларынан өш алады. Бұл дастанды И. В. Аничков жазып алып, Торғай уезiнiң мұғалiмi А. К. Бiрiмжанов қарап шыққан². Бiр жылдан кейiн Қазан университетiнiң «Ученые запискинде» бұл дастанның Ө. Диваев жазып алған неғұрлым толық басқа бiр нұсқасы жарияланған.

Қарастырылып отырған кезеңде халықтың ауызша шығармашылығын талантты ақындар (жыршылар), эпикалық және басқа да дастандар мен әндердi орындаушы жыраулар сақтап қалып, одан әрi жалғастырды. Мысалы, олар Абыл Өтембетов (1777–1864), Махамбет Өтемисов (1804–1846), Мергенбай жырау (1831–1901), Нұрыс Шыржықов (1831–1908). Олар демократиялық сарынның ең жарқын өкiлдерi және еңбекшiлердiң мүдделерiн қорғаушылар болатын. Бұл ақын-жыраулар өз жырлары мен қиссаларында еңбекшi халықтың құқықсыз жағдайын ашып көрсетiп, феодалдық-бай үстем топтар тарапынан жасалған қанаушылықты, отаршылдық езгiнiң көптеген көрiнiстерiн шыншылдықпен көрсете бiлдi.

Орыстың Қазақстанда болған озық ойлы жазушылары, этнографтары, тарихшылары, географтары қазақ халқының ауызша шығармашылығына ден қойды. Оның идеялық және көркемдiк жақтарын зерттей келе, олар халық әдебиетiнiң үлгiлерiн жоғары бағалады. А. Харузин қазақ өлеңдерi «сезiм мен нәзiктiкке толы»³, қиялының ұшқырлығы мен поэтикалық шығармашылығы жағынан «көшпелiлер отырықшы тұрғындардан әрқашанда асып түседi...»⁴ деп пайымдады.

Қазақтардың халықтық ауызша шығармашылығы мен олардың тiлiн зерттеуде орыстың шығыстанушысы, этнограф, Петербург Ғылым академиясының академигi В. В. Радлов (1837–1918) аса көрнектi рөл атқарды. Қазан оқу округiнiң қазақ, татар және башқұрт мектептерiнiң инспекторы қызметiн атқарған кезiнде ол Шкi ордада, Орал, Торғай облыстарына талай рет келiп, байырғы халықтың ауыз әдебиетiн зерттедi. Көп жылдық зерттеу нәтижесiнде В. В. Радлов жалпы алғанда «Түрiк тайпалары халық әдебиетiнiң үлгiлерi» деп аталатын 10 томдық

¹Диваев Ө. Ө. Киргизская былина о Бикет-батыре. Казань, 1897; Соныкi. Тарту. А., 1992, 97–110-б.

²Аничков И. В. Көрсетiлген еңбегi, 2-б.

³Харузин А. Киргизы Букеевской орды. Т. 1, СПб., 1889, 135-б.

⁴Бұл да сонда, 215-б.

ғылыми еңбек дайындап шығарды, оның 750 беттен тұратын үшiншi бөлiмi қазақтың халық шығармашылығына арналған. Бұл бөлiмге қазақтың 67 жыры, ертегiлерi және басқа шығармалары енгiзiлген, олар орыс транскрипциясымен қазақ тiлiнде басылған. Халық әдебиетiне терең талдау жасау негiзiнде ғалым қазақ фольклорын: дидактикалық, эпикалық және лирикалық жанрларға бөлiп, тұңғыш рет кең көлемдi топтауды ұсынды. В. В. Радловтың сiңiрген зор еңбегi оның халық әдебиетi үлгiлерiн алға тарта отырып, орыс және дүние жүзi жұртшылығын қазақ халқының әдебиетiмен таныстыруы болып табылады.

Ұлттық интеллигенцияның қалыптасу процесiнде халықтың ауыз әдебиетiне қазақ халқының оқыған, бiлiмдi өкiлдерi ерекше ден қойып, көңiл аудара бастады. Ы. Алтынсариннiң «Қырғыз хрестоматиясына» қазақтың халық ертегiлерi, аңыз-әңгiмелерi, жырлары, айтыстары, мақал-мәтелдерi енгiзiлдi. Солармен бiрге ол К. Д. Ушинскийдiң оқу құралынан («Түлкi мен теке»), Л. Н. Толстойдан («Уәзiр Абдул», «Патша мен көйлек» және т. б.) алынған фольклорлық сюжеттердi аударып берген¹. Алғашқы қазақ заңгерлерiнiң бiрi Жанша (Жиһан-шах) Сейдалин (1877–1923) қазақ ертегiлерiн, мақалдары мен мәтелдерiн жинаумен айналысты.

XIX ғасырдың 60–70-жылдарында орыстың алдыңғы қатарлы демократиялық әдебиетiнiң игi ықпалымен және оның өкiлдерi қызметiнiң нәтижесiнде Қазақстанда қазақ халқының жазбаша әдебиетiнiң негiзi қаланды. Өткен ғасырдың бас кезiнде тың жазба дәстүр қазақ мәдениетiнде екi ұдай қос арыс торапқа тоқайласты: а) фольклордың шынайы таза үлгiлерi баспа жүзiн көре бастады; ә) жеке қалам қайраткерлерiнiң еңбектерi де жазу қағидасына сай қадам басты². Оның туып, дамуында шығыстанушы-ғалым, фольклор жинаушы Ш. Уәлиханов, аса талантты педагог әрi жазушы Ы. Алтынсарин, ұлы ақын, ойшыл А. Құнанбаев және олардың iзбасарлары С. Торайғыров, Ы. Шөреков, М. Сералин, С. Көбеев, Е. Өтетiлеуов, С. Дөнентаев, А. Байтұрсынов және басқалар аса көрнектi рөл атқарды.

Ы. Алтынсарин қазақтың көркем әдебиетi тарихында да халық ағарту iсiндегi сияқты құрметтi орын алады. Ол қазақтың жазбаша әдебиетiнiң негiзiн қалаушылардың бiрi болды. Алтынсарин оқу-әдiстемелiк еңбектерiн есеп-

¹Алтынсарин И. Киргизская хрестоматия. Оренбург, 1879, 130–140-б.

²ҚазССР Ғылым академиясының хабаршысы, 1991, № 6, 8-б.

темегенде, аудармаларымен қоса үлкенді-кішілі 115 шығарма жазды¹. Оның үш томдық шығармалар жинағына 21 өлең, 57 әңгіме, мысал мен ертегі, қазақтардың ауызша халық шығармашылығының 11 үлгісі, 13 мақал мен жұмбақ енгізілген. Ана тілінде хрестоматия құрастыру жөніндегі игілікті міндетті тұңғыш рет ойдағыдай орындап шыққан ол қазақ әдебиетіндегі демократиялық бағыттың алғашқы соқпағын салды.

Оның шығармашылық ізденістерін XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында жас қазақ интеллигенциясының өкілдері жалғастырды. Мұның өзі қазақ және орыс халықтарының әдеби алыс-беріс, араласу дәстүрлерінің нығаюына себепші болып, қазақ әдебиетінің, қазақ баспасөзінің тууы мен қалыптасуына тікелей ықпал жасады.

XX ғасыр басында оған дейінгі жекелеген интеллигенция өкілдерінің орнын қазақ зиялыларының жаңа, сапалы білім алған қуатты буыны басты. Олар қазақтардың рухани өміріндегі қуатты шоғыры еді. (Бұл туралы келесі бөлімнің II–III-тарауларын қараңыз).

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырда Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуында орын алған маңызды өзгерістер қазақ халқының рухани өміріне терең әсер етті. Бұл салада байқалған маңызды өзгерістер көріністерінің бірі шығармашы интеллигенцияның қазақ әдебиеті қалыптасуына өз үлесін қосқан жаңа өркендерінің қоғамдық-мәдени қызметі «аясының кеңейіп, мазмұнының тереңдей түсуі» болды.

Әдет-ғұрпы. XIX ғасырдың өзінде де мұсылман діні қазақ халқының өміріне Орта Азияның ежелден отырықшы халқындағы сияқты тереңдеп ене қойған жоқ. Тұрмыс-салтының ерекшелігіне (киіз үйде тұру, маусым сайын көшіп-қону) байланысты қазақ әйелдері үйден шықпай қалған жоқ. Олар беттеріне паранжы жаппады, жасөспірім ұлдар мен қыздар едәуір еркін араласып, сөйлесе алатын. Алайда, біріншіден, сырт көзге қазақтардың діни тіршілігінің сыртқы көріністері ғана байқалатын, сондықтан олардың ислам діні негіздері жөнінен қазақтарды қараңғы, надан деген пайымдаулары өмір шындығын нақты білуге негізделмеді. Екіншіден, істің жайы тез өзгерді. Ислам дінінің позициясы жылдан-жылға мейлінше нығая берді.

Б. Дауылбаев «Торғай облысы Николаев уезі қырғыздарының, 1830 жылдан 1880 жылға дейінгі өмірі туралы әңгіме»

¹Жумагулов К. Т. Ибрай Алтынсарин и развитие культуры казахского народа. А., 1984, 79-б.

деген еңбегінде былай деп жазады: «1840 жылдан кейін халық арасында сауаттылықтың таралуы себепті халық діни және қандай да болсын рухани салт-жораларды ықыласпен орындай бастады: сол кезге дейін екі жыныстағы кәмелетке толған шамамен жүз адамның бес мезгіл намаз оқумен біреуі ғана айналысатын еді, қазіргі уақытта (1880 ж.), керісінше, қабілетсіз және жұмыста жүрген адамдарды қоспағанда, жүз адамнан намаз оқымайтын бір адам табыла қояр ма екен»¹.

Қазақстанның барлық бөліктерінде қазақтардың идеологиясы мен тұрмысында софылық дін басылары – ишандардың діни практикасына байланысты нанымдар мен әдет-ғұрыптар бірте-бірте орныға берді. Өзін рухани тәлімгер – пірдің (ишандар сондай пір болатын) қамқорлығына тапсыру дәстүрі қазақтардың бабалары арасында, сірә, Алтын Орда кезінде-ақ орныға бастаса керек, ал XIX ғасырда ол енді дәстүрге айналып, берік ірге тепті. Әдетте ишанды тұтас бір ру өзінің қамқоры және ұстазы деп танитын. Белгілі бір рудың немесе ірі ру тармағының рухани ұстазы болған әрбір қожа XX ғасырдың бас кезінде де жыл сайын немесе жылына 2–3 рет өзін құрмет тұтатын ауылдарды аралап, үйіне жұрт сыйлаған малды айдап, астық пен басқа да азық-түлік артқан көліктерді жетелеп қайтатын. Осының бәрі оған қызмет көрсеткені үшін төленетін ақы және ант бойынша құрбандық (нәзір) ретінде берілетін. Қожалардың халық түсіндіргеніндей, бұл дүние-мүліктің белгілі бір бөлігін олар өздері тұратын жерлердегі мешітке, медресеге немесе мазарға, сондай-ақ басқа да әр түрлі қайырымдылық мақсаттарға беруге тиіс болған.

Мұсылман дініне кірген басқа халықтардағы сияқты, қазақ арасында да ислам діні өзі пайда болғаннан көп бұрын қалыптасқан жергілікті діни дәстүрлермен тығыз ұштасып кетті.

Қазақтар өздерін мұсылманбыз деп сезінді және ата-бабаларынан мұраға қалған әдет-ғұрпын мұсылмандық әдет-ғұрып деп санады. Ертедегі көптеген дәстүрлер исламдық түсінік алып үлгірді. Мәселен, XX ғасырдың басында қазақтарда киелі саналатын қойдың кәрі жілігіне құрметпен қарау Маңғыстау халқы арасында былай деп түсіндірілді: бұл сүйек «молдалардың пікірінше, Мұхаммед сөзінің белгісіне ұқсас, демек, ерекше бақыт әкеледі. Оны әсіресе жылқының мойнына байлап, киіз үйдің керегесіне іліп қояды»².

¹Записки Оренбургского отдела Русского географического общества. Вып. IV. Оренбург, 1881, 103-б.

²Карутц Р. Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке. СПб., 1910, 127-б.

Жалпы алғанда қазақтарда мұсылмандық нанымдардың және мұсылман дініне дейінгі нанымдар мен әдет-ғұрыптардың арақатынасы өзгеріссіз қалған жоқ, ислам дінінің нығайуына қарай бұрынғы дәстүрлер жойылды немесе көрінеу пұтқа табынушылық сипатын жоғалтты.

Өткен ғасырдың орта шенінде де халық арасында бұрынғы космогониялық түсініктердің қалдықтары сақталып қалды, ол бойынша ғалам үш дүниеден – аспандағы, жердегі және жер астындағы дүниелерден тұрады. «Аспанда тұрғындар – адамдар бар. Олар белдікті мойнына тағады, біз дененің ортасында тұрамыз, ал өздерінің күні, айы мен жұлдыздары бар жер асты адамдары белдікті аяқтарына тағады»¹.

Қазақтардың бұлтты қамшымен сабап, сол арқылы күнді күркіретіп, найзағай ойнататын періште туралы нанымы табиғат күштерінің ғажайып иелері туралы ертедегі түсініктердің сарқыншағы болуы мүмкін.

Қазақтардың егіншілік салт-жоралары олардың тарихының ертедегі кезеңдерінде қалыптасып, басқа халықтардағы сияқты діни сипат алды. Қазақтардың жер жыртуға, егіс етуге, астық бастыруға және өнімді сақтауға, суландыруға байланысты салт-жоралары мен нанымдары өзбектер мен тәжіктердің сондай салт-жоралары мен нанымдарына жақын келеді. Мұндай жақындық барлық жерде дерлік қазақтардың да, Орта Азиядағы басқа халықтардың да аңыздағы егіншілік иесі ретінде Диканбабаны тануынан көрінді. Қазақтардың егіншілікке байланысты салт-жоралары мен нанымдарында басқа бір аңыздағы кейіпкер – еңбеккерлер мен жолаушылардың қамқоры, қандай істің де сәтін түсіретін Хазыр (қазақша, Қыдыр) елеулі орын алды.

Оңтүстік аудандарда егіс наурызек (наурыз торғай) ұшып келетін наурыз айында басталып отырды. Жер жыртуды бастайтын күнді әдетте бір-бірімен алдын ала ақылдасып алып, қарттар белгілейтін. Бұл күндер аптаның бақыт әкелетін күндерінің бірі, былайша айтқанда, сәтті күн (сәрсенбі, бейсенбі, сенбі) болуға тиіс еді. Жер жыртуға шығар алдында бір үйдің қазанына наурыз көже пісіріліп, олауыл сыртындағы төбе басына апарылатын. Тамақ берілгеннен кейін қожайын ертең жер жырта бастауға ниет етіп отырғанын хабарлайтын да, қарттар оған бата беретін.

Дәнді (тұқымды) кез келген жер жыртушы емес, тәжірибелі адамдар ғана себе алатын еді. Дән себуді бастамастан бұрын дән себуші дәнді сепкенде қамти алатын жер

белгіленіп алынды. Дән себуге кіріскен кезде оны себуші Алла мен Диканбабаға арнап қысқаша құран оқитын. Жер жырту-ды, дән себу мен тырмалауды аяқтағаннан кейін егінші қазақтар суландыру жүйесін тазартуға және жаңа арықтар қазуға кірісетін. Оңтүстік аудандарда бұл күндерде құдайы көже (наурыз көже, құдайы көже, қос көже), нан пісіріп, оларды жұмыс басына апарып, жұмыскерлерге беріп отырған, бұл орайда әйелдер рәсімдік әндер айтатын болған. Арналар мен арықтарды тазарту жұмыстары аяқталып, оларға су жіберетін кезде ежелгі ғұрып бойынша мал (әдетте өгізше) сойылған. Құрбандыққа шалынған малдың қаны жерге емес, сол суға ағызылған.

Егер қуаңшылық болса, егінші қазақтар құрбандыққа мал шалып, тасаттық жасаған, оны жұртқа таратып, құдайдан жауын тілеген.

Жер-жерде қазақ егіншілері арасында жылқының, түйенің (кейде сиырдың) бас сүйегін сырғауылға кигізіп, сырғауылдың екінші ұшын жерге шаншып, қарақшы қойған, ол қарақшы егісті пәле-жаладан және көз тиюден сақтайды деген наным кең таралған еді.

Ислам дінінің келуімен байланысты бұрынғы құдайлардың орнын мұсылман әулиелері басты. Әулиелер қабірінің басына ұзын сырғауылдар қағылып, оған тауап етушілер шүберек байлап кететін.

Қазақтардың діни дәстүрлеріндегі ислам дініне дейінгі дәуірден сақталып қалған ең елеулі құбылыстардың бірі шаманизм болып табылады. Оның негізінде аруақтар туралы көне заманда қалыптасқан түсінік жатыр. Ислам діні қазақ тіліне «жын» деген араб сөзін әкелді, ол жалпы алғанда рухтардың атауына айналды, ал кейде рухтардың ерекше категориясын көрсету үшін де қолданылды. Құранда жындар мұсылман және кәпір болып бөлінеді. Осыған сәйкес қазақ нанымдарында да жындар мұсылман және кәпір болып бөлінген. Жындар еркек және әйел бейнелерінде көрсетілген. Шамандық (бақсылық) – жекелеген адамдардың рухтармен ерекше байланысына сену. Шамандардың (бақсылардың) ауру адамдарды емдеуге, сәуегейлік жасауға, жоғалған заттар мен малды табуға қабілеттілігін рухтардың көмегімен түсіндіруге болады. Шамандар табиғат құбылыстарына да ықпал етіп, кереметтер жасай алады деп саналды. Шын мәнінде абыздар болған шамандар қоғамда маңызды орын алды. Қазақ даласына ислам діні таралғаннан кейін де шамандар тайпаластарының өміріне зор ықпалын сақтап қалды. Кейбір бақсылардың есімдері туған жерлерінен алыстағы елдерге де мәлім болды. XIX–XX ғасырларда шамандар

¹Уәлиханов Ш. Ш. Тәңірі. Шығ. жинағы. 1-т. А., 1961, 480-б.

негізінен еркектер арасынан шыққан. Орта Азияның басқа халықтарындағы сияқты, қазақтарда да шамандар ерекше киім кимеген. Жалпы алғанда бақсылардың сырт көрінісі әдетте айналасындағылардан ерекшеленбеген. Шаманның негізгі дәстүрлі аспабы жылқының ту құйрығынан жасалған қос ішегі бар қобыз болған, халық нанымында оның керемет қасиеттері бар деп есептелген. Қобыз тарту рухтармен байланыстың белгісі саналған. Бақсылардың тағы бір ерекше аспабы – жоғарғы жағына темір шығыршықтар мен салпыншақ-сылдырмақтар тағылған асатаяқ. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап бақсылардың қамшы мен пышақ сияқты дағдылы белгілері алдыңғы қатарға шыға бастады.

Қазақтар арасында шамандық атадан балаға ауысатын құбылыс саналды, алайда бұл өнермен үрім-бұтағында бақсы болмаған адамның айналысқан реттері белгілі. Бұл істің басталуы әр түрлі елестер көзге елестеп аурумен байланысты. Бақсылар өздерін шаман болуға мәжбүр еткен рухтарды көреді-міс. Рухтар ерекше алып болады деп ұғынылған және олар жануарлар мен құстар (жылан, ат, қасқыр, бүркіт) түрінде түсінілген. Шаман рәсімдері бақсының рухтармен тіл қатысуын керек еткен, сондықтан да ол әдетте аруақтарды шақырудан басталатын. Сонан соң ол арнаулы әнін айтып, аруақтармен қоштасып отырған. Ең күрделісі әр түрлі іс-әрекеттерге толы емдеу салты болатын, ол кейде бірнеше күнге созылған. Шаман өз диагнозында аурудың себебі рухтардың қаскөйлік әрекетінен деп түсіндірген. Ол рухтарды қуып шығу керек дейтін түсініктен салт-жора жасалған. Рухтардан құрбандық шалып, рақым сұраған. Сонымен бірге ауруға шалдықтырған рухтарды қуып шығу үшін бақсылар пышақтарын оңды-солды сілтеп, науқастарды немесе киіз үйдің керегесін қамшымен са-балаған, оларды жерге лақтырып тастап, аяқпен таптаған. Кейбір әрекеттердің тікелей «емдік» мақсаты болған жоқ. Дегенмен көптеген авторлар бұлайша емдеуден көп жағдайларда науқастың сауығып кеткенін атап көрсетеді. Сірә, науқастардың оған сенуі организмнің ауруға қарсыласуын күшейтуге жәрдемдесетін болса керек. Сонымен бірге, кейбір шамандардың емшілік тәжірибесі болғаны да рас.

Қазақ шамандығының ең басты ерекшеліктерінің бірі – оның ислам дінімен ұштасуы. Салт-жора өткізгенде қазақ шамандары әдетте Аллаға, мұсылман әулиелеріне сыйынған. Салт-жора жасау кезінде жиналғандардың бәрінен шамандар мұсылман намазы алдындағы сияқты дәрет алуды талап етіп отырған.

Мұсылман дінбасылары әсіресе XIX ғасырда шамандар әрекетін айыптаған, молдалардың бақсыларды ұнатпайтын

көзқарасының айғақтары сақталған. Алайда шаманға сыйынудың ислам дініне бет бұруы дінбасыларына шамандықты сынауға елеулі негіздер бермеді. А. Левшиннің өзі де діндар адамдардың шамандармен өзінше бір ынтымақтастық жасасқандығын атап өтті. Кейбір жағдайларда деп жазған ол, ауырған қазақтар «өзіне бір мезгілде молдаларды да, бақсыларды да шақырады... Біріншілері екіншілеріне кедергі жасайды; соңғылары олардың қайсысымен болса да татулықта тұрады»¹.

Бабаларға сыйыну қазақтар нанымында елеулі орын алды. Ш. Ш. Уәлиханов былай деп атап өткен: «Қазақтар өмірінің қиын сәттерінде өздерінің ата-бабаларының есімдерін атап сыйынады... Қандай да бір сәті түскен істі аруақтардың қамқорлығы деп санайды... Аруақтардың құрметіне әр түрлі мал сойып, ас береді, ал кейде құрбан шалып, олардың молаларына әдейі тауап етуге барып, олардан бір нәрсе, мысалы, баласы жоқтар ұл сұрайды»².

Қазақтар ата-бабаларының зираттарына құрметпен қараған. Зираттарға барып тәубеге келген, ант берген.

Қазақтардың ежелгі кәсібі – мал шаруашылығына байланысты нанымдар мен салт-жора да аз емес. XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында қазақтардың тұрмысында мал шаруашылығына қатысты ежелгі, діни дәстүрлердің болмашы бөлігі сақталып, өмір сүре берді.

Сонымен, қаралып отырған кезең – XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы – қазақ халқы тарихының дамуындағы бетбұрыс кезең. Ресейдің қазақ даласын отарлауды күшейтуі, қазақ жерлерін тартып алудың өрістетілуі қазақтардың өз жерлерін «шаңырақ бойынша алым» төлеп жалға алушыларға айналуына әкеп соқты. Аграрлық мәселе бұрынғысынан да ушығып, халықтың барлық санаттары арасындағы қатынастар шиеленісіп кетті. XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында ресми түрде де, ресми емес түрде де жүргізілген қоныстандыру ісі қазақ қоғамының көптеген әлеуметтік және саяси мәселелерін өте қатты шиеленістіріп жіберді, қазақ ауылындағы жіктелісті барған сайын тереңдетте түсті.

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында Қазақстанның бүкіл аумағында мал шаруашылығының сипаты біртектес болған жоқ. Жалпы алғанда қазақтардың мал шаруашылығы

¹Левшин А. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. А., 1996, 320-б.

²Уәлиханов Ш. Ш. Қырғыздардағы шамандық іздері. Шығ. жинағы. I-т. А., 1961, 473-б.

көп жағынан табиғат жағдайына тәуелді, экстенсивті, қарапайым деңгейде қала берді. Шаруашылық жүргізудің дәстүрлі түрлерін өзгерту көп жағынан жер меншігінің бөлінуіне, жайылымдық алқаптардың ауқымына байланысты болатын. Қарастырылып отырған кезеңде мал бірте-бірте товарға айналып, көшпелі халықта да, отырықшы жерлерде де мал шаруашылығы жаңа сипат ала бастады. Шөп шабумен, мал шаруашылығына қосымша егіншілікпен айналысу, тұрақты жайлар мен қора-қопсылар салу және т. б. экстенсивті мал шаруашылығын интенсивті түрге айналдырудағы маңызды кезең болды. Қазақтардың жайылымдық-көшпелі шаруашылығындағы жіктеліс мал шаруашылығының дағдарысқа ұшырау кезеңдері ретінде қаралады. Малдың феодал-байлар қолына және қоғамның ауқатты бөлігіне шоғырлануы жер пайдалану мен жер иеленуде товар-ақша қатынастарының біртіндеп неғұрлым айқын көрінуіне әкеп соқты. Бұл XX ғасырдың басында ерекше айқын аңғарылады.

Қарастырылып отырған кезеңде Ресейде капиталистік қатынастардың дамуы өмірдің барлық салаларындағы – экономикадағы, мемлекеттік құрылымдағы, мәдениет пен және басқаларындағы ғаламат өзгерістерімен сипатталды. Жаңа экономикалық укладтың объективті заңдарының ықпалымен қоғамдық санада өзгерістер туып, мұның өзі жеке адамның рухани құлдықтан арылуына жәрдемдесті және қоғамдық қозғалыстардың кең қанат жаюына бастап, олардың ішінде ұлт-азаттық қозғалыс ықпалды күшке айналды. Экономикалық және мәдени мешеулікті жоюды жақтап, өз мемлекеттігін қалпына келтіру немесе оларды құру жолындағы күрес туын көтерген азаттық идеялары патша өкіметінің ұлттарға іріткі салу және халықтарды күштеп орыстандыру арқылы Ресей империясының бірлігі мен тұтастығын нығайтуға бағытталған ұлт саясатының негіздеріне қайшы келді.

II тарау

ХІХ ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ ӨМІРІ

1. Халықтың наным-сенімі. Діни конфессиялар

Кеңестік кезеңге дейінгі және кеңестік кезеңдегі тарихи әдебиеттерде өлкенің көшпелі халықтары, ең алдымен қазақтар тек шамамен ғана мұсылмандар деп аталған деген пайымдаулар кездеседі. Алайда қолда бар әдебиет пен деректемелерді мұқият ой зердесінен өткізу мұндай пайымдаулардың жағдайды оншама дұрыс бейнелемейтіндігін көрсетіп отыр. Әрине, діншілдік дәрежесі жөнінен қазақтардың, әсіресе көшпелі тұрмыс салтындағы қазақтардың Орта Азияның отырықшы халықтарынан айырмашылығы болған, бірақ олардың мұсылман екендіктеріне ешқандай күмән келтірілмеуге тиіс. Түрік халықтарының арасында және Түркістанда ислам діні сонау X ғасырда-ақ тарала бастаған¹. Қазақстан даласындағы көшпелі тайпалар арасында жаңа діннің таралуы шынында да бірнеше ғасырға созылды. Бірақ орыс зерттеушілерінің өздері айтқандай, XIX ғасыр – Қазақстанда ислам діні түпкілікті және толық жеңіске жеткен ғасыр. Бүгінгі таңда зерттеушілер сол кездің рухани жағдайын объективті көрсетуге әрекет жасауда. XIX ғасырдың аяғында Қазақстан толығымен ислам дінінің ықпалында болды. Бірақ мұсылман миссионерлерінің қаншалықты күш-жігер жұмсағанына қарамастан, ол, Орта Азияның жазираларымен салыстырғанда, ортаазиялық ислам картасында провинция болып қала берді.

Ислам дінінің Қазақстанда біркелкі дамымағаны белгілі және қазақтардың дәстүрлі тұрмыс-салтына оның ықпал ету күші Қазақстанның түрлі аудандарында әсте де бірдей болған жоқ. Егер Қазақстанның оңтүстік аудандарында ол X

¹Бартольд В. В. Культура мусульманства. Шығ. жинағы. 6-т. М., 1966, 193-б.

ғасырдың өзінде-ақ орнығып алса, оның солтүстік ауданда-рында ислам XIX ғасырда ғана күш алды¹.

Қазіргі отандық философия мен көркем публицистикалық әдебиетте дінге, оған баға беруге үстіртін көзқарас біртіндеп жойылып келеді. Бірақ бұл процесте едәуір қайшылық бар, көп нәрседе дінді, жалпы алғанда оған байланыстылардың бәрін сынамай, тек мадақтау жағына ойысу байқалады. Бұл қазақ халқының діни санасының проблемаларына да қатысты. Бұл мәселе революцияға дейінгі зерттеушілер Ы. Алтынсарин, Ш. Уәлиханов, Ә. Диваев, М. Миропиев, Қ. Қостанаев, Қ. Кастаньелердің және Х. Арғынбаев, О. Сегізбаев, Қ. Шүлембаев, А. Төлеубаев, Р. Мұстафина тағы басқалар сияқты қазіргі ғалымдардың еңбектерінде едәуір кең зерттелген.

Дін мәнінің, Қазақстанда ислам дінінің ену және таралу ерекшеліктерінің ғылыми сипаттамасы, қазақ қоғамындағы діни сананың өзіндік ерекшелігі – бұл мәселелер О. Сегізбаев пен Қ. Шүлембаевтың зерттеулеріне арқау болған.

XIX ғасырдың бас кезінен Ресейдің патша үкіметі халыққа идеологиялық шабуылын едәуір жандандыра түсті және алғашында мұсылман дініне ерекше иек артты. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін патшалық өкімет орындары дала өңірінде мұсылман діни мекемелері – мешіттердің және дін қызметшілерін даярлау жүзеге асырылатын әр түрлі оқу орындарының санын көбейту үшін барлық шараларды қолданды. Әсіресе Қазақстанның оңтүстігінде мешіттер саны күрт көбейді. Мысалы, 1864 жылы Түркістанда 20 мешіт болған, оның ішінде Қожа Ахмет Иассауидің атақты мешіт-кесенесі бар, ал 1910 жылы олардың саны 41-ге жеткен. 1868 жылы Шымкентте 18 мешіт болса, 1910 жылы олардың саны – 36-ға жетті². Бастауыш діни мектептер мен шәкірттер мұсылмандардың дін ілімі мен мұсылман құқығының негіздерін оқып-үйренген жоғары оқу орындары – медреселер саны да көбейді. Мектептер мен медреселердің ізін ала қазақ даласына діни әдебиет те келді. Қысқа мерзім ішінде ислам дінінің догматтары насихаттаған 200-ден астам ислам әдебиеті шығарылып, таратылды. Бұл жұмысты патшалық және жергілікті өкімет орындарының қамқорлығымен дін қызметшілері, ишандар мен қожа, молдалар жүзеге асырды.

Қазақстанның Ресейге толық қосылуына байланысты патша үкіметі қазақ халқын рухани жағынан құлдыққа түсіруге

¹Мұстафина Р. М. Представления, культы, обряды у казахов. А., 1992, 6-б.

²Бұл да сонда, 29-б.

ұмтылды. Оның құралдарының бірі дін болатын. Бастапқыда патша өкіметі қазақ халқын өзінен бірден үркітіп алмау үшін оны христиан дініне енгізуді абайлап жүргізді. Патша өкіметінің ислам дініне көзқарасы күрт өзгеріп, оның ықпал-аясына шек қоя бастады.

Жаңа жағдайларда қазақ халқын татар молдалардың ықпалынан қорғау ниеті 1868 жылғы 21 қазандағы «Орынбор генерал-губернаторлығының далалық облыстарын басқару туралы Уақытша ережеге» де тән болды. Бұл «Ереже» бойынша, мұсылман дінбасыларының құқықтары мен артықшылықтары шектелді¹.

Орынбор Рухани жиналысы ведомствосына бағындырылған қазақтардың рухани істері оның қарауынан алынып, азаматтық басқаруға берілді. Мешіттер мен мектеп, медреселер құрылысына бақылау орнатылды. Қазақтардың әрбір ауылда қалағанынша мешіт салып, молда ұстау мүмкіндігіне шек қойылды, бір ауылда әскери губернатор бекітіп, жұмыстан босататын бір ғана молда ұстауға рұқсат етілді. Шетелдік ғибадат етушілердің рухани істері департаментінен Торғай облысының әскери губернаторына жіберілген хатта (1883 жылғы 7 желтоқсандағы № 5831) былай деп атап көрсетілген: «Үкімет қырғыздар арасында ислам дінінің одан әрі дамытылуын шектеуге үнемі ұмтылып отырғандықтан, оларға арнап жаңа мешіт салу керек емес деп санаймын»². Мешіттер мен намаз оқитын үйлерді өз бетімен салғаны үшін 1891 жылдың өзінде-ақ жазалау туралы Заңдар жинағының 1073-бабы бойынша түрлі адамдарға қарсы бірнеше қуғындау ісі қозғалған.

Патша үкіметі татар мәдениеті мен ықпалына қарсы әрекеттің сенімді әдістерінің бірі орыс тілін тарату мен орысша сауаттандыру болуға тиіс деп шешті. Патша өкіметі өз мақсатына жету құралы етіп орыс-қазақ мектептерін ашуды таңдап алды, өйткені халық бұқарасының идеологиясы мен мәдениетіне оқу орындары арқылы ықпал етуге болатын еді. Сол сияқты патша үкіметі өз мақсатына жету үшін мектеп және орыстандыру саясатын қатар ұстанды. XIX ғасырдың екінші жартысында орыс емес халықтарға білім беру мәселелерімен миссионер-ғалым Н. И. Ильминский айналысты. Ол халыққа білім беру ісінде өз жүйесін ұсынды. Бұл жүйенің мәнін ол бірқатар еңбектерінде (Самоучитель рус-

¹Материалы по истории политического строя Казахстана. А., 1960, 339-340-б.

²ҚР ОМА, 25-к., 1-т., 461-іс, 1-п.

ской грамоты для Киргизов. Казань, 1874; Из переписки по вопросу о применении русского алфавита к инородческим языкам. Казань, 1883 т. б.) баяндаған. Ильминский жүйесінің негізгі мақсаты – орыс емес халықтарды орыстандыру және оларды діни жөнінен де, тілі жөнінен де орыстармен мүлде қосып жіберу болды. Оның үстіне орыстандыруды ол христиан дініне кіргізуден бөліп-жармады, православиені орыстандыруды таратушы, оның жетекші буыны деп білді. Ильминскийдің пікірінше, мектепті жазу мен цифр үйрететін орын деп қана қарамай, сонымен қатар пәрменді миссионерлік христиандық ағарту орны деп білу керек болатын¹. Ильминский жүйесіне орыс емес халықтардың ана тілі негіз етіп алынды. Оның жүйесі бойынша оқыту тәртібі мынадай: оқушылар әуелі ана тілінде сауатын ашып, содан соң орыс тілінде діни оқуға көшірілуге тиіс. Н. Ильминскийдің ұсыныстары 1870 жылғы 26 наурыздағы «Ресейді мекендейтін бұратаналарға білім беру жөніндегі шаралар туралы» ерекше ережелермен заңдастырылды. Патша өкіметінің XIX ғасырдың 70–90-жылдары бойындағы саясатын белгілеген, бұратаналар мектептерін орыстандыру көзқарасының бағдарламасы осылайша дайындалды.

Үкімет мақсаттарының қандай екендігіне қарамастан дала өңірінде орыс-қазақ мектептерінің ашылуы қазақтар арасындағы сауаттандыруды тарату ісінде ілгері қарай жасалған қадам болды. 1871 жылы татар, башқұрт және қырғыз (қазақ) мектептері жөніндегі инспектор қызметі белгіленді. Ірі ориенталист-ғалым В. В. Радлов инспектор болып тағайындалды. Ол орыс-бұратана мектептерінің ашылуына жәрдемдесуге, мұғалімдерді тағайындап, олардың қызметін бақылап отыруға, байырғы тұрғындар арасынан мұғалім кадрларын даярлау, оқушыларға арналған оқулықтар шығару ісіне қамқорлық жасап отыруға тиіс болды.

Татар мәдениетінің ықпалын шектеу жөнінде патша үкіметі жасаған келесі қадам – татар тіліндегі оқулықтарды таратуға тыйым салу. Нақ осы мақсатпен патша үкіметі бірқатар шаралар жүргізуге, атап айтқанда, барлық іс қағаздарында қолданылып келген татар тілін қазақ тілімен алмастыруға: соған сәйкес дала өңіріндегі татар тілмаштарын бірте-бірте көбінесе орыс тілін білетін қазақ тілмаштарымен алмастыруға бет бұрды². «Орыс оқу орындарында курстар бітірген жас қырғыздарды облыстың барлық уездерінде жазу

¹Ильминский Н. И. Сборник статей. Казань, 1916, 45-б.

²Чичерин Г. У приволжских инородцев. Путевые заметки. СПб., 1905, 23-б.

кәсібіне дайындау және татарлар мен башқұрттардан шыққан, сондай-ақ шала сауатты әрі өмірді білмейтін орыс хатшыларды олармен ауыстыру жөнінде шаралар қолданылды. Оларды (жас қырғыздарды) көтермелеу үшін бұл кәсіпте олардың ақшалай наградалар мен сыйлықтар, сондай-ақ мақтау қағаздарын алуына, аса ынталылығымен ерекшеленгендерінің орысша білім алуына құқық беруге болады¹. 1882 жылғы 20 маусымдағы № 136 аса жоғары әмірмен дала өңіріндегі татар тілмаштарын «табиғи қырғыздармен» алмастыруға өкім берілді. Бұл әмірдің бүкіл мән-мағынасы мынада: «Қырғыздарға олардың өздері онша түсінбейтін татар тілінің таралуын тоқтатып және іс қағаздарына олардың орыс әріптерімен ғана жазылған табиғи тілін енгізіп, қырғыздардың татарлануына шек» қою. Торғай облысы әскери губернаторының пікірінше, қазақ халқын орыс халқымен жақындастыру факторларының бірі – «... қырғыз тілінде орыс әріптерімен басылған кітаптар басып шығару»². Бұл кітаптар мазмұны жағынан діни сипатта болуға тиіс.

Ұлттық шет аймақтардың капиталистік қатынастар айналымына тартылуы бұрынғы мектептер мен медреселердің орнына мұсылмандарға арналған, жалпы білім беретін бағдарламалары неғұрлым кең жаңа әдістемелі оқу орындарының ашыла бастауына себепші болды. XX ғасырдың басында Қазанда, Уфада, Орынборда шәкірттерді жаңа әдіспен оқытатын медреселер пайда бола бастады. Мәселен, Орынбордағы белгілі «Хусаиния» медресесінің негізін Қазан губерниясының бірінші гильдиядағы татар көпесі Хусаинов қалады.

Ал патша өкіметі мұндай оқу орындарын орыс мемлекетінің жауы деп бағалады, сөйтіп XX ғасырдың басында татар халқын түркі тілдес басқа халықтарға қарсы қоюдың жаңа кезеңін бастайды. Ішкі істер министрі облыс губернаторына 1911 жылғы 12 желтоқсанда жолдаған құпия хатында былай деп атап көрсеткен: «Белгілі бір молданың көрінеу панисламдық бағытты таратудың басты ошақтары болып табылатын мұсылман орталықтарының бірінен діни білім алғанын анықтауға ерекше назар аудару керек. Бұл жағынан орыс боданы емес немесе шетелде діни білім алған адамдарды молдалар қызметіне бекітуге мүлде жол беруге болмайтындығын атап өту қажет.

Сонан соң Ресейдегі кейбір мұсылман діни-оқу орындары, мысалы, Қазан қаласындағы жаңа әдістемелі Галеев

¹ҚР ОМА, 25-қ., 1-т., 592-іс, 17-п.

²Бұл да сонда, 33-п.

медресесі, Орынбордағы Хусаинов медресесі және Уфа қаласындағы екінші дәрежелі мешіт жанындағы Ғалия медресесі, тәжірибенің көрсетіп отырғанындай, осы училищелерде қалыптасқан жалпы бағыттың арқасында жеткілікті дәрежеде сенімді деп санауға болмайтын молдалар шығармайтынына Сіздің назарыңызды аудару қажет деп есептеймін»¹.

Қазақша кітаптардың басып шығарылуы қазақ тілі мен әдебиетіне деген ынта-ықыластың дамуына себепші болды. «Хусаиния» медресесінің қазақ шәкірттері кейбір оқытушылардың қатысуымен «Қазақ тілін үйрену жөніндегі қоғам» құрды, бұл орайда олар өздеріне қазақ әдебиеті ескерткіштерін басып шығаруды, мектептерге арналған оқулықтар, қазақ тіліндегі кітаптар құрастыруды, болашақта қазақ тілінде газеттер шығаруға жәрдемдесуді мақсат етіп қойды².

1906 жылы Уфада ашылған «Ғалия» медресесінің атағы әйгілі болды, онда татар тілі мен әдебиетінен татардың белгілі жазушысы Ғалымжан Ибрагимов сабақ берді. Онда Мағжан Жұмабаев, Жиенғали Тілепбергенов, Бейімбет Майлин сияқты көрнекті қазақ жазушылары оқыды³. Медреседе тәрбиеленушілер алдыңғы қатарлы демократиялық идеялар ықпалына түсті. Олар сабақ берудің ескі әдістеріне, артта қалушылық пен надандыққа қарсы шықты. Шәкірттер арасында ұлтты түлету, өз елінің тарихын, әдебиеті мен тілін үйрену идеялары кеңінен таралды. «Ғалия» медресесінің қазақ шәкірттері 1915 жылы шәкірттерді әдебиетке тарту мақсатымен «Садақ» деген қолжазба журнал шығара бастады⁴. «Садақ» апта сайын шығарылып тұрды, оның редакторлары сол жылдарда медреседе оқыған Б. Майлин мен Е. Тілепбергенов болатын. 1915 жылы «Ғалия» медресесінде жұмыс істеген татар жазушысы Ғ. Ибрагимов қазақ шәкірттерінің бастамасын қызу қолдады. Шәкірттердің жалпы жиналысында сөйлеген сөзінде Ғ. Ибрагимов «Садақ» журналы туралы мәселені қазақтың әдеби тілін дамыту, ұлттық әліпбиді қалыптастыру проблемасымен ұштастырды. Елдің көзін ашып, рухани түлеуге үндеген осындай озық ойлы азаматтардың соңына түскен полициялық бақылаудың құпия хабарында былай деп жазылған: «Осы келімсектердің бәрі қырғыздарды орыс-жергілікті халық мектептерінің керегі

¹ҚР ОМА, 90-к., 1-т., 773 а-іс, 55-п.

²Бұл да сонда, 25-к., 1-т., 1546-іс, 1-п.

³Кудаш С. По следам юности. М., 1968, 104-б.

⁴Кәкішев Т. Садақ. А., 1986, 23-б.

жоқ, өйткені орыс тілін оларда өздігінен білім алатын татар оқулықтарынан да үйренуге, ал басқа пәндерді түрік тілінде оқытуға болады деп сендіреді. Оның үстіне олар қырғыздар арасына Уфада таза қырғыз тілінде басып шығарылған, теріс бағыттағы кітапшаларды апарып, таратып жүр. Кітапшалар арасынан «Оян, қазақ!», «Тұр, қазақ!» және «Маса» деген мысалдар жинағы мөлім, аталған басылымдарда қырғыздардың құқықсыз ауыр жағдайлары көрсетіледі, аграрлық мәселе қозғалып, қырғыздар пайдаланатын жер көлемінің тарылғаны айтылады»¹.

Жаз кезінде медресе шәкірттері қазақ даласына барып, балаларды оқытып жүрді, мұның өзі орыс әкімшілігін қатты алаңдататын еді. «Сырдария облысында және Түркістан өлкесінің басқа да облыстарында соңғы бірнеше жыл ішінде жазғы бос кезінде Уфа қаласындағы «Ғалия» татар медресесінен жас татар «мүдәрістері» барып, жергілікті қырғыз халқы үшін көшпелі киіз үй мектептерін ашып жүр. Бұл мектептерде оқыту ешқандай рұқсатсыз ашылып, нақты әдіс бойынша жүргізіледі, бірақ әсте де орыс мемлекетінің мүдделері көзделмейді», – деп атап көрсетілген 1913 жылғы Тақпандағы Сырдария облыстық ішкі істер бөлімінің құпия нұсқау хатында².

Практикалық қызмет нәтижесінде «Ғалия» шәкірттері қазақ балаларына арнап «Әліппе немесе жеңілдетілген оқыту» құралын шығарды³.

Қазақстанның Ресей империясы құрамына қосылуы қазақ халқын христиан дініне кіргізуге алғышарт жасады, ал мұның өзі патша өкіметінің отарлау саясатының құрамдас бөлігіне айналды. Отарлаудың бас кезінде патша өкіметі қазақ халқы арасында христиан дінін насихаттауға тыйым салды. Сөйтіп патша өкіметі мен православие шіркеуі барынша айлакерлік пен сақтық көрсетті. XIX ғасырдың екінші жартысында патша өкіметі қазақтардың ислам дініне одан әрі кіру процесіне өзінің көзқарасын қайта қарағанын айттық, сөйтіп қазақтарды христиан дініне кіргізуге бетбұрыс жасап, қарудың күшімен жаулап алғандарын идеологиялық құралдармен нығайтуға ұмтылды. Сол кезден бастап православиелік шіркеу қазақтарды рухани және саяси жағынан құлдыққа түсіру ісінде патша өкіметінің одақтасына айналды.

¹ҚР ОМА, 90-к., 1-т., 773 а-іс, 78-п.

²Бұл да сонда, сол құжат.

³Какишев Т. Поступь. А., 1988, 25–26-б.

Орыстардың ықпалын күшейту үшін 1846 жылдың аяғында Қазан діни академиясының жанынан «Противомусульманское отделение» кафедрасы ұйымдастырылып, онда миссионерлер даярлау жүзеге асырылды. Белгілі миссионер Н. И. Ильминский осында 1847 жылғы 2 маусымда құрылған «Тілмаштар комитетін» басқарды. Комитеттің алдына православиелік діни кітаптарды бұратаналар тіліне аударып шығару міндеті қойылды. Белгілі миссионерлер, осы комитеттің мүшелері Н. Я. Блесковский, Е. А. Малов, В. Т. Трофимов, Н. Н. Остроумов, Н. И. Золотницкий және басқалар аударған 307 кітаптың ішінен 288 кітаптың мазмұны таза діни сипатта болған. Бұл аудармалардың арасында тарих, география, арифметика жөніндегі еңбектер мен басқа да пайдалы танымдық кітаптардың болмауы комитет қызметінің идеологиялық бағытын айқын көрсетеді. 1861 жылы Ильминскийге профессор атағы беріліп, оған Оралдың, Сібірдің, Еділ бойының және қазақ даласының бұратаналарын орыстандыру жөніндегі жұмыс тапсырылады. Оның бұратаналарды «ағарту» жөніндегі екі мақсатты көздеген жүйесінен көп нәтиже күтілді. Оның біріншісі – бұратаналардың христиан дініне кіруін жеңілдету, оларды неғұрлым тезірек орыстандыру және мұсылман дінінің ықпалын жою үшін ана тілінде сауат беру қажет болды, бірақ жазуға орыс әліпбиі негіз етіп алынды. Осы арқылы Ильминский араб әліпбиін ығыстырып шығаруға, өзі қатты қауіптенген мұсылман дінінің өрістеуіне тойтарыс беруге үміт артты. Ильминский былай деп жазған: «...Бұратаналардың христиан дінін нақты және терең игеруі үшін ең сенімді де пәрменді құрал ана тілі болып табылады»¹. Ильминский «бұратаналардың тілдерін мектеп пен шіркеуге рұқсат ету орыс халқы мен мемлекетіне ешқандай зиян келтірмейді, керісінше, орыстандыру процесін жеделдете түседі, өйткені мұндай ұсақ, бытыраңқы халықтар мәңгі өмір сүре алмайды және сайып келгенде, олар өмірдің тарихи барысының өзінде орыс халқымен сіңісіп кетеді» деп дәлелдеп бақты².

Бұл процесті жеделдету үшін Ильминский орыс жазуын қазақ тіліне енгізуге ерекше көңіл бөліп, бұл процесті барынша көтермелеп отырды. Бұл (орыс әліпбиін қолдану туралы) мәселе Санкт-Петербург университетінің Шығыс тілдері факультетінде талай рет қаралып, талқыланды. Орынбор генерал-губернаторы басқармасы кеңсесінің Торғай губернаторына 1878 жылғы 24 тамыздағы хатын-

¹Ильминский Н. И. Письма. СПб., 1899, 298-б.

²Бұл да сонда, 399-б.

да Санкт-Петербург университеті Шығыс тілдері факультетінің пікірі келтірілген, атап айтқанда, онда былай делінген: «...орыс азбукасы Европа және Азия тілдері арасындағы түркі-татар тілдеріндегі дыбыстарды араб тіліне қарағанда әлдеқайда жақсы бере алатын ең қолайлыларының бірі, орыс жазуының түркі-татар отбасылары арасына енгізілуі табиғи қажеттілік, бұл шараның саяси мәні айтпаса да түсінікті»¹. Факультеттің үш мүшесінің ұсынысымен орыс әліпбиіне «түрік тілінің «и» және «еи» (французша айтылуы бойынша) дауысты дыбыстарын беру үшін орыс тілінде таңбасы жоқ «ұ» және «ө» әріптеріне, ал үнді «ң» (латынша айтылуы бойынша) енгізілгенін атап өткен жөн². Алайда, Санкт-Петербург университетінің шығыс тілдері факультеті орыс азбукасын нақ сол түрінде түркі-татар тілдеріндегі дыбыстарды транскрипциялау үшін әбден жарамды деп тапты (9 адам жақтады, 3 адам қарсы болды)³.

1869 жылы Түркістан епархиалдық қазандық-богородицалық бауырластығы ұйымдастырылып, ол өзіне «Түркістан епархиясындағы бұратаналарға рухани-адамгершілік жағынан ағартуды тарату және оларды православие дініне тарту жөнінде қамқорлық жасауды» міндет етіп қойды⁴. Бауырластық Жарғысына сәйкес (§5, 6) Кеңес: «Верный қаласының тұрғындарына діни-адамгершілік мазмұндағы кітаптар оқуға тегін берілсін; бұратаналарды қасиетті шоқындыруға арнайтын священниктерге мүмкін болған құралдармен көмек көрсетілсін; бұл өлкеде миссионерлік қызметке қабілетті священниктер қызметке тартылсын» деп міндеттелді⁵.

1899 жылғы 20 қарашада Верный қаласында «Православиелік Миссионерлік қоғамның Епархиалдық комитеті» ашылды, оның да мақсаты бұратаналар арасында «мұсылмандарға қарсы насихатты» кеңейту мен күшейту болатын. «Орыс-православиелік дінінің мұсылман дін ілімдерінен артықшылықтарын және олардың кейбіреулерін христиан дініне қабылдауға болатынын» уағыздап⁶, көптеген миссионерлер бүкіл қазақ даласын аралап кетті. Жаңадан шоқынған қырғыздарға бірден-ақ ақшалай жәрдемақы, тегіннен-тегін жер үлесі мен мүлік берілді. Мәселен, Орынбор және

¹ҚР ОМА, 25-қ., 1-т., 2267-іс, 2-п.

²Бұл да сонда, 25-қ., 1-т., 2267-іс, 2-п.

³Бұл да сонда, 25-қ., 1-т., 2267-іс, 4-п.

⁴Бұл да сонда, 44-қ., 1-т., 1507 іс, 1-п.

⁵Бұл да сонда, 44-қ., 1-т., 659-іс, 185-п.

⁶Бұл да сонда, 44-қ., 1-т., 1507-іс, 1-п.

Орал уездері епископының хатында былай деп жазылған: «Торғай облысының жаңадан шоқынған қырғыздарына тұрғын үй, қора-қопсы салу үшін, ауыл шаруашылық құралдары мен мал сатып алу үшін (бір жылқы 30 сомға жуық тұратын еді) әрбір отбасына 200 сом, барлығы 26 отбасы үшін 5200 сом, беруді өтінемін»¹. Жаңадан шоқындырылғандар үшін қора-қопсысы бар арнаулы үйлер салынып, ауыл шаруашылық құрал-саймандары мен мал сатып алынды, олар жеке «Православиелік-қырғыз колонияларында» тұрды. Олар осы жаңа колонияларға орналасып алып, уақыт өте келе өздерінің христиан дініне кіргісі келетін тайпаластарына баспана беруге тиіс болды. Миссионерлік конвейерге қазақ халқы емес, сонымен қатар өлке аумағын мекендейтін басқа халықтар да салынды. Мұны Жетісу Православие бауырластығының қызметі дәлелдейді. Осы бауырластық қызметінің 1874 жылғы есебінде былай деп атап өтілген: «Верный қаласындағы шоқындырылған қалмақтар христиан дініне кірген. 1877 жылы дереу Жетісу әскері казактарының құрамына қосылып, оларға қоныстану үшін қаланың шетінен қазір қалмақ слободкасы деген атаумен белгілі болып отырған арнайы жер бөлінді, сондай-ақ егіс егуге жер берілді. Әрбір отбасына жергілікті жоғары әкімшілік 60 сомнан бір жолғы жәрдемақы берді, ал қалмақтарды қадағалап отыратын казак офицері тағайындалып, бұған олардың үй шаруашылығын құруын бақылау міндеттелді. Бауырластық өз тарапынан жаңадан шоқынғандарға адамгершілік және материалдық көмек көрсетеді»².

Егер қазақ халқы XIX ғасырдың ортасында патша үкіметінің енгізген жаңалықтарына, көптеген жарлықтары мен бұйрықтарына амалсыз төзіп келсе, ғасырдың аяғына қарай қазақтар жүргізіліп отырған саясатқа өздерінің көзқарасын ашық білдіре бастады. Мәселен, Семей облысы Қарқаралы уезінің қазақтары «жоғары мәртебелі Министрлер Кеңесінің төрағасы мырзаға» петиция жіберді, онда, атап айтқанда, былай деп көрсетілген: «Орыстандыру саясатының салдарынан соңғы уақытта қырғыздардың діни-рухани істері жағынан қысым көріп отырғаны сонша, олар әкімшіліктің рұқсатынсыз аттап баса алмайды. Мешіттер салуға, мұсылман мектептерін ашуға, Меккеге тауап етіп баруға және басқаларына рұқсат ету немесе рұқсат етпеу құқығы заң бойынша әкімшілікке берілген. Соңғы уақытта қырғыздардың діни-рухани істеріне жасалған қысымның бәрін айтып тауысу қиын. Әкімшіліктің мұндай

¹ҚР ОМА, 25-к., 1-т., 1426-іс, 148-п.

²Бұл да сонда, 234-к., 1-т., 4-іс, 7,8-п.

зорлық әрекеттерінің зардаптары өлкенің халық бұқарасы діни ой-пікірінің саласына өте ауыр әсер етуде, сенім мен ар-ождан мәселелеріне енжар қарауға болмайды. Халықтың мүдделерімен де, оның тарихи құқықтарымен де санаспай, бір ғана орыстандыру саясаты көзделуде.

...Сейтіп нашар түсінілген және орынсыз орыстандыру саясаты мұсылман мектептеріне тыйым салып, халық сеніміне ие болмай, халықтың рухани күштері дамуын тежеп, орыс мектептеріне зиян ғана келтірді»¹.

Патша өкіметінің барынша күш салғанына қарамастан, қазақтардың негізгі көпшілігі дінге енжар болып қала берді. Мұны Ш. Уәлихановтың, А. Левшиннің, Н. Рычковтың және басқаларының еңбектерінде қазақ халқының даму тарихынан келтірілген көптеген фактілер дәлелдейді. Қазақтарда діни құлшыныс болмауының себептері қандай?

С. Асфендияровтың пікірінше, бұл көшпелі тұрмыс салтымен байланысты. Егіншілікпен шұғылданатын халықтардан айырмашылығы – көшпелі халықтарда «шаруашылықпен байланысты діни наным-сенімдер кең таралмаған»².

Қазақтар діншілдігінің дәрежесін басқа бір зерттеуші И. Гейер көшпелі тұрмыс салты құдайға құлшылық етуге арналған арнаулы құрылыс салуға мүмкіндік бермеді, ал тұрақты жұмыс істейтін діни мекеме мен тұрақты дінбасыларының болмауы оларда діни ой-өрістің дамуы мен исламды оның канондық түрінде нығайтуын қиындатты деп санайды³. О. А. Сегізбаев қазақ қоғамының көпшілігі үшін ислам дінінің таптық жағынан жат идеология болғанын, еңбекшілердің өмірлік мүдделеріне сай келмегенін, олардың армандары мен үміттерін білдірмегенін атап көрсетеді⁴.

Дәстүр де аз рөл атқарған жоқ. Қазақстанда XIX–XX ғасырдың басына қарай қазақ халқының сана-сезіміндегі еркін ойлаушылық пен атеизмнің алғашқы элементтерінің қалыптасу кезеңіне тән болған көптеген белгілер сақталып қалды. Халықтың ауызша шығармашылығы бұрынғысынан да көп таралды, онда халық немесе халық атынан жырау-жыршылар дінге және дін өкілдеріне өз көзқарастарын білдірді.

¹ҚР ОМА, 427-к., 1-т., 120-іс, 37-п.

²Асфендияров С. Ислам и кочевое хозяйство // Атеист, 1930, № 58, 7-б.

³Гейер И. Ишаны // Материалы к изучению бытовых черт мусульманского населения Туркестанского края. Ташкент, 1891, 70-б.

⁴Традиции свободомыслия и атеизма в духовной культуре казахского народа. А., 1973, 128-б.

Мақалдар мен мәтелдер, ертегілер, аңыз жырлар, халық туғызған тұрмыс-салт жырлары, дала ақындарының өлеңдері діннің мәнін және надан молдалар қызметін өткір сынады. Оларда діни сана-сезімнің негізгі белгісі – құдіреті күшті жан иелері мен күштердің, қасиеттер мен қатынастардың нақты тіршілік етуіне сенім болған жоқ.

Халықты діннен бездірудің стихиялы үрдісі қалыптаса бастаған қазақ интеллигенциясының көзқарастарына ықпал жасады. Мерзімді баспасөзде дінбасыларының ұстанған бағытының кертартпа сипатын әшкерелейтін мақалалар жариялана бастады. Бірақ баспасөз беттерінде мұндай жарияланымдар үздіксіз беріліп тұрмады және оларда дін жөнінде айқын тұғырнама болмады.

Мұсылман дініне және кертартпа мұсылман дінбасыларына қарсы күрес ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ интеллигенциясының озық ойлы өкілдерінің шығармашылығында, атап айтқанда, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың еңбектерінде басты орын алды. С. Торайғыров дінге және дінбасыларына жүйелі сын айтты деуге болмайды, бірақ оның ой-пікірлері сайып келгенде «...жақсы ойластырылып, жеткілікті дәрежеде негізделген бір ғана ағартушылық принциптен» туындады¹. Оның шығармаларының дінге қарсы мәні «Мағынасыз мешіт», «Айт», «Дін», «Намаз», «Жұмақ» деген және басқа өлеңдерінен ерекше көрінеді. Бұл туындыларында ол діннің кертартпалық мәні мен негізсіздігін әшкерелеп, о дүниелік тіршілік пен жанның мәңгілігі идеясын әжуалайды, молдалардың екіжүзділігін, аярлығын, арамзалығы мен топастығын дәлелдеуге тырысады.

Сонымен, ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басындағы қазақ қоғамының діни сана-сезімінде белсенді түрде таратылған ислам діні мен христиан діни идеологиясы қамтылды, мұның өзі діни идеологтардың саналы түрде күшжігер жұмсауының нәтижесі болатын. Қазақстанда ислам дінінің біршама табысқа жетуін оның діни идеялары мен түсініктерінің өміршен және нақты екендігімен, яғни «жұмыс істейтіндігімен», адамдардың тұрмыстық мәселелеріне сәйкес келетіндігімен, адамның өмірлік бағдарлары мен ой-мақсатының сындарлы жүйесін жасап, оларға ынта-жігер бере отырып, іс-қимылына басшылық жасауға қызмет ететіндігімен түсіндіруге болады. Ал мұнда құдіреті күшті дүние идеясы шешуші рөл атқарды. Сондықтан нақтылы, жер бетіндегі мүдделер екінші кезектегі, шынына келгенде көктегі жоғары пайымдауларға бағынышты деп жарияланды. Ислам

¹Сергізбаев О. А. Көрсетілген еңбегі, 137-б.

діни адамдардың ішкі дүниесіне рухани ықпал жасаудың тиімді құралы болып табылады және ол бұқараны белгілі бір саяси құрылыстың аясында ғұмыр кешуге уағыздайтын идеологиялық қондырғы рөлін де атқарады. Патша үкіметі мен жергілікті өкімет орындарының оны кезінде белсене қолдағандығы да сондықтан еді.

Қарастырылып отырған кезеңдегі Қазақстанның мәдени өмірінің өзіндік ерекшелігі болған сипатты белгі – мұсылман дінінің өзінше бір қаулап дамуы. Бұл отарлаушы өкімет орындарының орыстандыру саясатына енжар қарсылықтың тағы бір түрі болатын. Қазақ қоғамындағы ислам дініне ден қоюшылық ұлттық бірегейлікті сақтап қалуға ұмтылысты білдірді. Дін қоғамның рухани бірлігінің негізіне айналып қана қойған жоқ, сонымен қатар ұлттық рухтың құрамдас бөлігі деп те қарастырылды. Діннен безіну ұлттан да безіну деп есептелді.

Өктемдіктің, рухани қысымның қыспағында болу қазақ халқын өз тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын, тілін, дінін, мәдениетін сақтап қалу жолындағы күреске шығуға мәжбүр етті. Ресей империясының қуатты мемлекеттік машинасына қарсы ұлт азаттығы жолында ашық күрес жүргізу мүмкін болмағандықтан негізінен түп-тамыры тереңде жатқан өз мәдениетін сақтауға баса көңіл бөліне бастады.

2. Қазақ халқы зайырлы өмірінің нысандары

ХІХ ғасырдың екінші жартысында орыстың демократиялық мәдениетінің ықпалы күшейе түсті. Бұл процесс орыстың прогресшіл ғылым, мәдениет және әдебиет қайраткерлерінің есімдерімен байланысты. Қазақтың ұлы ғалымы, шығыстанушы, тарихшы, географ, фольклорист, ағартушы, этнограф Шоқан Уәлиханов, аса көрнекті педагог-ағартушы Ыбырай Алтынсарин, ұлы ақын, ойшыл-демократ Абай Құнанбаев, аса көрнекті ақын Шәкәрім Құдайбердиев өз халқын орыстың алдыңғы қатарлы демократиялық мәдениетінің жолымен жүруге шақырды. Олардың шығармашылығын ағарту қызметінен ажыратып қарауға болмайды.

Еліміздің мәдениеті мен қоғамдық ой-пікірінің тарихында тұңғыш қазақ ғалымы, аса көрнекті ағартушы-демократ Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов құрметті орын алады. Оның қоғамдық-саяси, ғылыми және әдеби қызметі орыс және қазақ халықтарының достығын нығайтуда игі рөл атқарды және қазақ даласында прогресшіл идеялардың таралуына себепші болды.

Ыбырай Алтынсарин – аса көрнекті ағартушы, қоғам

қайраткері, жаңашыл-педагог, этнограф-ғалым, қазақтың жазба әдебиеті мен әдеби тілінің негізін қалаушылардың бірі, орыс графикасы негізіндегі қазақ әліпбиін жасаушы. Ы. Алтынсарин өз халқының жарқын болашағын армандады. Ол өлеңдерінде ғана емес, прозалық шығармаларында да арта қалушылықтың, мешеуліктің зиянын әшкерелеп, ғылымның қоғамдық мәнін ашып айтты.

Қазақ халқының ұлы ақыны, ойшылы, өз шығармаларында өмір шындығы, адами әділеттілік жолындағы күресті жақтаушы Абай қазақ жазба әдебиетінің, қазақ әдебиетіндегі сыншыл реализмнің негізін салушы болды. Абай өз шығармаларында жоғары адамгершілік мұраттарды насихаттады, білім алуға шақырып, ағарту тақырыбына орасан зор әлеуметтік мән берді. Ақын білім таратуды прогресшіл даму жолына түсудің ең басты құралы деп білді. Оның шығармашылығы ұлттық сана-сезімнің дамуына зор ықпал жасады. XX ғасырдың басындағы кезеңде аса ірі тарихи оқиғалар орын алды. Өлкеде, әсіресе, мерзімді баспасөз ісі өрістеп, газет, журналдар шығарыла бастады. Мәселен, Орынборда бірқатар газеттер шығарылды; рас, олардың көпшілігі саяси пікірлері бойынша үш-төрт нөмірі шыққаннан кейін жабылып қалды.

Орта Азия халықтарының тарихындағы тұңғыш басылым «Түркістан уалаятының газеті» 1870 жылдан Ташкент қаласында жарық көре бастаған. Газет бетінде сол кездегі Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан аумағын мекендейтін қазақтардың өткен тарихын, тұрмыс-тіршілігін сипаттайтын бірқатар құнды мәліметтер жарияланды. Қазақтың алғашқы оқығандары, олардың өмірбаяндық деректері мен еңбектері, өлкедегі оқу-ағарту ісі, т. б. жайлы мақалалар басылды. «Түркістан уалаяты газетінің» өз дәуірінде халқымыздың мәдени-әдеби дүниетанымы көкжиегінің кеңейіп, қоғамдық-саяси санасын оятуға игі ықпалын тигізгені анық.

Омбы қаласында 1888–1902 жылдары шығып тұрған «Дала уалаятының газеті» елдің тұрмыс-тіршілігі, шаруашылық өмірі, мәдениеті мен әдебиеті жайлы толығырақ жазып отырды. Ресейдің жергілікті отаршыл басқару аппаратының ресми органы болғанына қарамастан, газет халықты отырықшылық салтқа көшуге, өнер-білімді меңгеруге, өркениетке үндеп, қазақтың жазба әдеби тілін қалыптастыруда өзіндік үлес қосты.

Қазақ тілінде бұдан да басқа бірнеше газеттер мен бір журнал шығарылды, бірақ, жоғарыда айтылғанындай, олардың көпшілігі аз уақыт қана өмір сүрді. Тек «Қазақстан» газеті ғана екі жыл бойы, ал «Қазақ» газеті 1913 жылдан 1918

жылға дейін шығып тұрды. «Қазақстан» газетінің 1912 жылғы 2 қаңтардағы 4-нөмірінде Бақытжан Қаратаевтың мақаласы шықты, бұл мақаласында ол жас қазақ интеллигенциясын газет шығарушыларды барынша қолдауға шақырды, атап айтқанда, былай деп жазды: «Қырғыздар білімсіз және мәдениетсіз болып қалып отыр, ескексіз қайықтағы сияқты надандық теңізінде жүзіп келеді... Қырғыздарды бейқам ұйқыдан ояту үшін Троицк қаласында Мұхамеджан Сералин «Айқап» журналын, Орал қаласында Елеусін Бұйрын «Қазақстан» газетін ашты, бұған ізгі ниетті қырғыздар қуанышты. Біз бұл жастардың таланттылығын жоғары көтеріп, оларды толық мағынасында дәріптейміз. Олардың екеуі де білім мен мәдениет туын қолға ұстап отыр. Біз оларды сөзсіз қолдамақшы болып ұйғардық. Мұны өзіміздің бірінші міндетіміз деп санаймыз»¹. «Қазақстан» газетінің басқа бір нөмірінде Бақытжан Қаратаев былай деп жазады: «Айқап» журналының ашылуына Троицк мұсылманы Яушев ақша беру арқылы жәрдемдесті, ал «Қазақстан» газетін шығаруға Баку қаласының мұсылманы генерал Зейнелғабиден Тагеев көмек берді және Жәңгір ханның немересі Сұлтан Шәңгерей 1000 сом сыйлады. Генерал Тагеев – әзірбайжан татарларының ұрпағы, Яушев Қазан татарларынан шыққан, ал сұлтан Шәңгерей – қазақ сұлтаны (Әбілқайыр хан мен Нұралы ханнан тарайды, Сейіткерейдің ұлы)»².

Қазақ мәдениетін қалыптастыруда 1911–1915 жылдары шығып тұрған «Айқап» журналының (шығарушы-редакторы – М. Сералин) зор маңызы болды. Сондай-ақ «Айқаптың» қазақ әдебиеті мен қазақтың әдеби тілін дамытуда атқарған рөлі де аз емес. Оған XX ғасырдың басындағы аса көрнекті қазақ жазушылары мен көсемсөзшілері белсенді түрде жазып тұрды, оқу-ағартуға насихаттайтын, егіншілік пен мал шаруашылығының жай-күйін, қазақ ауылдарының өмірі мен тұрмысын көрсететін, қазақтардың отырықшылық тұрмыс салтына көшуін жақтаған мақалалар жарияланды.

1900 жылдан 1917 жылға дейін Қазан, Омбы, Орынбор, Петербург, Ташкент, Троицк, Семей, Орал және басқа қалаларда қазақ тілінде екі жүзге жуық кітап жарық көрді. Қазақ мәдениетінің дамуында Абай Құнанбаев өлеңдері алғашқы жинағының басылып шығуы (Петербург, 1909) ерекше маңызды болды. Оның өлеңдері көптеген ақындар мен жазушыларға тікелей ықпал жасады, қазақтың әдеби тілінің дамуына жәрдемдесті. Сол жылдарда әдебиетке келген жас автор-

¹ҚР ОМА, 470-к., 1-т., 120-іс, 39-п.

²Бұл да сонда, 58-п.

лар Абайға барынша еліктеп, оның көркемдік шеберлігінен көп үйренді, оның данышпандығынан, озық ойлары мен идеяларынан қанаттанды.

Ол кездегі қазақ әдебиеті тар өрісті ұлттық мүдделер шеңберімен шектеліп қалмады. Ол өзінің алдыңғы қатарлы орыс мәдениетімен, сондай-ақ татар, өзбек, қырғыз, түрікмен, қарақалпақ, өзірбайжан және басқа халықтардың әдебиеттерімен байланыстарын нығайтты.

Ел өміріне капиталистік қатынастардың ене бастауымен туындаған қайшылықтар әдебиетте зар заман ағымын қалыптастырды.

«Зар заман» – Шортанбай Қанайұлының (1818–1881) ел тағдырына, қилы кезеңдегі оның тарихына күйініп, заман сипатына арнаған толғау өлеңі. М. Әуезов Шортанбайдың өлеңі бұрынғы-соңғы ірі ақындардың барлық күй-сарынын бір арнаға құйып, тұтастырғандай өлең болғандықтан, бүкіл бір дәуірде бір сарынмен жырлаған ақындардың барлығын «зар заман» ақындары деп атаған¹. Абылай заманы Бұқар жыраудан басталатын зар заман ақындарының соңы Нарманбетке келіп тіреліп, жүз жылға дейінгі кезеңді қамтиды. Абылай тұсында-ақ, орысқа қараған күнде ел басына құлдық, зорлық, ауыртпалықтың қанды бұғауы орнайтыны белгілі болып, мүмкін болса, патшалы Ресейге бағынбай, елдің өз іргесін бөлек сақтау түбегейлі ниет етіліп қойылған болатын. Исатай, Кенесары көтерілістері осы мақсаттан рухани нәр алып, тарих сабақтастығын жалғастырды. Алайда, ХІХ ғасырдың орта кезінен ата-бабаның қаны тамған қасиетті жері түгелдей орыс бодандығына қарап, ел көсемдері мен батырларының азаттық күрестері патша үкіметі тарапынан аяусыз қатаң жазаланып, елдің тауы шағыла, еңсесі түсіп, болашақтан күткен жарық сәуле тұмшаланғандай күйге енді. Қазақ тарихының трагедиялы осы бір қайғылы кезеңі зар заман ақындарының қалың шоғырын қалыптастырды. Шернияз Жарылғасұлы (1807–1867), Күдеріқожа Көшеқұлы (1820–1858), Мұрат Мөңкеұлы (1843–1906), Базар жырау (1842–1911), Әбубәкір Кердері Шоқанұлы (1861–1905) т. б. ақындар осы тақырыпта өлең-толғаулар шығарды.

Зар заман ақындары адамгершілік идеясын уағыздап, үлгі-өнегелі нақыл сөздер айтты, халықты ұлттық салт-дәстүрлер мен дінді құрметтеп, оқу-білімді меңгеруге шақырды. Ел мінезінің бұзылғанына, береке-бірліктен айрылғанына күйініп, жердің орысқа қарап, жайлаудың тарылғанына шағынды, өткен заманды көкседі.

¹Әуезов М. Әдебиет тарихы. А., 1991, 192-б.

Халқының тағдыр-талайына, қилы замандағы тарихына қабырғасы қайыса, қасіретті күй шерткен күрделі тұлғаның бірі – Шортанбай Қанайұлы. Кеңестік жылдарда Шортанбайға толып жатқан айыптар – феодалдық өмірді көксеуші, байшыл, ескішіл, сарыуайымшыл, заршыл, діншіл т. б. таңылып келді. Ол бағаның не себептермен, қалай берілгені бүгінде түсінікті жай.

Шортанбай өз толғауларында қазақ өмірінің барлық жағын суреттеді¹, ол «...өз уақытының, қазақ қоғамындағы қасіреті мол дәуірдің қалың қара бояуын өлеңге көшірді. Халқының айдағанда көнбес асау мінезін аңсады, ар-намысын жоқтады. Қатпар-қатпар сұмдығы көп зымиян үстемдікке бар дауыспен қарсылық айтты»².

Зар заманның Шортанбайдан кейінгі аса көрнекті ақыны – Мұрат Мөңкеұлы. Мұраттың толғауларында ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақтың қоғамдық өміріндегі орын алған іргелі өзгерістер жан-жақты сипатталады³. Мұрат ақын Ресейдің қазақ халқын отарлау мақсатында жүргізген орыстандыру саясатының түпкі мәнін түсіне білді. Ол патша өкіметінің қазақ жерін мемлекеттің жеке меншігіне айналдырып, шұрайлы жайылым мен өзен-көлдерді тартып алуын әшкереледі. М. Әуезов байыпты бағалағандай ақын «қоныс пен өрістің жоқшысы болды»⁴.

Зар заман ағымы заман зарының ең ақырғы күйін шерткен Нарманбет Орманбетұлының (1860–1918) толғауларымен аяқталды.

XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінде азаматтық сарын күшейді, жаңа, прогресшіл мұраттар үшін ескі сарындарға қарсы күрес әуендері барған сайын берік орныға түсті. Озық ойлы жазушылар өмірді шыншылдықпен, сын көзімен қарап көрсетті. Олар өз шығармаларында қазақ халқының бостандық пен бақытқа ұмтылысын білдірді.

Әдетте ақын-жазушылар Шәді Жәңгіров (1855–1933), Мәшһүр Жүсіп Көпеев (1857–1931), Нұржан Наушабаев (1859–1919), Мәкіш Қалтаев (1865–1916) ерекше әдеби топ ретінде қарастырылады. Олар ұзақ уақыт бойы «кітаби-ақындар» дейтіндерге жатқызылып келді.

XX ғасырдың басында жас қазақ журналистикасы тез дамыды. Оның негізін қалаушылардың бірі Мұхаметжан Се-

¹«Жұлдыз», 1991, № 3; 1992, № 12; Бес ғасыр жырлайды. І т., А., 1989, 274-295-б.

²Шортанбай. А., 1993, 9-б.

³Алқаласа әлеумет. А., 1991, 107-142-б.

⁴Әуезов М. Көрсетілген еңбегі, 215-б.

ралин (1872–1929) болатын. Оның «Айқап» журналының редакторы болған кезіндегі қызметі, көптеген көсемсөздік мақалалары қазақ әдебиетінің тарихында елеулі із қалдырды. М. Сералин өзінің көсемсөздерінде аса маңызды қоғамдық проблемаларды көтерді. Ол егіншілікке көшуді, мәдениетті дамыту мен халық ағартуды, оқу орындары жүйесін кеңейтуді жан сала жақтады.

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің аса ірі тұлғасы – Сұлтанмахмұт Торайғыров. Ол сол кездегі өмірдің қайшылықтарын терең ашып көрсетіп, жастарды білім алуға шақырды.

Қазан революциясының қарсаңында дүниеге келген жас қазақ драматургиясы елеулі табыстарға жетті. М. Әуезовтің алғашқы туындысы – «Еңлік-Кебек» қазақ драматургиясындағы жаңалық болды. М. Әуезовтің трагедиясы классикалық туындыға айналып, ұлттық драматургияның негізін қалады.

Қазақтың халық ақындарының ақсақалы Жамбыл Жабаев қарапайым шаруаларды дәріптеп, жемқор атқамінерлердің әділетсіздігін масқаралап, әшкереледі. Оның шығармалары көркемдік шеберлігімен, идеялық жағынан тереңдігімен ерекшеленді.

XIX ғасырдың екінші жартысы Қазақстанның музыка өнерінің гүлденген кезеңі болды. Музыка өнері халықтың рухани өмірінде ерекше орын алып, асқан шеберлігі, көркемдігі және мазмұнының тереңдігімен ерекшеленеді. Оның сан ғасырлық тарихы бар және көптеген ғасырлар бойында әбден елеп-екшеліп, сұрыпталған еді.

Қазақ халқының музыка өнерінің тарихында қарастырылып отырған кезеңнің алатын орны бөлек. Бұл кезеңде қазақ халқының музыка өнері Құрманғазы Сағырбаев (1818–1889), Дәулеткерей Шығаев (1820–1887), Қазанғап Төлепберген (1837–1921), Сейтек Оразалин (1851–1923), Дина Нұрпейісова (1861–1955) және басқа талантты да дарынды халық сазгерлері әрі орындаушыларының шоғыр жұлдыздарының шығармашылығы арқасында шырқау биігіне жетті. Кәсіби музыкалық білім алмаса да, табиғи дарындылығының, халық шығармашылығын терең білуінің арқасында аса биіктен көрінген бұл төлтума күйші-сазгерлер қазақ халқына ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан мәңгі өшпес музыкалық мұра қалдырды.

Қазақ музыкасы тарихын зерттеуші ғалымдардың көрнектілерінің бірі Б. Г. Ерзакович былай деп әділ атап көрсетті: «Олардың шығармаларында элеуметтік наразылық тақырыбы айқын бейнеленді, әділетсіз заңдарға және билеуші-сұлтандардың, чиновниктердің, байлар мен судьялардың оз-

бырлығына қарсы күрес ұраны естіледі. Оларда халықтың патриархаттық-феодалдық ауылдың құқық тәртібі мен негіздерін өзгертуге деген ұмтылысы көрсетілген»¹. Жырлар мен күйлерде еңбекші халықтың арман-мақсаттары бейнеленді.

Қазақ даласына келіп қайтқан орыстың музыкатанушы ғалымдары мен этнографтары халықтың музыка өнерін жоғары бағалады. Орыс мәдениетінің көптеген прогресшіл қайраткерлері халықтың рухани байлығына қамқорлықпен қарады. XVIII ғасырда – XX ғасырдың басында қазақ даласына жолы түскен орыс саяхатшылары мен ғалымдары И. Г. Андреев, Ф. Назаров, И. Добровольский, Ф. С. Ефремов, А. И. Левшин, И. П. Иангин, С. Б. Броневский және басқалардың жазбалары мен зерттеулерінде қазақтардың музыка өнеріне деген ынта-ықыласы мен олардың музыкалық аспаптары мейлінше айқын суреттелген².

Алайда олардың кейбіреулері, мысалы, А. И. Левшин мен С. Б. Броневский қазақ музыкасының терең нәзіктігін, мағынасы мен кемелділігін түсінбей, байырғы халық әндерін «мән-мағынасыз және жабырқаңқы, мұнды әуен»³, ал қазақ биін «жиіркенішті қисаңдау» деп санады⁴. Мұндай теріс пікірлер кейінгі көптеген жеңіл ойлы авторлардың Қазақстан туралы еңбектерінде қазақ музыкасын сыңаржақ бағалауға негіз болды. Мұндай үстіртін көзқарасқа К. Солдаткин мен Шейкиннің «қырғыз әндері ешқашанда дерлік жатталмайды, демек, бірінен екіншісіне ауыспайды. Бірақ кез келген ән шығарушы өзінің мүлде ұйқаспайтын, мән-мағынасыз әнін шығарып айта береді»⁵ деген сияқты пікірі үлгі бола алады. Орыс мәдениетінің демократиялық бағыттағы көптеген өкілдері күйлер мен әндердің идеялық мағынасы мен ішкі поэтикасын түсінуге неғұрлым терең қарай отырып, әлгіндей сыңаржақ және үстіртін пікірлердің негізсіздігін жазды, олар қазақ халқының музыка-ән мәдениетін жоғары бағалады. Г. Н. Потанин «қырғыздар әлемдегі ең жақсы әншілер» деген⁶.

¹Ерзакович Б. Г. В созвездии музыкальных культур. А., 1978, 7-б.

²Аравин П. Степные созвездия. А., 1979, 17-б.

³Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. А., 1996, 352–353-б.

⁴Записки генерал-майора Броневского // Отечественные записки. СПб., 1830, № 124, 226-б.

⁵Очерки Зауральской степи Внутренней или Букеевской орды. М., 1859, 64-б.

⁶Потанин Г. Н. В юрте последнего киргизского царевича // Русское богатство. СПб., 1896, № 8, 85-б.

Орыстың этнограф-музыканты С. Г. Рыбаков қазақ музыкасы туралы ерекше жылы пікір айтты. Ол бұратаналардың, соның ішінде қазақтардың әндері мен музыкасы «... олардың рухани жан-дүниесін, ойлау салтын, ниеттері мен көңіл күйлерін түсіну кілтін береді» деп пайымдады¹.

Халық сазгерлерінің орыс тақырыбына неғұрлым жиі жүгінуі қазақ және орыс халықтарының арасындағы байланыстардың нығаюына жеткізді. Орыс халқы қазақтың ұлттық музыка өнерінің байи түсуіне игі ықпал жасады. Орыстың алдыңғы қатарлы мәдениетінің қазақ халқының музыкалық өміріне осындай ықпал жасағанын аса көрнекті халық сазгері Құрманғазы Сағырбаевтың шығармалары дәлелдейді.

Құрманғазы орыстың прогресшіл жұртшылығы өкілдерінен қолдау тауып, терең құрмет сезіміне бөленді. Н. Ф. Савичев Құрманғазының орындаған күйлерін тыңдап, оның орындаушылық өнері мен теңдесі жоқ талантына тәнті болған. «Мен, – деп жазды Н. Ф. Савичев, – қос ішекті, атам заманғы өте қарапайым аспаптан музыкаға ұқсас бірнәрсе шығуы мүмкін деп ешбір күтпеген едім, адам қабілетінің күшкүдіреті сондай – домбырадан асқан таза музыка төгілді... оны үлгілі музыка шығармаларымен қатар қоюға болады, өйткені Сағырбаевтың ойнауы нақ сол көзден – дарын мен шабыттан шығып жатты... Қысқасы, Сағырбаев – сирек кездесетін музыкалы жан, ал егер европалық білім алса, ол музыка әлемінде бірінші дәрежелі жұлдыз болар еді»².

Орыстың музыка танушы ғалымдары XX ғасырдың басында қазақ музыкасын, соның ішінде қазақтың ән өнерін белсенді түрде зерттей бастады. Орынбор ғылыми архив комиссиясының 1906 жылғы отырысы хаттамаларының бірінде былай деп көрсетілген: «Комиссия өмір сүрген барлық уақыт ішінде осы мақсат үшін арнайы іріктеп алынған жыршы-қырғыздардың айтуымен қырғыздардың жырлары мен өлеңдерін жазып алуға бірінші рет тәжірибе жүргізілді. Өте зор маңызы бар әуендер де жазып алынды»³.

Біржан Қожағұловтың, Мұхтар Мералиевтің, Ақан сері Қорамсаұлының, Жаяу Мұса Байжановтың, Құлтума Сармұ-

¹Рыбаков С. Г. Музыка и песни уральских мусульман с очерком их быта // Записки Императорской Академии наук. СПб., 1897, 11-т., № 2, 6-б.

²Савичев Н. Ф. От форпоста Кармановский до Глининской // Уральские войсковые ведомости. 1868, 27 қазан.

³Отчет о состоянии и деятельности Оренбургской архивной ученой комиссии за 1906 г. // Труды Оренбургской архивной ученой комиссии. Оренбург, 1907, Вып. XIX, 7-б.

ратовтың және басқа да көптеген сал-серілердің шығармашылық және орындаушылық шеберлігінен ән мәдениетінің классикалық үлгілері жоғары дәрежеде дамып шықты.

Біржан салдың музыкалық-ақындық шығармашылығынан демократиялық сипат ерекше айқын көрінеді. Оның әндерінде адамның қадір-қасиеті қызу қорғалып, байлардың ашкөзділігі әжуаланды, махаббат пен сүйіспеншілік терең жырланды.

Талантты ақын әрі сазгер-әнші Ақан сері Қорамсаұлының (1843–1913) көптеген шығармалары қазақтың халықтық ән классикасының қазынасына қосылды. Ақан сері әндерінде тұрмыс пен қоғамдық өмірдің әлеуметтік проблемалары жарқын көрсетіліп, ескіліктің адам қасиетін кемсітетін әдет-ғұрыптары мен әлеуметтік теңсіздікке қарсы наразылық зор көркемдік күшпен бейнеленген.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ музыкасында Мұса Байжановтың (1835–1929) шығармалары аса көрнекті құбылыс болды. Жаяу Мұса өз өлеңдерінде туған топырағының әуендерін ғана емес, сонымен қатар орыс, украин, татар және поляк әндерінің әуендерін де кеңінен пайдаланған. Осы көздерді етене ұштастыра отырып, шабытпен ой елегінен өткізу Жаяу Мұсаның музыкалық ән өнерінің өзіне ғана тән ерекшеліктерін құраған.

Революцияға дейінгі кезеңде Қазақстанда ұлттық театрлар, концерт залдары, тіпті шағын клуб орындары да болған жоқ. Көшпелі өмір салты және соған сәйкес тұрмыстық жағдай, халықтың басым көпшілігінің сауатсыз болуы ұлттық театр құруға мүмкіндік туғызбады. Алайда қазақ ауылдарында халық шығармашылығының әр алуан түрінің дамыған дәстүрлері болды. Бала туған кездегі салт-жоралар, құда түсу, қыз айттыру, той кезіндегі «Беташар», «Жар-жар», адамды жерлеу мен жоқтау, қысқы қыстаудан көктемгі-жазғы жайылымдарға көшу, наурызды мерекелеу рәсімдері өзінше бір бұқаралық көріністерге ұласатын, «онда ойынсауық көріністерінің, театр негізінің күшті болғаны күмәнсіз»¹. Алуан түрлі әдет-ғұрыптарды, салт-жоралар мен дәстүрлерді атқаруға еңбектеген баладан еңкейген кәріге дейін көп адам қатысатын.

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында қазақтар арасына орыстың театр өнері ене бастады. Бұған Орынбор театрының (1838), Орал драма театрының (1860) ашылуы себепші болды, мұның өзі өлкенің мәдени өміріндегі маңызды оқиғаға айналды. Орынборға орыс сахнасының аса

¹Львов Н. И. Академический театр драмы. А., 1972, 6-б.

көрнекті артистері Н. А. Стрепетова, В. А. Андреев-Бурлак, М. Н. Иванов-Козловский, В. Ф. Комиссаржевская, А. А. Вишневский және басқалар гастрольге келді¹.

Орынбор және Орал театрларына қазақ қоғамының алдыңғы қатарлы өкілдері, Орынбордың гимназияларында, қазақ мұғалімдері мектебінде, Орал мұғалімдер семинариясында оқитын қазақ жастары барып тұратын.

Орыс театр өнерінің ықпалымен Гурьев, Қостанай, Ақтөбе қалалары мен басқа да қалаларда әуесқойлық театр үйірмелері құрылды. Бұл театр үйірмелерінің жұмысына мұғалімдер, оқушылар, кейбір алдыңғы қатарлы чиновниктер де қатысты.

XX ғасырдың басында қазақ театрын құруға әрекет жасалды. Бірақ ол әрекеттер елеулі нәтижелерге жеткізе алмайтын да еді, өйткені қазақ халқында ол кезде театр өнерін дамытуға қажетті материалдық және өзге де жағдайлар болмады. Тек бірінші дүниежүзілік соғыстан сәл бұрын ғана қазақ интеллигенциясы арасында Орынбор мен Оралдағы орыс театрларының үлгісі бойынша әуесқойлық спектакльдер қоюға ұмтылыс жасалды.

Ресейдің шығармашылық өмірінің дамуына қазақ халқының рухани мәдениетінің ықпалы да болды. Орыс сазгерлерінің, суретшілері мен театр қайраткерлерінің туындыларында қазақ өнерінің тақырыптары мен қазақ ұлттық мәдениетінің бірегей элементтері көрініс тапты.

3. Қазақ халқының Ресей халықтарымен рухани байланыстары

XIX ғасырдың өзінде-ақ Қазақстан бүкілресейлік даму өрісіне толық тартылды. Орыс патша өкіметінің отаршылдық езгісі, көшпелілерді жабайылық және азиялық орта ғасырлар шегінде ұстау саясаты, байлар мен жартылай феодалдардың жасанды жолмен сақталған институтының ауыртпалығы, патриархаттық-феодалдық тұрмыс қазақтардың әлеуметтік қатынастарындағы тоқырауды жоюға елеулі кедергі жасады. Патша өкіметі жүргізген шовинизм саясаты да, халықтар арасында оларды бір-біріне айдап салып, дұшпандық пен араздықты қасақана тұтату саясаты да елеулі тежеу болды.

Қазақ ағартушылары уағыздаған прогресс, орыс және қазақ халықтарының рухани жағынан өзара кең көлемді қарым-қатынас жасау идеясының сол жағдайларда, кейбір

¹Қазақ ССР тарихы. 1-т., А., 1957, 504-б.

зерттеушілердің қате көрсеткеніндей, патша өкіметі мен отаршылдық саясатты мадақтау болып қана қойған жоқ, керісінше, ол самодержавиелік-крепостниктік мемлекеттің Қазақстандағы кертартпа отаршылдық режиміне қарсы бағытталды¹.

Аса көрнекті ғалым Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов (1835–1865 жж.) қазақтың тұңғыш ағартушы-демократы деп саналуы әбден орынды. Бай сұлтан әулетінен шыққан, Абылай ханның ұрпағы Уәлиханов оқу-ағарту ісінің, озық мәдениет пен прогрестің қайтпас қайсар және қызу жақтаушысы болды.

Ш. Уәлихановтың жастық шағы Омбының кадет корпусында өтті, Омбыда оның педагогтары мен тәрбиешілері арасында Н. Ф. Костылецкий, Е. М. Гонсевский, В. П. Лободовский және басқалар сияқты Қазақстанға жер аударылған демократиялық және революциялық пиғылдағы адамдар көп еді. Кадет корпусын бітіргеннен кейін де Ш. Ш. Уәлихановтың Сібірге жер аударылған декабристер, петрашевскийшілдер және Ресейдің басқа да революцияшыл қайраткерлері арасында жүруіне тура келді.

Бұлайша қарым-қатынас жасау Уәлиханов дүниетанымының қалыптасуында мейлінше игі рөл атқарғанымен, оны революцияшыл демократ болуға сәл-ақ қалған деуге бола қоймайды (С. Я. Булатовтың, С. З. Зимановтың, А. Атишевтің еңбектерінде осылайша түсіндіру кездеседі). Уәлиханов – өз халқының, өз дәуірінің перзенті. Оның көзқарастары мен іс-қимылы көп жағынан өзі өмір сүрген нақты әлеуметтік ортамен байланысты. Оған өзі айыптап, қатаң сынаған мешеу патриархаттық тұрмыс пен феодалдық қоғамның дағдылары мен дәстүрлері едәуір ықпал жасады және оның осы дағдылар мен дәстүрлерден біржола арыла алмағаны да түсінікті. Атап айтқанда, мұны оның аға сұлтан болуға ұмтылуы, қоғамның әлеуметтік негіздерін реформалар жасау және «нашар» чиновниктерді оқыған әрі ізгі адамдармен алмастыру арқылы өзгертуге қол жеткізбекші болған алдамшы үміттері дәлелдейді.

Алайда қателесіп, адасқан кезінде де Уәлиханов ағартушылық-демократиялық мақсаттарды көздеді, өз халқының мүдделерін басшылыққа алды. «Мен өзімді отандастарымның пайдасына арнау, оларды чиновниктерден және бай қырғыздардың өктемдігінен қорғау үшін қайткенде де сұлтан болуды ойладым. Бұл орайда мен өз жерлестеріме ең алдымен

¹Сулейменов Р. Б. Ленинские идеи культурной революции и их осуществление в Казахстане. А., 1972, 99-б.

білімді билеуші-сұлтанның оларға қайткенде пайдалы болатынын өз мысалыммен көрсетуді ойладым»¹.

Ағартушы ғалымның бүкіл ғылыми қызметі, бүкіл ой-құрылысы айналасындағы феодалдық ортадан түсіністік таппай, дұшпандық көзқарасқа ұшырады. Оқымысты офицерден үлкен мансап күткен ең жақын туыстарының өзі де оның ғылыми ізденістері мен демократиялық көзқарастарына реніш білдірді.

Ш. Ш. Уәлиханов қазақ халқы прогресінің ең қысқа жолын іздестірді және бұл жолды ол еңбекшілердің әл-ауқатын, олардың тұрмысын жақсарту деп түсінді. Ол ағарту ісін, «нағыз білімді» кеңінен тарату, бүкіл халықтың мәдениетін көтеру прогрестің міндетті шарты деп санады. «Халықтың қалыпты өсуі мен дамуы үшін, – деп жазды Уәлиханов, – ең алдымен еркіндік пен білім қажет... Ең алдымен оқыту керек болып шығады»².

Қазақ және орыс халықтарының достығы үшін күресіп, ол қазақтардың мәдени прогресіне жәрдемдесе алады және жәрдемдесуге тиіс деп санаған Шоқан Уәлиханов патша чиновниктерін қазақтарға ізгілікпен қарау қажет деп иландыруға тырысты, оларды қазақ халқын рухани дамудың діни кезеңіне соқпай өтуіне көмектесуге, қазақ даласын оған Орта Азия мен Татарстаннан ағылып келіп жатқан надан молдалардың «топырлауынан» қорғауға шақырып әуре болды. Патша өкіметі үстемдік еткен жағдайларда бұл үміттер іске аспайтын-ды. Бірақ қаншалықты адасқанымен де, Уәлихановтың орыс достарының бірі жазғандай, «Шоқан өз халқын, өз тайпасын сүйоден айныған емес. Оның арманы өз халқын европалық білімге араластырып, сақтап қалу болатын»³.

Бүкіл өмірін туған халқының көзін ашуға арнаған алғашқы қазақ педагогы Ыбырай Алтынсариннің (1841–1889) қызметінен демократиялық және ағартушылық бағыт бұдан да айқын көрінді.

Патриархаттық-феодалдық тұрмыстың қатаң жағдайларында, ірі мәдени орталықтардан алыста тұрса да, Ы. Алтынсарин өзінің ғылымға деген зор сүйіспеншілігі мен танымға деген керемет құштарлығының арқасында европалық ғалымдар мен педагогтер қатарына қосылды. Ол өзіндік ерекшелігі өте күшті жаңа азаматтық оқу орындарын: орыс-қазақ мектептерін, педагогикалық, ауыл шаруашылық және қолөнерлік оқу орындарын ұйымдастырды. Ыбырай Алтынса-

¹Уәлиханов Ш. Ш. Таңдамалы шығармалар. А., 1958, 562-б.

²Уәлиханов Ш. Ш. Шығ. жинағы. I-т., А., 1961, 99-100-б.

³Бұл да сонда, 98-б.

рин – «Қырғыз хрестоматиясы» және «Қырғыздарға орыс тілін оқытуға алғашқы басшылық» сияқты тұңғыш түпнұсқа қазақ оқулықтарының авторы, олар сол кездің өзінде-ақ ағартушы араб харіптерінің орнына қолдануға ұсынған орыс харіптерімен теріліп шықты.

Өткен заманның басқа да көптеген ағартушы-демократтары сияқты, Ы. Алтынсарин клерикализм мен мистикаға жау болып, толық азаматтық білім беруді жақтады. Ыбырай Алтынсарин орыс және қазақ халықтарының достығы жолында қызу күрес жүргізді, орыстың демократиялық мәдениетін – Толстойдың, Ушинскийдің, Чернышевский мен Добролюбовтың мәдениетін жан-тәнімен сүйді, орыс ғылымы мен әдебиетінің В. В. Григорьев, П. П. Семенов-Тяньшанский, В. В. Радлов, Г. Н. Потанин сияқты прогресшіл қайраткерлерімен тығыз достық және берік шығармашылық байланыстар жасады. Ол қазақ халқы орыс халқымен тығыз бірлік орнатып, оның шаруашылық жүргізуі мен мәдениетінің ең жақсы, озық дәстүрлерін белсенді түрде игеру процесінде ғана артта қалушылық пен құрып кету мүмкіндігінен арыла алады деп санады.

Қазақтың ұлы ағартушы-демократтары шоқжұлдызының данышпан ақын әрі ойшыл Абай Құнанбаевпен (1845–1904) аяқталуы қисынды тәрізді, оның шығармашылық ғұмыры XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында өтті. Уәлиханов пен Алтынсариннен айырмашылығы Абай жүйелі европалық білім ала алмады.

Абай достасқан айдаудағы революционерлер Е. Михаллис, Н. Долгополов, С. Гросс, А. Блек, П. Лобановский, А. Леонтьев, Н. Коншин және басқалар оның идеялық-саяси көзқарастарының қалыптасуына әсер етті. Орыс демократиялық мәдениетінің ықпалымен Абай реализмнің объективті заңдарын, шынайы халықтық кәсіби поэзия принциптерін ұғынды. еңбекшілер бұқарасы арасында ең танымал және сүйікті ақынға ғана емес, сонымен қатар осы бұқараның идеялық көсеміне, «өз халқының» алыстан болжайтын «көреген көзіне» айналды.

Тарихи тұрғыдағы сияқты, Абайдың шығармашылығында халықтың озық ойлыларын толғандырып жүргендердің бәрі көрініс тапты. Абай өз поэзиясында әлеуметтік әділетсіздікті, теңсіздікті, феодалдық-патриархаттық құрылыстың тоғышарлығын, мейірімсіздігін, жиіркенішті әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін әшкерелеп, оқу-ағартуға, прогресшіл орыс мәдениеті мен ғылымын меңгеруге шақырды. Ол ағартушылық, демократиялық идеяларды таратып, орыс поэзиясының таңдаулы үлгілерімен таныстырды, мұның қазақтар-

ды рухани жағынан оятуға, олардың сана-сезімінің артуына жәрдемдескені күмәнсіз. Бірақ Абай тарихи идеализм қателіктерінен де арыла алмады, өйткені олаңғалдықпен халық ағарту ісі – барлық қасіреттің емі, халық білім алып, қол-өнер мен егіншілікті игерсе, адал да пайдалы еңбек етуге үйренсе болғаны, тұрмыс жағдайлары бірден өзгеріп, қоғамдағы кеселдер жойылады деп санады.

Сонымен XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында Қазақстандағы оқу-ағарту ісінде феодалдық қоғамдық тәртіптің дағдарысы мен буржуазиялық қатынастардың қалыптасу кезеңіндегі прогресшіл идеология ретінде жалпы ағартушылыққа тән ортақ белгілер көрініс тапты.

Ағартушылық барлық уақытта да белгілі бір ұлттық «негізде» пайда болды, демек, онда өзі пайда болған нақты елдің жағдайлары із қалдырады. Белгілі бір халықтың ағарту ісінің өзіндік ерекшелігін нақты жергілікті жағдайлар анықтайды. Біз ең алдымен және негізінен әлеуметтік-экономикалық жағдайларды жергілікті немесе ұлттық жағдайлар деп есептейміз, өйткені жалпы рухани даму мен қоғамдық сананың әр түрлі нысандарының – философияның, өнердің, адамгершіліктің және т. б. бағыттарына байланысты елдің әлеуметтік-саяси даму сарынын солар анықтайды.

Қазақ ағартушылары өздерінің бүкіл күш-жігерін, шығармашылық мүмкіншіліктерін ең алдымен патриархаттық-феодалдық құрылыс туғызған қоғамдық өмірдің кеселдерін батыл сынауға бағыттады, оның дала өлкесінің одан әрі даму жолындағы кедергі, қоғамдық прогреске тежеу болатынын көрсетті.

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында қазақтардың интеллектуалдық күштері Ресейдің әр түрлі қоғамдарымен ынтамақтаса бастайды. Мәселен, Ш. Уәлиханов Орыс Географиялық қоғамының тұңғыш қазақ мүшесі болды. Ш. Уәлихановтың сан қырлы қызметі революцияға дейінгі және кеңестік кезеңдегі баспасөзде кеңінен баяндалды¹. Ш. Уәлихановтың ой-пікірлері мен қызметі қазақтардың сол кездегі қоғамдық-экономикалық жағдайын терең зерттеуге негіз етіп алынды. Архив құжаттары Ш. Уәлихановтың Қазақстандағы бүкіл әкімшілік-саяси жүйені түбегейлі өзгерту туралы ойлары өлкенің саяси құрылысын өзгерту қажет екендігіне көз жеткізген айғақ болғанын бұлтартпай дәлелдейді.

Ы. Алтынсарин де Орыс Географиялық қоғамының қыз-

¹Валиханов Ч. Ч. Аннотированный указатель литературы. А., 1985; Ч. Валиханов и современность. Сб. материалов. А., 1988.

меткер-мүшесі болды. 70-жылдарда ол «Орынбор ведомствосы қырғыздарының құда түсуі» және «Орынбор ведомствосы қырғыздарының өлікті жерлеу және еске алу кезіндегі салтының очерктері» деген этнографиялық мақалалар жариялады. Бұл мақалаларында ол әдет-ғұрыптың әлеуметтік-экономикалық қатынастарға ықпалын көрсетті. Ы. Алтынсарин өз еңбектерінде қазақтардың мал шаруашылығының ғасырлар бойында келе жатқан тәжірибесі мен дәстүрлерін терең зерттеп, сонымен бірге егіншілікті шаруашылық жүргізудің прогресшіл үлгісі деп көрсетті. Қазақтар арасындағы қоғамдық прогресс болып жатыр деген ойға баса назар аударды. Бұл прогресті ол қазақ халқының орыс мәдениетіне тартылуымен байланыстырды.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Орынборда, Ташкентте, Семейде, Верныйда жаңа жағдайларда жергілікті ғылыми қоғамдастықтар пайда болды, бұл орайда белгілі бір білім алып, орыс ғалымдарымен ұзақ уақыт бойы қарым-қатынас жасаған байырғы ұлт өкілдері зерттеушілер мен ағартушылар ретінде қалыптасты.

Әрине, тілмаштар мен білімді адамдардың бір бөлігі өлке аумағында патша өкіметі саясатының таратушылары мен көмекшілері болды. Мұның өзі кейде қазақ халқы арасындағы миссионерлік қызмет жүргізуге дәлел етілді. Алайда XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында мұндай адамдардың қарама-қарсы екі лагерьге бөлінуі айқынырақ аңғарылды. Олардың көпшілік бөлігі алдыңғы қатарлы көзқарас ұстанып, қазақ халқының мәдени және әлеуметтік жағынан дамуына көмектесті. Бұл процесс өзара ықпал жасау жолымен жүрді, бұған толып жатқан мысалдар келтіруге болады¹.

Мәселен, өткен ғасырдың 80-жылдарында Әміре Дұрманұлы Айтбақин (1859–1919) Семей облыстық басқармасының тілмашы және кеңесшісі болып істеді. Ол қалада жер аударылған халық ерікшілерімен, демократиялық интеллигенция өкілдерімен қарым-қатынас жасады. 1894 жылы Томск университетінің медицина факультетін күміс медальмен бітірді. Ә. Д. Айтбақиннің өмірі мен қызметін революцияға дейінгі, тілмаштан жоғары білімді дәрігерге дейінгі жолдан өткен қазақ интеллигенті қалыптасуының нақты үлгісі деуге болады.

В. В. Григорьевтің шығыстанушылар мен дипломаттар арасында жақсы мәлім болған қазақ-тілмаш және зерттеуші Әлмұхаммед Сейдалинмен өзара қатынасы мейлінше ден қоярлық жағдай. 1856 жылдан бастап Сейдалин Орынбор ше-

¹Галиев В. З. Караванные тропы. А., 1994, 92-118-б.

каралық комиссиясында қызмет атқарды, ал бұл комиссия XIX ғасырдың 50-жылдары мен 60-жылдарының басында Ресейдегі шығыстану орталықтарының бірі болған еді. 1856 және 1860 жылдарда ол Петербургке барған қазақ депутатиясына тілмаш ретінде еріп барады. Ол қазақтарға орысша білім беруді жақтады: 1888 жылы Ы. Алтынсаринмен бірге оның қатысуымен Ырғызда қыздарға арналған орыс-қазақ училищесі ашылды. Қазіргі уақытта бұл зерттеушінің бірсыпыра жарияланымдары табылды, олардың ішінде жер даулары, қазақтардың шаруашылық жүйесі, халықтың ауыр жағдайы туралы материалдары мейлінше ынта-ықылас туғызады.

Ө. Сейдалиннің ағасы Тілеумұхаммед Сейдалин (1837 – шамамен 1901) Ресей Географиялық қоғамы Орынбор бөлімінің мүшесі болған. 1870 жылы «Орыс Географиялық қоғамының Орынбор бөлімі жазбаларының» бірінші шығарылымында Т. Сейдалиннің «Торғай өзені алқабында егіншіліктің дамуы туралы» еңбегі жарияланған. Т. Сейдалиннің еңбегі кеңестік зерттеушілер тарапынан жоғары баға алды. Мәселен, Э. Масанов былай деп жазды: «Қазақтарда егіншіліктің пайда болуы, егістікті өңдеу әдістері, ирригациялық құрылыстар мен егіншіліктегі еңбек құралдары, оларды суару, егін жинау, астық бастыру және астықтан тамақ дайындау тарихын суреттеу жөнінен революцияға дейінгі әдебиетте қазақ этнографының осы біршама шағын мақаласынан асып түсетін бірде-бір еңбек жоқ»¹.

Т. Сейдалин феодал-байлардың кертартпа көзқарастарына қарсы күресіп, өз жерлестерін прогресшіл орыс мәдениетіне тартуды жақтады. Солай бола тұрса да, Т. Сейдалин әділеттілік, қазақ халқының бақыты жолындағы күрескерлер деңгейіне көтеріле алмады, патша әкімшілігінің еркін адал атқарушы болып қала берді. Осының бәріне қарамастан, оның көзқарастары мен қызметінде дегенмен де прогресшіл-демократияшылдық сарын басым болды.

XIX ғасырдың 70–80-жылдарында қазақтардың этникалық-әлеуметтік жағдайының мәселелері жөнінен Д. Беркімбаев, қазақ фольклорын зерттеу жөнінен С. Жантөрин, қазақтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын зерттеу жөнінен Б. Дауылбаев, қазақтардың этнографиясы жөнінен М. -С. Бабажанов қазақ халқының қоғамдық-экономикалық өміріне елеулі зерттеулер жүргізді².

¹Масанов Э. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. А., 1966, 176–177-б.

²Галиев В. З. Ссылные революционеры в Казахстане. А., 1978, 73-б.

Сырдария статистикалық комитетінде жұмыс істеген зерттеуші-қазақтардың бірі Қазалы уезінің Қаракөл болысында туып-өскен Құдабай Қостанаев болды. Перовск қалалық училищесін бітіргеннен кейін ол Ташкент мұғалімдер семинариясына түсіп, оны 1894 жылы ойдағыдай бітірді. Сол жылы Ташкентте оның «Перовск және Қазалы уездері қырғыздарының этнографиялық очерктері» деген еңбегі шықты.

Орынбор ведомствосының шығыс бөлігінде туған Сұлтанмұхаммед Жантөрин өз халқын зерттеушілердің бірі болды. Ол 1857 жылы кадет корпусын бітірген. С. Жантөрин жинаған қазақ әндерінің және халықтың ауызша шығармашылығы үлгілерінің көп жарияланымдары сақталған.

Кедей отбасында дүниеге келген қазақ этнографы Бейбіт Дауылбаевтың қалыптасу жолы қызықты. Ол жастайынан орыс тұрғындарына жалданып жұмыс істеп, орыс халқының тұрмысына тартылған, сөйтіп орыс мәдениетімен ерте танысқан. Кейіннен Б. Дауылбаев Торғай облысының Қостанай уезі мекемелерінің бірінде іс жүргізуші болып істеді. 1886 жылы ол Орыс география қоғамы Орынбор бөлімінің қызметші-мүшесі болып сайланды. «Торғай облысы Николаев уезі қырғыздарының 1830 жылдан 1880 жылға дейінгі өмірі туралы әңгіме» деген мақаласы үшін Б. Дауылбаев Орыс географиялық қоғамының күміс медалімен марапатталды¹. Б. Дауылбаев азаматтық білім беру мен прогресшіл ғылыми білім тарату идеясын насихаттады.

Қазақ және орыс халықтарының достығын жан сала жақтаушылардың бірі Ішкі ордадан шыққан Мұхаммед-Салық Қарауылұлы Бабажанов (1832–1898) болды. 1851 жылы Неплюев кадет корпусын бітіргеннен кейін ол Ішкі қазақ ордасын басқару жөніндегі Уақытша Кеңесте тілмаш, сонан соң кеңесші қызметін атқарды.

XIX ғасырдың 60-жылдарынан бастап М. -С. Бабажанов ғылыммен мықтап айналысты және орыстың алдыңғы қатарлы ғалымдарымен тығыз байланыс жасай отырып, «Северная пчела», «Санкт-Петербургские ведомости», «Деятельность», «Этнографический сборник», «Известия ИРГО» журналдары мен газеттеріне, Астрахан, Саратов губернияларының, Қазан университетінің мерзімді басылымдарына мақалалар жазып тұрды. Қазіргі уақытта Ресейдің орталық журналдарында жарияланған ірі-ірі сегіз ғылыми еңбегі мәлім. Бұл мақалаларда қазақ халқы тұрмысының, әлеуметтік-экономикалық және мәдени өмірінің мәселелері жоғары ғылыми

¹Известия Оренбургского отдела ИРГО. Вып. 5. Оренбург, 1894, 21-б.

деңгейде зерттелген¹. Орыс ғалымдары, Географиялық қоғам (Петербург) Бабажановтың ғылыми еңбектерін мақұлдап, оған құрметпен қарады.

М.-С. Қ. Бабажанов этнография саласында ғылымды дамытуға лайықты үлес қосқаны үшін Ресей Географиялық қоғамының мүшесі болып сайланып, үлкен күміс медальмен марапатталды. Ол Ш. Ш. Уәлихановтан кейін Ресей Географиялық қоғамының мүшесі болған екінші қазақ және өз халқының ғылым саласындағы жетістіктері үшін ресми награда алған тұңғыш өкілі. Сонымен бірге ол Ресей Географиялық қоғамының ғана емес, Орыс Ерікті экономикалық қоғамының да мүшесі болған.

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы басқа қазақ зерттеушілері арасынан Орынбор, Омбы, Ташкент және Семей қалаларының әр түрлі газеттерінде бірқатар мақалалар мен ғылыми хабарламалар жариялаған Д. Беркімбаевты, М. Тәукинді, М. Бейсеновті, О. Әлжановты, М. Қаратаевты атап өту қажет. Ресей Географиялық қоғамының Семей бөлімшесінде Ж. Ақбаевтың және Ресей Географиялық қоғамы Батыс-Сібір бөлімінің белсенді қайраткерлерінің бірі, Өкімші комитетінің мүшесі болып сайланған Ә. Бөкейхановтың еңбектері басылып шықты. М. Қарабаев пен С. Нұрмұхамедов 1897 жылғы Бүкілресейлік санақты өткізуге қатысты.

Алғашқы қазақ зерттеушілерінің орталық ғылыми қоғамдар мен олардың жергілікті жерлердегі филиалдарының басылымдарында жарияланған еңбектерінің арқасында орыстың және дүние жүзінің ғылыми жұртшылығы қазақ халқының тарихымен, сол кездегі жағдайымен, оның материалдық және рухани мәдениетінің ерекшеліктерімен танысты.

Байырғы ұлт адамдары арасынан зерттеушілердің шығуы заңды құбылыс еді. Қазақстан мен Орта Азияның Ресеймен екі ғасыр бойы үнемі тығыз байланыс жасауы экономикалық өмір саласында ғана емес, сонымен қатар қоғамдық-саяси және ғылыми ой-пікірдің дамуында да көрініс табуға тиіс болатын.

Ресейдің капиталистік дамуы кезеңінде қазақ халқының көрші халықтармен, атап айтқанда, түп-тамыры тарихтың тереңінде жатқан татар және башқұрт халықтарымен өзара қатынастары ерекше жандана түсті. Қазақ, татар және башқұрт халықтарының қарым-қатынасына тіл ортақтығы, олардың бір этникалық-лингвистикалық туыс ұлттарға жататындығы, бір конфессионалдық (ислам) жүйеге кіретіндігі

негіз болды. Олар көптеген ғасырлар бойында бір-бірімен тікелей тығыз байланыста тіршілік етіп, кейіннен ғана іргесін бөлді. Башқұрттар, татарлар мен қазақтар XVIII ғасырдың өзінде отаршылдық пен әлеуметтік езгіге қарсы бой көрсетулерге бірге қатысқан, екінші бірінде қазақ даласы патша өкіметі қудалаған «бұратаналарға» пана болған.

Қазақтардың башқұрт және татар халықтарымен тарихи тағдырларының бірлігі Қазақстан Ресейге қосылғаннан кейін ерекше айқын көрінді. XVIII ғасырдан бастап бұл халықтарды этникалық және аумақтық белгілері бойынша ғана емес, патша өкіметінің біртұтас саяси басқаруы да біріктірді. Әлеуметтік-экономикалық жағдайларының жақындығы, құқықсыздық жағдайының ұқсастығы Ресей мемлекетінің барлық халықтарына тән болатын. Мұндай жағдай қазақ, татар және башқұрт еңбекшілерінің самодержавие мен жергілікті байларға қарсы бірлескен күресте бірте-бірте мүдделерінің ортақтығын туғызды.

Патша өкіметінің қазақ халқы жөніндегі саясатының өз ерекшеліктері болды. Біріншіден, Қазақстанды қосып алған кезге дейін-ақ патша өкіметінің орыс емес халықтарды отарлап басқару жөнінен айтарлықтай тәжірибесі бар еді. Татар және башқұрт халықтары XVI ғасырдан бастап патшалық отарлауға ұшырады. Сөйтіп патша өкіметі бұл халықтарға қолданылып, сол кезде-ақ күш алған және басқару мен ұлттық қозғалыстарды басып-жаныштау аппараты жұмыс істеп тұрған басқару әдістерін Қазақстанға көшіре салды. Қазақстанды отарлау жөніндегі өз саясатын неғұрлым табысты жүргізу үшін патша өкіметі өзі бағындырған татар және башқұрт халықтарының қазақтардың тілі мен әдет-ғұрыптарын білетіндігін пайдаланды.

Ресей үкіметі өзінің саяси мақсаттарына жетуіне қарай өз саясатының түрін өзгертіп отырды. Егер XIX ғасырдың басында патша үкіметі татарлар мен башқұрттардың қазақ тілін білуін әкімшіліктің алуан түрлі тапсырмаларын орындауға пайдалану үшін олардың қазақ даласына қоныс аударуын көтермелеп келсе, XIX ғасырдың аяғында мұның қажеті болмай қалды. Патша өкіметі қазақ даласында өз ықпалын нығайтып үлгірген еді, сондықтан 1891 жылғы Дала ережесінің 126-бабында қазақтарға «өз қыстаулары шегіндегі жерді орыс текті адамдарға жалға беруге» рұқсат етілді. Ал 136-бапта «орыс бодандығын алмаған адамдардың, сол сияқты христиан дінін ұстанбайтын барлық адамдардың жер сатып алуына» тыйым салынды. Сонымен, Ресей саясатының негізіне алынған отаршылдық «бөлшекте де, билей бер» принципі халықтарды жақындатпай, олардың өзара қатына-

¹Бабаджанов М.-С. Сочинения. А., 1996.

старын шиеленістірді, ұлт араздығын тұтандырып, оларды басқару оңай болу үшін жасанды кедергілер жасады. Алайда, екінші жағынан, патша өкіметінің саясатына қарамастан, оң өзгерістер де орын алды: қалалар салынып, сауданы дамыту үшін жағдайлар жасалды, халықтар жаңа экономикалық қатынастарға тартылды, мұның өзі аймақ халықтары өндіргіш күштерінің дамуына объективті түрде себепші болды. Тар өрісті ұлттық рыноктардың қиратылып, олардың жалпы ресейлік рынокқа тартылуы көптеген ұлттардың еңбекшілерін біртұтас етіп байланыстырды. Капитализм кезеңінде халықтардың ынтымақтастығы мен өзара түсіністігінің қанауға қарсы, ортақ мақсаттар үшін күресте күштерді топтастырудың объективті заңдылығы міне осында болып табылады.

Халықтар арасындағы экономикалық өзара қатынастардың дамуы басқа халықтардың мәдени қазыналарын қабылдау үшін кең мүмкіндіктер ашып, ол халықтардың мәдениет саласындағы өзара алмасуының дамуында айтарлықтай фактор болды. Мәдениеттердің өзара әсері объективті, тарихи жағынан қажет процесс және ол әрбір халықтың дамуына жәрдемдесті. Халықтар арасындағы мәдени алмасудың өзіндік ерекшелігі мынада: ол патша өкімшілігінің реттеуіне, шектеулері мен тыйым салуына азырақ ұшырады, мәдени байланыс арналары жан-жақты және халықтардың жақындаса түсуіне себепші болды.

Ресейдің ұлттық шет аймақтарының шаруашылық және қоғамдық құрылысындағы өзгерістерге қоса қоғамның мәдени талап-тілектерінің жаңа факторлары – білімге, қараңғылықты, патриархаттықты жоюға ұмтылыс орын алды. Қазақ халқының басқа да ұлттық шет аймақ халықтарымен мәдени жақындасуының басты шарттарының бірі оқу орындары еді. Революцияға дейінгі Қазақстанда ұлттық орта оқу орындарының болмауы қазақтарды өз балаларын орыс оқу орындарына беруге мәжбүр етті, ал олардың оқу процесінде орыс мәдениетіне басымдық берілетін және орыс тілі үстемдік ететін. Бүкіл отарлау кезеңі ішінде Қазақстанда бірде-бір жоғары оқу орны ашылған жоқ. Бұл қазақтарды метрополия университеттерінде жоғары білім алуға мәжбүр етті. Сонымен бірге революцияға дейінгі Қазақстанның көптеген прогресшіл қайраткерлерінің орыс оқу орындарынан білім алғанын ұмытуға болмайды. Отаршылардың күткен үміттеріне қарамастан, жаңа интеллигенцияның таңдаулы бөлігі туған халқының мүдделерін қорғады, азапты рухани ізденістер жолынан өткен олар рухани құлдыққа түсіруге қарсы шығып, азаттық қозғалысын басқарды.

1868–1892 жылдарда Орынбор гимназиясында 52 қазақ оқыды. Олардың ішінде Сейітмұхаммет Сүйіншәлиев гимназияны 1877 жылы бітірген, ал Ахмет Бірімжанов табысқа жеткені үшін 1891 жылы күміс медальмен марапатталған. Орынбор гимназиясының көптеген түлектері Қазан университетінде білімін жалғастырды. Мәселен, Қазан университетінде оқыған 25 қазақтың 10-ы – Орынбор гимназиясын бітіріп келгендер¹.

Осы кезеңде жоғары медициналық білімі бар алғашқы қазақ дәрігерлері шықты. Олар негізінен Қазан, Саратов, Томск, Москва университеттерінде, сондай-ақ Петербургтің әскери-медицина академиясы мен университетінде білім алды. Мәселен, 1868–1913 жылдарда Қазан университетінің медицина факультетін қазақтың 30 жас дәрігері бітіріп шыққан². Олардың арасында алғашқы қазақ дәрігері Мұхаммеджан Қарабаев (1858–1928) бар, ол оқуды бітірген соң Қостанай (1888–1894), Ырғыз (1894–1911) уездерінде, одан 1916 жылға дейін Якутск облысында жұмыс істеген. 1892 жылғы медицина бөлігіндегі есепте М. Қарабаев байырғы халыққа медициналық қызмет көрсету саласындағы патшалық саясатты сынады да, сол үшін Орынбор өкімшілігінің қырына ілігіп, аз уақыт Самараға кетуге мәжбүр болды. Сонан соң Ырғыз уезінде дәрігер болып істей жүріп, өлкенің қоғамдық өміріне белсене қатысты. 1895 жылы ол Торғай комитетінің толық мүшесі болып сайланып, орыс дәрігерлерімен бірге медициналық қызмет көрсету ісін түбірінен өзгерту және қазақ халқы арасынан медицина кадрларын даярлау жолында күрес жүргізді.

Қазан университетінің медицина факультетін 1903 жылы Қазақстанның революцияға дейінгі алғашқы оба ауруы маманы М. М. Шомбалов (1873–1940), 1904 жылы – Ә. Б. Алдияров (1879–1938), 1910 жылы – М. С. Шолтырев (1884–1965), Санкт-Петербург Әскери медицина академиясын 1909 жылы Х. Досмұхамедов (1883–1938), 1911 жылы Н. Ипмағамбетов (1883–1922) үздік бітіріп шықты. Олар қазақ халқына медициналық қызмет көрсетуді ұйымдастыру жөнінде көп пайдалы іс тындырды, сондай-ақ Қазақстанның қоғамдық өміріне де белсене қатысты.

Ресейдің жоғары және орта оқу орындарында Қазақстанның түрлі аймақтарынан шыққан қазақтар оқыды. Мәселен, қазақ халқы арасынан мамандар даярлау үшін Торғай

¹ҚР ОМА, 4-қ., 1-т., 3284-іс, 4-7-п.

²Шарманов Т. Развитие здравоохранения в Казахстане. А., 1980, 5-б.

облысында Ресейдің беделді оқу орындарына стипендиялар бөлінді. Айтар болсақ, 1893 жылғы қазақ стипендианттары мынадай:

Санкт-Петербург университетінде	- 2
Қазан университетінде	- 2
Орынбор ерлер гимназиясында	- 12
Троицк ерлер гимназиясында	- 6
Орынбор мұғалімдер мектебінде	- 14
Орыс-башқұрт төменгі ауыл шаруашылық мектебі жанындағы Красноуфимск өнеркәсіп училищесінде	- 9
барлығы	- 45 ¹

XIX ғасырдың екінші жартысы мен Қазан революциясына дейінгі кезеңде тарих ғылымының докторы М. Қойгелдиевтің анықтағанындай 120-ға жуық қазақ жастары жоғары білім алып, қазақ халқының жоғары интеллектуалды зиялы тобын құраған². Зерттеуші В. К. Григорьевтің тұжырымдауынша осы кезеңде 700-дей қазақ жастары гимназиялар мен прогимназияларды, орта дәрежелі арнайы оқу орындары мен семинарияларды түрлі мамандықта бітіріп шығып, қазақ интеллигенциясының айтарлықтаң шоғырын қалыптастырған³.

Олардың арасынан XX ғасырдың басында қазақ халқының мүдделеріне адал қызмет еткен, қоғамдық-саяси қызметтің қатерлі жолына жалтақтамай, жанқиярлықпен түскен озық ойлы қайраткерлер, көрнекті тұлғалар шықты. Ө. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Шоқай, М. Дулатов, Ж. Ақбаев, Х. және Ж. Досмұхамедовтер, М. Тынышбаев, К. Ғаббасов, Ө. Ермеков және басқа Алаштың асыл азаматтары сондай адамдар болатын.

Сонымен Ресейдің оқу орындары білімді адамдар ауқымының кеңеюіне, 1917 жылғы қос революцияға дейінгі уақыттың өзінде – XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында әр халықтың өз ұлттық интеллигенциясы қалыптасуына септігін тигізді.

Қазақстанның, Еділ бойының, Орал өңірінің мәдени өміріне демократиялық мәдениеттің ошағы, оқу-ағарту ісін дамыту орталығы болған Қазан университеті зор ықпал жа-

¹Обзор Тургайской области за 1893 г. Оренбург, 1894, 23-б.

²Қойгелдиев М. Қ. Қазақ демократиялық интеллигенциясының 1905–1917 жылдардағы қоғамдық-саяси қызметі. Докторлық диссер. қолжазбасы. А., 1994, 141-б.

³О чем не говорили. А., 1990, 47–49-б.

сады. Озық ғылым мен мәдениеттің жалпы ықпал етуінің арқасында қазақ интеллигенциясының қызметі ізгілікті мұраттарға, өз халқының сарқылмас мүмкіндіктеріне сенуге бағытталды. Оқу қоғамда ұлттық тіл мен әдебиетке ғылыми көзқарастардың қалыптасуына игі ықпал жасап, жастарды интернационализм мен халықтар достығы рухында тәрбиеледі.

Сонымен, қазақ халқының Ресей халықтарымен жақындасу процесі, олардың экономикалық және саяси өзара байланыс саласында, материалдық қазыналар алмасу саласында байқалған процесс халықтар арасындағы рухани-мәдени байланыстардың нығаюына жәрдемдесті. Халыққа білім беру жүйесін құру күрделі процесс болды және шектеулі сипатына қарамастан, ұлттық интеллигенцияның алғашқы кадрларын қалыптастыру ісінде маңызды рөл атқарды.

III тарау

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ӨМІРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫ ҚЫЗМЕТІНІҢ БАҒЫТ-БАҒДАРЛАРЫ

1. Қазақстанның қоғамдық өміріне қазақ интеллигенциясының ықпалы

Қазақ қоғамының экономикалық өмірінде XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында болған өзгерістер қазақ халқының қоғамдық санасын едәуір қайта құруға жеткізді. Қарастырылып отырған кезеңде Ресейдің патша үкіметі Қазақстанды отарлауын толық аяқтады деуге болады, оның ең басты әлеуметтік-экономикалық зардаптары: қазақ халқын біртұтас ел ретінде бытырату мақсатымен қазақ жерлерінің аумақтық жағынан әскерилендірілген бірнеше облыстарға бөлінуі; байырғы тұрғындарды жақсы жерлер мен шұрайлы жайылымдардан жаппай көшіру, шаруашылық жүргізу саясатын өзгерту; тұрмыс жағдайының күрт нашарлатылып, оған қоса рухани қысымның күшейтілуі. Қоғамдық тұрмыстағы мұндай елеулі өзгерістер ұлттық сана-сезімді оятты, қазақ қоғамында жаңа идеялар, ой-пікірлер, көзқарастар қалыптасуын бастап берді.

XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының озық ойшылдары қоғамды, адамдардың өздерін күш қолданылатын революция емес, қоғам мүшелерінің сезімін өзгерту мен адамдардың бүкіл қоғамды жаңарту практикасына тартылуы ғана өзгерте алады деп санап, қоғамдық сананы қалыптастыру процесін нақты жүзеге асырды. Адамдардың бүкіл бұқарасы мұндай өзгерістерге қатыса алмайды және оған қатысуға қабілетсіз, оны бірдей түсіне бермейді және оған бірдей дәрежеде мүдделі де емес. Қоғамдық тұрмыс пен қоғамдық сананың байланысын әдетте барша жұрт бірігіп немесе әрбір адам жеке-дара белгілемейді, қайта адамдардың ерекше топтары, сананы әзірлеумен кәсіби түрде айналысатын интеллигенттер анықтайды. XX ғасырдың бас кезінде қазақ қоғамында «Қазақ» газеті мен «Айқап» журналы төңірегіне

топтасқан жас қазақ интеллигенциясы осындай интеллектуалдар тобы болды.

XX ғасырдың басында Қазақстанда қоғамдық сана қалай қалыптасты, адамдардың санасын ояту үшін оларға қазақ интеллигенциясы қандай идеялар ұсынды, қазақ қоғамының болашағын олар қандай деп білді? Бұл сұрақтардың бәріне осы басылымдарға талдау жасау арқылы жауап беруге болады.

Ең алдымен, Түркістанның Ресейге қосылуы нәтижесінде дала өңірінде байырғы халық тілдерінде алғашқы газеттер пайда болғанын атап өтейік. «Түркістан уәлаятының газеті» 1870–1882 жылдарда өзбек және қазақ тілдерінде шығып тұрды. Газетті Ішкі істер министрлігі қатаң қадағалап отырды, мұның газет мазмұнына әсер еткені күмәнсіз. «Түркістан уәлаятының газеті» беттерінде орыс мемлекетінің өмірін, оның байырғы халықтар жөніндегі саясатын көрсететін материалдар, әр түрлі өкімдер мен үкімдер, орыс халқы мен басқа мемлекеттердің өміріндегі елеулі оқиғалар туралы хабарлар басылып тұрды. Патша үкіметі тарапынан қатаң цензура жасалғанына қарамастан, газет тарих, этнография, экономика, археология, орыс әдебиеті мен мәдениеті жөнінде де қазақ тілінде материалдар жариялады.

«Дала уәлаятының газеті» шығуы қазақ халқының мәдени өмірінде елеулі оқиға болғаны өткен тарауда айтылды, шын мәнінде газет патша үкіметінің ресми органы еді. Газет екі бөліктен тұратын. Ресми бөлігінде – үкімет материалдары, ал ресми емес бөлігінде қазақ халқының тарихы жөніндегі материалдар, қазақтардың шаруашылық өмірі, билердің жұмысы туралы, байырғы халық арасындағы сауаттылықтың жай-күйі және дала өңіріндегі көптеген проблемалар туралы әр түрлі мәліметтер басылды. Газет қазақ халқын дүниежүзілік мәдениетке тарту, қазақ ғылымы мен мәдениетін дамыту ісінде теңдесі жоқ рөл атқарды. «Дала уәлаятының газеті» беттерінде орыс классиктері – А. С. Пушкин, Л. Н. Толстой, И. С. Тургенев, Н. А. Добролюбовтың шығармалары, Қазақстанды зерттеген орыс ғалымдары – Г. Н. Потанин, В. В. Радлов, И. И. Крафт, А. Е. Алекторов және басқаларының публицистикалық мақалалары мен хабарлары аударылып басылды. Аударма жасағандар Е. Абылайханов, Д. Сұлтанғазин, Р. Дүйсенбаев және Абай Құнанбаевтың інісі Халиолла Өскенбаевтар болатын. Орыс оқырмандарын қазақ халқының рухани өмірімен таныстырғандар да солар.

«Дала уәлаятының газетінде» Абайдың «Жаз», «Болыс болдым, мінеки», «Күлембайға» деген өлеңдері, Ы. Алтынсариннің, М. Ж. Көпеевтің, А. Құрманбаевтың шы-

ғармалары жарық көрді, революцияға дейінгі Қазақстанның тарихы, әдебиеті мен мәдениеті жөніндегі материалдар да назар аударарлық. «Біздің қырғыздардағы сенім-нанымдар», «Қырғыз тілінің транскрипциясы туралы», «Саяхатшы француздар қырғыз даласында», «Қырғыздардың лирикалық әндері», «Қырғыз интеллигенциясының міндеттері», «Қырғыздардың шыққан тегі туралы аңыз» сияқты мақалалардың қазақ халқының тарихы, географиясы, экономикасы, мәдениеті мен тұрмысы үшін маңызының теңдесі жоқ.

Газет беттерінде қазақтың оқығандары мен ғалымдарының өмір деректері туралы құнды мақалалар жарияланды. Ш. Уәлихановтың туғанына 60 жыл толуына арналып берілген газеттің 1894 жылғы 18 санындағы мақалада: ...Шоқан Уәлиханов ғалым, өнер иесі, халықтың ғадет заңын біліп, даңғыл, биік жолға шыкса да өзінің туған жайын жатырқамай һәм ұмытпады... Тағы да ғалым өнерінің қымбат екенін біліп, құрмет тұтып өзінің халқын бек жақсы көрер еді. Ләйкін Россия халқының қорғап, қоршап болысқаныменен Азия халықтары ілгері басып һәм надандықтан құтылар ма деп ойлар еді» деп жазылған¹. Сонымен қатар газетте оқу-ағарту, өнер-білімге үндеген мақалалар көптеп басылды.

Газетте саяси тақырыптағы материалдар жарияланбады деуге болады. Біздің ойымызша, бұл патша үкіметінің қатаң цензурасына байланысты. Ал жалпы алғанда, газет қазақ халқының рухани өмірінде елеулі рөл атқарды.

Сонымен бірге қазақ халқының ұлттық сана-сезімін ояту және жаңа қоғамдық сананы қалыптастыру ісіне «Қазақ» газеті де зор үлес қосты. «Алаш» партиясы сияқты, оның органы болған «Қазақ» газеті (1913-1918 ж.) де ұзақ уақыт бойы «буржуазияшыл-ұлтшылдық» газет саналып келді.

Қазақ даласындағы ұлттық қозғалысқа жас интеллигенция жаңа тыныс берді. Тарихи тәжірибенің дәлелдеп отырғанындай, әлеуметтік күрт өзгерістер кезеңдерінде әрқашанда интеллигенция едәуір белсенділігімен, дербес бастама-сымен ерекшеленіп отырған. Әлеуметтік, интеллектуалдық және адамгершілік сезімі жоғары интеллигенция жеке адамның қоғамда алатын жағдайы туралы, оның санаға және сана-сезімге қатынасы туралы мәселе көтерді.

С. Асфендияровтың жазғанындай, «Мемлекеттік аппаратты қалыптастыру қажеттігі патша өкіметін белгілі бір дәрежеде кадрлар даярлаумен айналысуға мәжбүр етті»². Сөйтіп

¹«Айқап». А., 1995, 11-б.

²Асфендияров С. История Казахстана (с древнейших времен). Т. 1. А., 1935, 216-б.

Ресейдің оқу орындарынан қазақтан шыққан болашақ дәрігерлер, инженерлер, мұғалімдер, чиновниктер, офицерлер, аудармашылар, жазушылар жоғары білім алды.

Белгілі марксист А. Грамши Ресей интеллигенциясының қалыптасу заңдылықтарын зерттей келіп былай деп жазған: «ең белсенді, жігерлі, алғыр және білімді адамдардан тұратын бетке ұстарлар шетелге барады, Батыстың неғұрлым алдыңғы қатарлы елдерінің мәдениеті мен тарихи тәжірибесін игеріп, бұл орайда өздерінің ұлттық мәдениетінің ең елеулі белгілерін жоғалтпайды, яғни өз халқынан рухани және тарихи байланыстарын үзбейді, сөйтіп интеллектуалдық даярлығын аяқтап, олар отанына оралады да, халықты күштеп оятып, ілгері қарай жедел қозғалуға, кезеңдерден аттап өтуге мәжбүр етеді»¹.

Бұл заңдылықты біз ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басындағы қазақ интеллигенциясының қызметінен көреміз. Қазақ интеллигенциясының алдыңғы қатарлы бөлігі ХХ ғасырдың басындағы Ресейдегі революциялық күрес, 1905 жылғы бірінші орыс революциясы идеяларының және сол кездегі қазақ қоғамының тарихи нақтылықтарының ықпалымен қалыптасты.

Оның ең басты сіңірген еңбегі мынада: ол бүкілресейлік даму кезеңінің басталуын дер кезінде байқап, қазақ қоғамын да қозғалысқа келтіру амалдарын іздестірумен айналысты, бұл үшін бірінші орыс революциясы берген әлеуметтік және саяси бостандықтарды пайдаланып, туған халқын феодалдық-патриархаттық мешеуліктен шығаруға, патшалық езгіден азат етуге, оған білім мен прогресс, мемлекеттік тәуелсіздік алу жолдарын көрсетуге ұмтылды. Мұның қиын күрес, күрделі жанжалдар мен ізденістер жолы болғаны күмәнсіз. Ал бұл жолда жетістіктермен қатар, әрине, қателесулер де, ада-сулар да болды. Алайда оларды, кейіннен сталиндік идеологияның түсіндіргеніндей, өз халқына жаулық көзқарастар емес, халық тағдырын жеңілдету жолындағы күрестің табиғи қиындықтары туғызған еді. Қазақ интеллигенциясының ең басты ізгі мақсаты – халқына қызмет ету болғанын «Алаш» басшыларының бірі М. Дулатов 1929 жылы Бутырск түрмесінен жазған хатында былай деп айқын баяндайды: «... Мен өзімнің құлдыққа түсіріліп, езгіге салынған бейшара халқымның осы құлдық жағдайдан шығуына көмектесуді өз борышым деп санадым... Саяси саладағы оқиғаларды дер кезінде болжай алмадым деп санаймын,

¹Грамши А. Тюремные тетради. М., 1991, 338-б.

ал қазір кеңес өкіметіне қарсы күрес деп отырғанның бәрі менің қазақ ұлтын дербес, тәуелсіз, бақытты жағдайда көргім келген тілегім ғана»¹.

1905 жылдан жас қазақ интеллигенциясы белсене қимылдай бастады. 1905 жылғы 17 қазандағы патша манифесінде азаматтық құқықтар – ар-ождан бостандығы, жеке адамға ешкімнің тиіспеуі, жиналыстар мен одақтар бостандығы жарияланғаны мәлім. Патша Мемлекеттік думаны заң жүзінде шақыруға және оған империяның бұратаналарын қоса, қоғамның барлық таптарын жіберуге уәде берді. Манифестің жариялануы қазақтардың саяси күресінің басы болды. Митингілер ұйымдастырылып, оларда экономикалық және саяси проблемалар кең талқылана бастады. Әлеуметтік өзгерістерді күту, халық тұрмысының жақсаруына деген үміт бұқараны қозғап, интеллигенцияның қызметін жандандыра түсті. Көптеген саяси партиялар пайда болды. 1905 жылдың аяғында қазақтардың алғашқы ресми съездері өтті: Орынборда оған Әлихан Бөкейханов, Верныйда Ахмет Байтұрсынов төрағалық етті.

Қоғамдық-саяси өмір аренасына орыстың азаттық қозғалысының ықпалын бастан кешірген қазақ интеллигенциясының демократиялық пиғылдағы жас ұрпағы көтеріле бастады. Ұлттық интеллигенцияның түрлі топтарының идеялық-саяси көзқарастары бірдей болмады.

Әлихан Бөкейханов ХХ ғасырдың басында қазақтар арасында ұйымдасуы мүмкін саяси партиялар жөнінде былай деп жазды: «Таяу болашақта дала өңірінде қырғыздар арасында қалыптасып жатқан екі саяси бағытқа сәйкес екі саяси партия ұйымдастырылуы ықтимал. Олардың біреуі ұлттық-діни партия деп аталуы мүмкін, ал оның мұраты қазақтардың басқа мұсылмандармен діни бірлігі болады. Екіншісі – батыс бағытында... Біріншісі – мұсылмандық татар партияларын, екіншісі оппозициядағы орыстарды, атап айтқанда, халық бостандығы партиясын үлгі етіп алуы мүмкін»².

Шынында да, кейіннен Әлихан Бөкейхан бастаған қазақ саясатшылары болашақтағы ұлттық партияны кадеттер үлгісінде құрмақ болды. Оның өкілдері кадет партиясының Бүкілресейлік съездерінің жұмысына қатысты, ал Ә. Бөкейханов осы партияның Орталық комитеті құрамына сайланып,

¹«Дала дидары», 1991, 8 мамыр.

²Букейханов А. Киргизы // Формы национального движения в современных государствах. СПб., 1910, 599-б.

Мемлекеттік думада кадеттерге қосылды. Қазақ интеллигенциясы алдыңғы қатарлы бөлігінің кадеттермен ынтымаққа келуіне кадеттердің көшпелілердің отырықшылық өмірге бірте-бірте өтуі қажет екендігін түсінгені және отарлық аймақтарда да орталық Ресейдегідей оқыту жүйесінің енгізілуін жақтауы әсер етті. Батысша пиғылға батыл бет бұрып, егер барлық саяси орыс қозғалыстарының тұғырнамасында бұратаналарға құқықтардың теңдігі мен олардың қадір-қасиетін құрметтеуге уәде берілсе, олардың бәрімен ынтымақтастық жасауды жақтаған бұл қазақ тобының басшылары панисламизмге оппозицияда болып, оны шығыс утопиясы деп санады. Екінші жағынан, патша үкіметіне адал болып, көшпелі халықтар арасында әскери міндеткерлік енгізілуімен де келісе отырып, олар тіл мен мәдениет жағынан орыстандыруға, сондай-ақ ауыртпалықты полициялық террор мен отарлауға қарсы күресті.

Қазақ интеллигенциясы өз қызметінің басты бағытын анықтап алып, өз идеяларын кеңінен тарату үшін баспасөз арқылы саяси аренаға шығуға ұмтылды. Оның өкілдері ұлттық баспасөз болмағандықтан әуелі татарлар мен орыстардың «Фикер», «Вакт», «Шура», «Омич», «Иртыш», «Голос степи» газеттерінің беттерінде өз пікірлерін айтты, ал «Айқап» журналы шыққаннан кейін соған жаза бастады. 1913 жылы олар сәтін түсіріп, өздерінің баспасөз органы – сапасы жөнінен де, таралымы жөнінен де қазақтардың барлық мерзімді басылымдарының ең елеулісі «Қазақ» газетін ұйымдастырып алды. Көптеген сенделістерден кейін: Омбыда, Орынборда, Санкт-Петербургде сансыз көп чиновниктер кабинеттерінің табалдырығын тоздырып, астананың жоғары қызметтегі чиновниктері мен беделді қайраткерлерінің көмектесуімен, ақырында, қазақ тілінде газет шығаруға рұқсат алынды. Ахмет Байтұрсынов редакторы болған газет өз төңірегіне озық ойлы қазақ интеллигенциясын, жазушылар мен ақындарды біріктірді. Газеттің саяси бағыты реформистік саяси партияның талаптарына сәйкес келді: ол негізінен қазақ халқының мәдениетін көтеруге қамқорлық жасап, ұлттық тіл мен әдебиетті дамыту ісін басты мақсат етіп қойды. Бұл жөнінде бірінші нөмірдің бас мақаласында оның үздіксіз редакторы болған Ахмет Байтұрсынов былай деп жазды: «Қырғыз (қазақ) халқы ғасырлар бойы өз жерін мекендеп, өз тіршілігін жасап келді, ал қазір далаға қоныстанушылар қаптап кетті. Біздің болашағымыз қандай болмақ? Тарих бізге келімсек халық мәдениет тұрғысынан байырғы халықтан күштірек болып шығады да, соңғысын жұтып қояды деп үйретеді. Ал егер екі жақ мәдениет тұрғысынан бір-біріне тең келсе, олар да-

мып, бұл орайда тең құқықтарды пайдаланады және әрқайсысы өзінің ұлттық сипатын сақтап қалады. Қырғыздардың экономикалық өмірінің өзгермей қалатыны байқалып отыр. Шаруалар біздің егістік жерлерімізді алып жатыр, жер учаскелері алынып қойды, қысқаша айтқанда, жат жерліктер біздің жер қойнауымызға еніп жатыр. Қырғыз халқының өмір сүру проблемасының өзі шиеленіскен сипат алуда. Өз автономиямызды сақтап қалу үшін біз білім мен мәдениет жолында жан салып күресуге тиіспіз. Біз ана тілінде әдебиет жасай білген халықтың ғана тәуелсіз өмір сүруге құқығы бар екенін ұмытпауға тиіспіз»¹.

Газет беттерінде қозғалған проблемалар ауқымы өте кең болды. Газет өзінің мақсатын: «қазақ халқы арасында ғылым мен білімді таратуға басшылық ету, Жер бетіндегі басқа халықтардың тіршілігімен таныстыру, қазақ халқының тарихы туралы айтып беру, шаруашылық өмір, емдеу, әдебиет, мектептер мен медреселерде оқыту проблемаларын кеңінен талқылау» деп санады².

Бұл идеяларды насихаттауға оның баспагері Мұстафа Оразаев пен бас редакторы Ахмет Байтұрсыновтың және Мағжан Жұмабаев, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхамедов және басқалар сияқты патриоттық пиғылдағы жазушылар мен ақындардың тамаша ұжымының күш-жігері бағытталды.

Газет беттерінде жарияланған мақалаларға объективті түрде талдау жасау газетті ХХ ғасыр басындағы Қазақстанның өзіміз қарастырып отырған күрделі әрі сан қилы қоғамдық санасында елеулі орын алған деген тұжырым жасауымызға мүмкіндік береді. Ол кезеңде қоғамдық-саяси проблемалардың ең маңыздысы аграрлық проблема болғаны мәлім. Патша үкіметінің қоныстандыру саясаты жалғастырыла берді, жергілікті малшылар жайылымдық жерлерден, табиғи шабындықтардан айырылды, мұның өзі қазақтардың көшіп жүретін аумақтарының едәуір шектелуі мен бүкіл тіршілік-тынысының өзгеруіне әкеп соқты. «Қазақ» газеті өз беттерінде бұл саясатқа наразылық білдірді, жері мен дінін, салт-санасын бұзушылардан құтқарып қалуға шақырды. «Шаруашылық өзгеріс» деп аталатын мақалалар топтамасында А. Байтұрсынов аграрлық мәселе жөніндегі өз пайымдауларын баяндаған. Олардан біздің бүгінгі, нарықтық экономика жағдайындағы өміріміздің идеяларына үндесетін көптеген

¹Дулатов М. Ахмет Байтұрсунович Байтұрсунов // Шығармалары. А., 1991, 299-б.

²Байтұрсынов А. Құрметті оқушылар // Қазақ, 1913, № 1.

қызықты ойлар табуға болады. Мысалы, ол қазақ халқын көшпелі тұрмыс салты мен экстенсивті мал шаруашылығынан отырықшы шаруашылық пен егіншілікке дереу көшу туралы мәселенің қойылуы қате екендігін дәлелдеуге тырысқан. «Шаруашылықтың өзгеруі, – деп санады ол, – ешқашанда тез қарқынмен жүрген емес... Бейбіт істер алға қарай секірістер, ұшқалақтықтар жолымен жүрмейді, бірқалыпты, тыныш эволюция арқылы өзгереді»¹.

Қазақ халқының мұқтаждарын ойластырған «Қазақ» газеті отырықшылыққа көшіру жайлы ұсыныс-пікірлерін де айтты. Аграрлық реформалар жүргізуді жақтаушылар, егер қазақтар отырықшылық нормасымен жер алса, қалалар салады, «қалалар салса, бұл дала өңірінде ғылым мен білімнің таралуына жәрдемдеседі» деп санады². Сондықтан қазақтар Мемлекеттік Дума бекіткен заң арқылы белгіленген 15 десятинадан жер алып, дереу отырықшылыққа көшуге тиіс. Бұл идеяларды «Айқап» журналының кеңінен қолдағаны мәлім. Екінші көзқарас «отырықшылық норма» шаруаны асырай алмайды дегенге келіп сайды. Бұдан әрі нақ сол «Көшпелі һәм отырықшы норма» деген мақалада «Қазақ» газеті бұл заңның екінші жағы бар деп сақтандырады. Әрбір қазақ отбасына отырықшы нормасы бөлінеді, жердің артылып қалған бөлігі қоныстандыру басқармасының қолына көшеді, ал мұның өзі патша үкіметінің қазақ жерлерін тартып алуы жалғастырылады деген сөз.

Отырықшылыққа көшу туралы проблеманы одан әрі пайымдай отырып, «Қазақ» аграрлық реформаның зардаптарын болжауға тырысты, бұл мәселеде «тұрлаусыз және зиянды қызыл сөзге» салынбай, мән-жайды мықтап анықтап алуға ұмтылды³. Газет аграрлық мәселені шешу үшін қазақ халқының тұрмыс жағдайларын жан-жақты білу керек деп әділетті түрде атап көрсетті, қазақтардың сол кездегі шаруашылығын күрт өзгертуден сақтандырды, өйткені бұл, оның пікірінше, сол шаруашылықты күйретуге әкеп соғатын. «Қазақ» газетінің тілшілері қоғамдық дамудың қозғаушы күштеріне қоршаған табиғатты, техникалық прогресс пен білімді жатқызды. Қоршаған ортаның рөлі былай деп ерекше бөліп көрсетілді: «Егер қазақтардың қазіргі шаруашылығы табиғи жағдайларға сәйкес келсе, бұл шаруашылықты өзгер-

¹Байтұрсынов А. Шаруашылық өзгеріс // Қазақ, 1915, № 145.

²Байтұрсынов А. Көшпелі һәм отырықшы норма // Қазақ, 1913, № 20.

³Бейсембиев К. Очерки истории общественно-политической и философской мысли Казахстана. А., 1976, 267-б.

ту табиғи ортаны өзгертуге тікелей тәуелді болмақ. Қазақтар мал шаруашылығымен бұл ең жеңіл кәсіп болғандықтан айналыспайды. Табиғат жағдайлары шаруашылық жүргізудің басқа түрлері үшін қолайсыз»¹. Экономикалық білімдерінің жеткіліксіздігіне қарамастан, «Қазақ» авторлары қазақтардың негізгі шаруашылығы ретінде мал шаруашылығын сақтап қалу қажет екендігін негіздеуге тырысты. Ал мұның өзі, біздің кәміл сенуімізше, ұзақ уақыт бойы түсіндіріліп келгеніндей, қазақ халқын ғасырлар бойы орын алып келген мешеуліктен шығармауға, оны әлеуметтік прогресс жолына түсірмеуге тырысқан әрекетті бүркемелеу емес еді. Мал шаруашылығын сақтау идеясының дұрыс екенін тарихтың өзі дәлелдеп берді. Қазақ шаруалары прогресінің жолы көбінесе мал шаруашылығының егіншілікке қарай эволюциясымен ұштастырылды және бұл жағдай дәлелдеп жатуды керек етпейтін шындық ретінде қабылданды. Бірақ Ж. Б. Әбілқожиннің әділ атап көрсеткеніндей, «оның тамырларын жаңа революциялық ойлаудың детерминанттарынан іздестіру қате болар еді, өйткені бұл арада дәстүр факторы анағұрлым зор әсер етті. Соңғысы шеңберінде номадтық құрылымдардың әлеуметтік ұйымдасқан шаруашылық-мәдени стереотиптері өркениет пен мәдениет императивтерімен бітіспес жанжалға келетін архаикалық – артта қалған және әдеттен тыс бір нәрсе деп қарастырылды»². Отырықшылыққа көшу проблемасы революциядан кейін де Қазақстанның белгілі бір қоғамдық күштерін айтыс-тартысқа түсірген тақырып болды. С. П. Швецов, Н. А. Челинцев, М. Г. Сириус және басқа ғалымдар қазақ даласының объективті жағдайларын елемедің апатқа ұрындыратынын ұғынды және қазақтың көшпелі шаруашылығының тағдырлары мен республиканың аридті аумақтарындағы егіншіліктің келешегіне алаңдаушылық білдірді. С. П. Швецов: «Қазақстандағы көшпелі тұрмысты жою даладағы мал шаруашылығы мен қазақ шаруашылығын құрту ғана емес, сонымен қатар қуаң даланы адам тұрмайтын шөлге айналдыру үшін шайқасу болар еді», – деп ескертті. Өкінішке қарай, мұндай көзқарасты ұстанушылар дереу кулактар мен байларды³ жақтаушылар, «ұсақ буржуазиялық және буржуазиялық қалдықтар», «ауыл шару-

¹Байтұрсынов А. Шаруашылық өзгеріс // Қазақ, 1915, № 163.

²Абылхожин Ж. Б. Традиционная структура Казахстана. А., 1991, 199-б.

³Швецов С. П. Природа и быт Казахстана // Казахское хозяйство в его естественно-исторических и бытовых условиях. А., 1926, 103-б.

ашылығының зиянкестері» деп жарияланды. Әлеуметтік прогресс пен жаппай отырықшылықты бірдей деп санау қоғамдық санада мықтап орнығып, тек халық жаулары, ұлыдержавалық шовинистер мен буржуазиялық ұлтшылдар ғана теріске шығара алатын аксиома ретінде қабылдана бастады. Ғалымдар мен қоғам қайраткерлерінің пікірлерін елемеушілік ең ауыр зардаптарға: ашаршылық пен демографиялық апатқа, халықтың орасан зор мөлшерде көшіп кетуіне, мал санының миллиондап азайып, Қазақстанның мал шаруашылығы саласын ондаған жылдарға кейінге ысырып тастауына, жалпы ауыл шаруашылығының бұзылуына ұшыратты. Сонымен, шаруашылық түрлерін күштеп өзгертуге белсенді түрде қарсы шығып және бұл проблемаға байсалды қарауды талап етіп, «Қазақ» газетінің авторлары дұрыс істеген еді.

«Қазақ» газетінің беттерінде қоғамдық-саяси бағыт ұстанып, қазақ халқының қалың бұқарасының саяси және құқықтық санасын қалыптастыруға көп маңызы болған мақалаларға едәуір орын берілді. Қоғамдық-саяси қызметін «Қазақ» редакциясындағы жемісті шығармашылық жұмыспен ойдағыдай ұштастыра отырып, Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов баспасөз бетіне шыққан сөздері арқылы қазақ халқының ұлттық сана-сезімін оятуға, олардың санасына бостандық пен тәуелсіздік идеяларын құюға мүмкіндігінше жәрдемдесуге ұмтылды. Олар отаршыл патша өкіметі жағдайында өз халқының құқықсыздығына қатты алаңдады, өз замандастарын әрекетсіздігі мен әлеуметтік енжарлығы үшін аяусыз айыптап, күш-қимылды біріктіруге шақырды. Ә. Бөкейхановтың «Қыр баласы» деген жасырын атпен жариялаған мақалалар топтамасы осы мақсатқа арналған, бұларда ол Мемлекеттік Думадағы істер туралы егжей-тегжейлі айтып берген.

«Қазақ» газеті Ш. Уәлихановтың, Ы. Алтынсариннің, А. Құнанбаевтың ағартушылық қызметі дәстүрлерін қайта жаңғыртты, ол XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында қазақ қоғамының қоғамдық санасының элементі ретінде көрінді.

А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Дулатов және басқалар қоғам өмірін халық арасында білім тарату жолымен қайта құру мүмкіндігіне жан-тәнімен шын сенді. Дүниежүзілік өркениетке ғылым мен оқу-ағарту арқылы ғана тарту мүмкін екенін түсіне отырып, газет оларды насихаттауға көп көңіл бөлді. Тіл мен әдебиетті дамытуға баса назар аударылды. Газеттің негізін қалаушылар бұл фактордың ұлтты және оның рухани мұрасын сақтауда шешуші факторлар екенін тамаша түсінді. «Қазақ»

газетінің 1-нөмірінде жарияланған бағдарламалық мақаласында Байтұрсынов былай деп атап көрсеткен: «өз дербестігімізді сақтап қалуымыз үшін біз оқу-ағартуға және жалпы мәдениетке барлық күш-жігеріміз бен амалымызды салып ұмтылуымыз қажет, бұл үшін біз ана тілімізде әдебиетті дамытумен айналысуды ең бірінші борышымыз деп білуге міндеттіміз. Өз тілінде сөйлейтін және өз әдебиеті бар халықтың ғана дербес өмір сүруден үміт етуге құқылы екенін ешқашан ұмытуға болмайды»¹. Қазақ тілі мен әдебиетін дамыту проблемалары жөніндегі мақалалардың көпшілігін жазған – А. Байтұрсынов, ол – араб графикасы негізінде қазақ әліпбиінің тұңғыш талантты реформаторы, қазақ тілі білімінде ғана емес, бүкіл түркология ғылыми дүниесінде де жаңашылдық деп саналатын «Жаңа әліпби» (1912), «Оқу құралы» (1912), «Тіл құралы» (1914–1915) деген еңбектердің авторы.

«Қазақ» беттерінде жарияланған еңбектерінде А. Байтұрсынов балаларды мектептер мен медреселерде оқытудың маңыздылығын атап көрсетті, бұл орайда ол былай деп жазды: «халықтың көзін ашу балаларды мектептерде оқытудан басталады және бұл істі арнаулы білімі бар адамдарға тапсыру керек, өйткені ұлттың болашағы жас жеткіншек ұрпақтың өз халқының болашағы туралы терең білім алу дәрежесіне байланысты»². Байтұрсынов пен оның серіктері өз халқының тағдырын ойлап мазасызданды және оқу-ағарту ісін қоғамдық прогреске жету жолындағы қажетті құралдардың бірі деп санады. Қазақ және орыс мектептерінде оқыту проблемалары туралы өз пікірлерін баяндай келіп, ол балаларды қазақ тілінде міндетті түрде екі жыл оқытуды талап етеді, бұл орайда ол «бастауыш мектептерде миссионерлік саясаттан тыс болуға тиіс, яғни әрбір халықтың өз тіліне, жазуы мен дініне құқығы болуы тиіс» деп санайды³. Сонымен бірге ол орысша оқыту қажет екенін де атап өтеді.

Газеттің негізін қалаушылар «Азамат» қоғамын құруға мұрындық болып, оның мүшелері қазақ халқының ауызша халық шығармашылығының бай мұрасынан туындылар жинаумен айналысты. Осы қоғам баспагерлері жұмсаған күш-жігердің арқасында ұрпақтар үшін халық ертегілері, мақалдар, күйлер, мәтелдер мен жырлар жарияланған кітаптар мен журналдар жарық көрді.

«Қазақ» газеті бірінші дүниежүзілік соғыстың барысы

¹Дулатов М. Ахмет Байтұрсунович Байтұрсунов, 6-б.

²Байтұрсынов А. Қазақша оқу жайынан // Қазақ, 1913, № 14.

³Байтұрсынов А. Бастауыш мектеп // Қазақ, 1914, № 87.

туралы үзбей жазып тұрды, 1916 қатерлі кезеңде халқының қамын ойлап, еліне тірек-қорған бола білді.

Газет ел өміріндегі жаңалықтардың бірі әдеби кештер өткізу тәрізді игі дәстүрлерді қолдап: «Семейдегі әдебиет кеші» (1914, № 51), «Қазақ әдебиет кеші» (1915, № 114), «Торғайдағы әдебиет кеші» (1916, № 166) т. б. мақалалар жариялап отырды. Бұл мақалаларда әдеби кештер ұйымдастырып, ел игілігі үшін аса маңызды істер тындырып жүрген қазақтың зиялы азаматтарының есімдері аталып, еңбектеріне баға берілді. Семей кештерінің негізгі тұлғасы Нәзипа мен Нұрғали Құлжановтар болса, Торғайдағы кештің ұйытқысы Ғұмар Алмасов, Қосмұхамед Жабағин сынды азаматтар болатын¹.

1917 жылдан бастап газет «Алаш» партиясы мен «Алашорда» үкіметінің ресми баспасөз органына айналды да, бұл оны 1918 жылы кеңес өкіметінің жауып тастауына себеп болды.

XX ғасырдың басында Қазақстанда қоғамдық сананы қалыптастыруда «Айқап» журналы елеулі рөл атқарды (ол жөнінде жоғарыда айтылған да болатын). Кейбір зерттеушілер «Айқапты» «Қазаққа» қарсы қояды (Бейсембиев Қ. Көрсетілген еңбегі, 245-б.). Біздің ойымызша, біріншіден, «Қазақ» та, «Айқап» та өздерінің алдына мұндай мақсат қойған жоқ. Рас, «Айқап» пен «Қазақ» аграрлық мәселені шешуге түрліше қарады, мұның өзі осы басылымдар арасында пікірсайыс пайда болуына әкеп соқты.

Екіншіден, «Айқап» журналының таптық жаратылысы туралы пайымдау да қате. Бұл басылымның жалынды редакторы М. Сералин 1924 жылы журналдың құрылу тарихына арналған мақаласында «Айқаптың» ешқандай да таптық органы болмағанын жазады. Ол халықтық басылым болғандықтан, ешқандай да таптық, саяси, экономикалық бағдар ұстанған жоқ. Үшіншіден, «Айқапта» айқын саяси бағдарлама болған жоқ, оны шығарушылар бүкіл қазақ халқын біріктіру туралы жалпы ұрандармен шектелді.

Бұл басылымдарға тән ортақ белгілерге келетін болсақ, олар мынадай. Біріншіден, бұл екі басылым да А. Құнанбаевтың, Ш. Уәлихановтың, Ы. Алтынсариннің ағартушылық идеологиясын жалғастырып, өз халқының сауатсыздығына, қараңғылығы мен құқықсыздығына қарсы жанқиярлықпен күресті. Екіншіден, «Айқап» пен «Қазақ» патша үкіметінің қазақ халқын ең жақсы жерлерінен, шұрайлы жайылымдары мен шабындықтарынан айырған қоныстандыру саясатына барынша қарсы шықты. Сонымен бірге олар Ресейдің шет аймақтарға прогресшіл ықпал жасағанын да атап өтті.

¹Өбдіманов Ө. «Қазақ» газеті. А., 1993, 141-б.

Үшіншіден, «Айқап» та, «Қазақ» та қоғамды таптарға бөлмей, бүкіл халықтың сөзін сөйледі. Олар қоғамда байлар мен кедейлер бар екенін түсінбеді деуге болмайды. Олар қоғамды бір таптың екінші тапқа нысаналы түрде күш қолдану жолымен емес, қайта, ағартушылық және демократиялық реформалар идеяларын тарату жолымен өзгертуге ұмтылды. Төртіншіден, «Айқап» пен «Қазақ» өздерінің рухани дүниесімен, өз дәстүрлерімен және өз халқының жалпы адамзаттық қазыналармен салыстырғандағы тағдырына қатысты жарқын идеяларымен жас қазақ интеллигенциясын өздерінің төңірегіне топтастырды. Күрделі де қиын қызмет процесінде олар қазақ халқы мәдениетінің жалпы деңгейін көтеруге, оның жасампаздық, рухани және адамгершілік мүмкіншілігін ашып көрсетуге ұмтылды. Халықтың рухани негіздері мен дәстүрлерінің рөліне олар Кеңестік қоғамтану ғылымына тән тар көзқарас тұрғысынан қарамады, қайта олардан қоғамның одан әрі дамуы байланысты болатын белгілі бір күшті көре білді. Жалпы алғанда, «Айқап» пен «Қазақ» қазақ халқының ұлттық сана-сезімін оятуда орасан зор рөл атқарды және олардың идеялары мен көзқарастары XX ғасырдың басындағы Қазақстанның қоғамдық өмірінде елеулі орын алды.

2. Қазақ интеллигенциясының қазақтың ұлттық сана-сезімін қалыптастырудағы қызметі

Қазақ қоғамын саяси жағынан оятудың басты факторы – Қазақстанның Ресейге қосылуының аяқталуы, оның оң маңызы да, теріс мәні де болды. С. Асфендияровтың атап көрсеткеніндей, «феодалдық-рулық қанау, кедейлерді кіріптарлыққа салып, күйзелту, жерді басып алу – суреттеліп отырған процестің негізгі факторлары, міне, осылар. Ресей капитализмі бұрынғы өндіріс әдісін нығайтып, қазақтар шаруашылығының заттай-тұтынушылық сипатын сақтап қалды, сонымен бірге осы артта қалған экономикалық укладты дүниежүзілік капиталистік жүйеге тартып, миссионер-делдалдар, байлар, қоныстанушылар және т. б. жүйесі арқылы оны рыноктың товар-ақша қатынастарына бейімделуге мәжбүр етеді. Сөйтіп феодалдық-рулық және капиталистік екі жақты қанау болып шығады. Дүниежүзілік капиталдың артта қалған барлық отарларының ерекшелігі, бұрынғы патша отары ретіндегі Қазақстанның ерекшелігі де осында»¹.

¹Асфендияров С. История Казахстана (с древнейших времен). А., 1935, 17-б.

Ауылдық жердегі отарлау мал жаятын жайылымның тарылуына, мал саны азаюының үдей түсуіне және көшпелілердің тұрмыс деңгейінің үнемі төмендеуіне әкеп соқты. Қазақ бұқарасының жерсіз қалуының күшеюі салдарынан орыс помещиктері мен кулактарына, байларға жалданушы батырақтар саны көбейді. «Кен рудниктеріндегі, тұз кәсіпшіліктеріндегі қазақ жұмысшылары аяусыз қаналды және адам төзгісіз тұрмыс жағдайында тұрды», – деп жазады Т. Рысқұлов¹.

Ресейдегі 1905 жылғы революциялық оқиғалардың ықпалымен Қазақстанның мейлінше әр алуан түкпірлерінде қазақ еңбекшілері тарапынан патша өкіметіне наразылық білдіру байқалды. Перовскіде, Оралда, Қарқаралыда, Семейде, Верныйда, Успен және Спасск рудниктерінде еңбекшілердің жаппай бас көтерулері өтіп, оларда саяси және экономикалық сипаттағы талаптар қойылған².

Қазақ халқының ұлттық ояну кезеңі туып, жаппай саяси мәселелерге бой ұру күшейді. Саяси жиындарда, стихиялы түрде ұйымдастырылған митингілерде патша өкіметінің аграрлық саясаты мәселелері талқыланды, қазақ жерлерін тартып алуға қарсы дәлелдер келтіріліп, қазақтардың өз жеріндегі құқықсыздығы туралы айтылды, қазақ халқының тілі мен мәдениетін сақтау талабы қойылып, патша өкіметінің орыстандыру саясатына қарсы наразылық білдірілді.

Қазақ халқының дағдылы деңгейдегі саяси санасы тіршіліктің, еңбек пен тұрмыстың ауыр жағдайларының стихиялық көрінісі ретінде қалыптасты. Қазақ еңбекшілерінің негізгі бұқарасын шаруалар құрағаны түсінікті, ал олар халықтың бұл бөлігінің қоғамның экономикалық өмірінде тарихи қалыптасқан орнына байланысты саясат саласынан алыс болатын. Бірақ, көріп отырғанымыздай, XX ғасырдың басына қарай қазақ шаруалары әлсіз болса да ең ауқымды қоғамдық проблемаларды қозғады, оларға тікелей тұрмыстық тәжірибе мен практикалық мүдделер тұрғысынан баға беріп, көзқарасын анықтады. XX ғасырдың басындағы, қазақ халқының идеологиялық өкілдері рөлін атқарған қазақ ұлттық-демократиялық интеллигенциясы өзінің алдына туған халқына – дағдылы санадан бостандықтың, тәуелсіздіктің ең жоғары мұраттарына бастайтын нақты жолды міндет етіп

¹Рысқұлов Т. Странички из истории революционной борьбы // Казахстанская правда, 1935, 22 октября.

²Атишев А. А. Политическая мысль Казахстана второй половины XIX – нач. XX в. А., 1979, 99-б.

қойды. Ол қазақ халқының объективті мүдделері мен жағдайын жүйеге түсірілген теориялық білім ретіндегі идеологиялық деңгейде ұғынып, білдіруге, оның саяси күрес бағдарламасын тұжырымдауға ұмтылды. Жоғарыда атап көрсетілгеніндей, демократиялық-ұлттық интеллигенция қоғамның таптарға бөлінуін мойындамай, бүкіл халық атынан әрекет етті. ХХ ғасырдың басындағы қазақ интеллигенциясының мұндай көзқарасын Кеңестік идеологтар оларды саяси айыптаудың басты дәлелі ретінде қарастырып, олардың қоғамдық қызметін объективті бағалауға кедергі жасады. 1917 жылғы Қазан революциясынан кейін көп ұзамай-ақ қоғамдық санада таптық көзқарас басым болып, бірден-бір дұрыс методологиялық нұсқау және фактілерді, оқиғаларды, құбылыстарды бағалаудың өлшемі мәртебесін алғаны мәлім. Таптық апологетикасы жалпы азаматтық және жалпы тапсыздық атаулының бәрі мәні жөнінен космополиттік, «тексіз» немесе буржуазиялық, сондықтан да социализм мен марксизмге жау нәрсенің баламасына айналатындай деңгейге жетті. Таптық көзқарасты абсолюттендіру, таптық көзқарасты ұлттық және жалпы адамзаттық дүниеден жоғары қою қазақ қоғамының рухани тарихын бұрмалады, Қазақстанның қарастырылып отырған кезеңдегі қоғамдық ой-пікірінің тұтас қабаттарын «тарихтың құл-қоқыс төгетін орнына» жіберді. Тұрпайы түсінілген таптық көзқарасты қайта қарау мен жалпы адамзаттық қазыналардың басымдығын алға қоюды басшылыққа алып, біз ХХ ғасырдың басындағы алдыңғы қатарлы қазақ интеллигенциясы өзінің саяси қызметінде ұлттық қазыналарды да, жалпы адамзаттық қазыналарды да қорғауды басты мақсат етіп санағанын енді ғана түсініп отырмыз. Олар өз халқына тәуелсіздік және отаршылдық құлдықтан азаттық алу жолындағы күресте көмектесуге ұмтылды, әрбір адам мен әрбір халықтың жеке бостандыққа және бүкіл адамзат мәдениетінің жетістіктері мен табыстарына еркін қол жеткізуге құқығы сияқты жалпы азаматтық қазыналар жолында күресті. Осы мақсатпен қазақ интеллигенциясы 1905 жылдан бастап саяси қызметті қызу өрістетті. Француз ғалымдары А. Беннигсен, Ш. Ламарсье-Келькежей 1905 жылғы 18 ақпандағы манифест жарияланғаннан кейін қазақ қоғамындағы саяси өмірді сипаттай келіп, бұл кезеңде «ең басты үш саяси бағыт байқалды, біреуі – діни, оны татар және түркістан молдалары жүргізді, екіншісі – батыстық, оны жергілікті интеллигенция басқарды және

ақырында, үшіншісі – ең әлсізі, ол жастарды орыс социалистері қозғалысының арнасына бағыттауға тырысты» деп атап өтті¹. Бұдан әрі ғалымдар орыс конституциялық демократтарына жақын екінші бағыт көп кешікпей қазақ даласында елеулі күші бар саяси құрылымға айналды деп бөліп көрсетеді. Оны бастағандар – Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Тынышбаев және басқалар. Идеологиялық сананы жасауға идеология өкілдерінің жеке қасиеттерінің ықпал етпей қоймайтыны мәлім. Жоғары интеллектуалдылық, саяси принциптілік, ғылыми-теориялық және моральдық жағынан өз заманының биігіне көтеріле білу қабілеті сияқты белгілер қазақ интеллигенциясына халық арасында танымал болуға мүмкіндік берді. Қазақ интеллигенциясының көшбасшылары халықты саяси ағарту үшін оның білімге құштарлығын арттыру, сауатсыздықты жою қажет екенін, өйткені саясат пен ағарту ісінің тығыз байланыстылығын түсінді. Қазақ интеллигенциясының бүкіл өмірі осы мақсатқа арналды деуге болады. Ұлттық «Қазақ», «Қазақстан» газеттері мен «Айқап», «Сарыарқа», «Абай» және басқалары сияқты журналдардың беттерінде олар қазақ халқын білім алуға шақырды, өйткені білім ғана өркениетті дүниеге жол ашады, қазақтардың ұлт ретінде сақталуына көмектеседі.

Қазақ интеллигенциясы саяси қызметінің қорытындысында «Алаш» партиясы құрылды².

Ақпан революциясы жеңіп, соның нәтижесінде өкімет басына уақытша үкіметтің келуі әлеуметтік-экономикалық және саяси процестерді күрт жеделдетті. Мейлінше әртекті күштердің жаппай энтузиазмы мен бірлігі, самодержавиенің санаулы күндерде құлауын қамтамасыз ету, уақытша үкімет жариялаған бостандық пен теңдік принциптері – осының бәрі Ресей өркениеттің шырқау шыңына тез әрі оңай көтеріледі деген жалған үміт туғызды. Уақытша үкіметке үлкен үміт артқан қазақ ұлттық интеллигенциясы қазақтың ұлттық мемлекетін құру және өз халқын ескі патшалық режимнен, қиянат жасаушылық пен зорлық-зомбылықтан құтқару жолдарын іздестірді. Осы мақсатпен 1917 жылғы 21-26 шілдеде Орынбор қаласында қазақтардың съезі шақырылып, онда ұлттық «Алаш» партиясының құрылғаны жарияланды, ал сол қалада 1917 жылғы желтоқсанда өткен екінші бүкілқазақ съезі

¹Беннигсен А., Ламарсье-Келькежей Ш. Пресса и национальное движение среди мусульман России 1920 г. // Алем, А., 1990, 164-б.

²Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. А., 1995, 115-133-б.

Алаш автономиясын құрып, оның үкіметі - Алашорданы сайлады. «Алаштың» негізгі идеялары мен көзқарастарын қарастырайық.

«Алаш» партиясының басты мақсаты – Ресей құрамында автономиялы қазақ мемлекеттігін құру. «Ресей демократиялық федерациялық республика болуға тиіс (демократия – халық билігі, федерация – ұлы мемлекеттер одағы). Федерациялық республикадағы әрбір жеке мемлекет автономиялы болады және бірдей құқықтар мен мүдделерде өзін-өзі басқарады»¹, – деп атап көрсетілді «Қазақ» газетінде жарияланған «Алаш» бағдарламасының жобасында. Жалпы алғанда «Алашқа» мемлекеттің таптық табиғатын теріске шығару тән. Ал мемлекет ұғымы аумаққа ешкімнің тиіспеушілігі мен саяси дербестікке балаңады. «Әрбір халықтың жері мен суы бар, олар оның тұрғылықты жері. Егер жер мен су оның өз билігінде болса, билік пен басқару оның өз қолында болады және билеушілер халықтың өз ортасынан шығады. Бұл мемлекет деп аталады»², – деп жазған «Алаш» партиясының болашақ қайраткерлерінің бірі Р. Мәрсеков 1913 жылдың өзінде-ақ. «Алаш» партиясының мемлекетке көзқарасы Ресей большевиктерінің көзқарастарымен сәйкес келмегенін атап өткен жөн. Мемлекеттің мәні туралы мәселе 1917 жылдың жазы мен күзінде большевиктер мен басқа да социалистік партиялар арасындағы шиеленіскен айтыс тақырыбына айналды³. Социалистердің негізгі көпшілігі (социал-демократ (меньшевиктер), эсерлер, т. б.) демократиялық қоғамда мемлекет мүдделердің белгілі бір өзара байланысын және сол арқылы қоғамдық прогресті қамтамасыз ете алады дегенге сүйенгені мәлім. Большевиктер мемлекетті «бір таптың басқа таптарға зорлық жүргізу машинасы», ол үстем таптың еркін орындайды және іс жүзінде қоғам өмірінде ерекше рөл атқара алмайды, тек өз мүдделерін өткізу керек деп, оның таптық табиғатын ғана мойындады. Қоғамның әлеуметтік-экономикалық өмірінде мемлекеттің билеуші таптың еркін білдіріп, енжар рөл атқарып қана қоймайтыны, сонымен қатар белгілі бір жағдайларда сол тапты жоғары көтеріп, оның мүдделерін тез өсетін бюрократиялық аппараттың мүдделеріне бағындырып, со-

¹Жоба жасаушылар: Ғалихан (Әлихан) Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұв, Міржақып Дулатов, Елдес Ғұмаров, Есенғали Тұрмұхамедов, Ғабдұлхамид Жүндібаев, Ғазымбек Бірімжанов. «Алаш» партиясының Программасының жобасы // Қазақ, 1917, № 251.

²Мәрсеков Р. Мемлекет // Қазақ, 1913, № 44.

³Коммунист, 1991, № 10, 25-б.

ңғысын бүкіл қоғамға таңатыны жете бағаланбады. «Алаш» өзі өмір сүре бастаған алғашқы кездерден бастап-ақ зорлық атаулыға қарсы шыққанын атап өту қажет. «Алаш» басшылары қазақ қоғамының тәуелсіздігіне заңды конституциялық жолмен, қазақ халқының ұлттық сана-сезімін оятуға бағытталған саяси күрес арқылы жетуге ұмтылды. Олар қантөгіс пен зорлық-зомбылықты айыптады, олардың 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі кезіндегі көзқарасын, яғни осы уақытқа дейін олардың қазақ халқының мүдделеріне «сатқындық жасады» деп қаралатын көзқарасын нақ сонымен түсіндіруге болады.

Зорлық-зомбылықты және мемлекеттің таптық табиғатын теріске шығара отырып, алаштықтар қоғамдағы бір таптың диктатурасына қарсы шықты. Олар «байлар» мен «кедейлер» ұғымын қолданып, қоғамдағы осы қарама-қарсы күштердің тайталасын байқағанымен, бүкіл қазақ халқы атынан қимылдады. Бірақ «Алаш» басшыларының ешқайсысы әлеуметтік қайшылықтардың себептері мен олардың шешілуін түсіну деңгейіне толық көтеріле алған жоқ.

Алаштықтар өз бағдарламасында басқарудың президенттік нысанын және сайлауға «шыққан тегіне қарамастан жұрттың бәрі» қатысуын қамтамасыз ететін демократиялық сайлау сипатын жақтады¹.

«Алаш» өкілдерінің бәрі дерлік патшалық Ресейдің қоныстандыру саясатына қарсы шықты және мұндай көзқарас аграрлық мәселе тұрғысында мейлінше айқын көрініс тапты. «Қоныстанушылардың бұрын қазақтардан тартып алған барлық жері қайтарылып беруге және байырғы халыққа бірінші кезекте берілуге тиіс», – деп атап өтілді партия бағдарламасының жобасында².

«Алаш» өркениетті қоғамға жеткізетін жол білім беру арқылы өтетінін түсіне отырып, халыққа білім беруді барша жұрттың игілігі деп жариялайды. «Алаш» өз бағдарламасының жобасында жеке адамға ешкімнің тиіспеуін, сөз, баспасөз және одақтар бостандығын көтереді. Бір ғажабы, «Алаштың» барлық дерлік басшылары жеке бастарының сенімі бойынша дінге сенбегенімен, әлеуметтік-экономикалық сипаттағы көптеген мәселелерді дінмен байланыстырған, олардың пікірінше, бұл бұқараны өз жағына тартуға көмектесуге тиіс болатын.

«Алаш» дінді мемлекеттен бөлуді жақтады. Бұл мәселе жөніндегі өзінің көзқарасын партияның көшбасшысы

¹«Қазақ», 1917, № 251.

²Бұл да сонда.

Ө. Бөкейханов былай деп түсіндіреді: «Француз, орыс халықтары мен басқа да халықтардың тарихынан көрініп отырғанындай, мемлекет қаражаты есебінен айлық алатын дін өкілдері үкіметке тәуелді болады. Осы себепті, қазақ-қырғыздардың дін ісі ойдағыдай дамысын десек, дінді мемлекеттен бөлу керек...»¹. «Алаш» бағдарламасында сот ісін жүргізу мәселелері бойынша идеялар да көп. «Алаш» партиясы мен «Алашорда» үкіметіне өз бағдарламасын жүзеге асыруға тарих мүмкіндік берген жоқ. Қазан революциясын олар үрке қарсы алды. 1919 жылы А. Байтұрсыновтың жазғанындай, «қазақтарға ақпан революциясы қаншалықты түсінікті болса, оларға Қазан революциясы соншалықты түсініксіз болып көрінді»². Қазан революциясы идеяларын осылайша түсінбеушілік, оларды қабылдамау себептеріне талдау жасай келіп, А. Байтұрсынов былай деп атап көрсетті: «Бірінші революцияны қазақтардың дұрыс түсініп, қуанышпен қарсы алу себебі, біріншіден, ол қазақтарды патша үкіметі тарапынан жасалған езгі мен зорлық-зомбылықтан азат етті және екіншіден, олардың көксеп келген арманы – дербес басқаруды жүзеге асыруға деген үмітін нығайтты. Ал екінші революцияның қазақтарға түсініксіз болып шыққанын түсіндіру оңай: қазақтарда капитализм де, таптарға бөлінушілік те болған жоқ, тіпті олардың меншігі де басқа халықтардағы сияқты онша айқын жіктелмеген еді. Сөйтіп Қазан революциясы өзінің сыртқы көріністерімен қазақтарға үрей туғызды. Шет аймақтарда большевиктік қозғалыс зорлық-зомбылықты, талап-тонауды, қиянат жасаушылықты және өзінше бір диктаторлық билікті жүргізумен ұштасты. Қысқаша айтқанда, шет аймақтардағы қозғалыс көбінесе революция емес, қайта барып тұрған анархия болды»³. Кеңес өкіметі мен Алашорда мемлекеттілік мәселелері, таптық, әлеуметтік-экономикалық проблемалары бойынша пікір алалықтары жөнінен бір келісімге келе алмады. «Алаш» пен Алашорда қайраткерлері заңнан тыс деп жарияланып, таратылып жіберілді және оның ресми органы «Қазақ» газетінің жұмысы тоқтатылды. «Алаш» жолының қиын күрестер мен күрделі жанжалдарға, қателіктер мен ізденістерге және

¹Бөкейханов Ө. Мен неге кадет партиясынан шықтым? // Са-
рыарқа, 1918, № 29.

²Байтұрсынов А. Революция и киргизы // Жизнь национально-
стей, 1919, 3 августа, № 29.

³Байтұрсынов А. Көрсетілген еңбегі.

белгілі бір жетістіктерге толы жол болғаны күмәнсіз. XX ғасырдың басында «Алаш» партиясының Қазақстанда жеткілікті дәрежеде елеулі күш болғанын тарихи фактілер дәлелдеп отыр. 1917 жылғы қараша айындағы Құрылтай жиналысы сайлауында алынған дауыстар саны жөнінен «Алаш» Ресейде Қазан революциясының қарсаңында болған 50 партия ішінде 8-орын (262 404 дауыс) алды¹.

Саяси күресте «Алаштың» жеңіліс табу себептері қандай? Біріншіден, «Алаш» өз қатарына негізінен интеллигенция өкілдерін біріктірді. 80–90 проценті сауатсыз шаруалардан тұратын қазақ қоғамына ұлттық-демократиялық интеллигенциясының басшылары насихаттаған әділеттілік, ізгілік және тәуелсіздік идеялары толық жете алмады, сондықтан да халықтың басым көпшілігіне ол идеялар түсініксіз болды. Бұқараның қараңғылығы, саяси күрес орталықтарымен байланыстың болмауы армандаған мақсатқа жету жолындағы кедергіге айналды. Екіншіден, қазақ интеллигенциясында ұзақ уақыт бойы саяси күрестің нақты бағдарламасы болмады. Біздің ойымызша, «Алаш» партиясы да тым кешігіп құрылды. Оның құрылуы мен тәуелсіз қазақ мемлекеттігін құруға бағытталған саяси іс-қимылдың нақты бағдарламасын қабылдау мерзімі «өзілген халықтарға - бостандық, шаруаларға - жер, жұмысшыларға - заводтар мен фабрикаларды береміз» деген ұрандармен жеңіске жеткен 1917 жылғы Қазан революциясының басталу кезеңіне тұспа-тұс келді.

Уақытша үкімет ұлттық шет аймақтар халықтарының өзін-өзі билеуіне қарсы шығып, империялық саясатты жалғастыруды анық жақтайтынына көз жеткізген қазақ интеллигенциясының басшылары өздерінің ұлттық партияларын құруға кірісті. Бірақ оларға тарих берген уақыт саяси ойларын жүзеге асыру үшін тым аз болып шықты.

«Алаш» басшылары зорлық-зомбылыққа қарсы шықты, ал мұның өзі интеллигенцияға тән белгі болатын. Олар қоғамды өзгертуге қол жеткізетін құрал адамдардың санасына ықпал жасау деп санады, сөйтіп революциялық іс-әрекеттен демократиялық жолды артық көрді.

«Алашпен» қатар Қазақстанда екі оппозициялық ағым айқындала бастады. Біріншісі – К. Тоғысов басқарған «Үш жүз» саяси тобы. Революцияға дейінгі Қазақстан тарихына арналған зерттеулерде бұл ұйымның сипаты мен қызметі жөнінде мейлінше әр түрлі, мейлінше қайшы

¹Политические партии России осенью 1917 г. // Диалог, 1990,
№ 8, 33-б.

пікірлер кездеседі. Кейбір авторлар бұл партияны «ұлтшылдық, кеңеске қарсы» партияның бір түрі деп санайды¹, екіншілері оны социалистік партия деп сипаттайды².

«Үш жүз» партиясы мен оның басшысы К. Тоғысовтың қызметін Т. Рысқұлов та сын көзбен бағалап, партия «Бөкейханов пен Байтұрсынов тобындағы интеллигенцияның кадеттенуші үстем тобына қарсы наразылық...» нәтижесінде, «бірақ шынына келгенде идеялық жағдайлардан гөрі бәсекелестік жағдайлар негізінде» пайда болды деп атап көрсеткен³. «Алаш» және «Үш жүз» партиясының басшыларына Рысқұлов заман өктемдігімен «ұлтшылдықтың ықпалына шалдыққан, алаяқ пиғылдағылар» деген сипаттама беруге мәжбүр болды⁴.

Зерттеушілер Г. Ф. Дахшлейгер мен Қ. Бейсембиев «Үш жүзді» «Алаш партиясына қарама-қарсы» пайда болған және «қазақ бұқарасына «Алашорданың» контрреволюциялық мәнін түсініп, одан қол үзуіне» көмектескен ұсақ буржуазияшыл партия деп қарастырады⁵.

«Үш жүз» партиясы мен К. Тоғысовтың қызметіне ғалым М. С. Бурабаев та талдау жасаған: «Үш жүз» партиясы... тарихтың қиын-қыстау кезеңінде ұлттық және әлеуметтік әділеттілікке жеткізетін жолды іздестірген ұсақ қолөнершілер мен халықтың басқа да топтарының мүдделерін білдіру нәтижесінде туды. Бұл ізденіс оларды большевиктердің басшылығымен кеңес өкіметін жақтаушылардың избасарлары қатарына әкеп қосты»⁶. М. Бурабаев «Үш жүз» қызметін екі кезеңге бөледі. 1-кезең оның М. Айтпеновтің басшылығымен ұсақ жекеменшік иелерінің мүдделерін қорғауымен байланысты. Бұл кезеңде «Үш жүз» панисламистік рухта болғанын, «Алла құрған татар-түрік туы» астында автономия құруды жақтағанын атап өткен жөн⁷, дейді. Кадеттердің парламенттік тобына қосылған «Алаштан» айырмашылығы – «Үш жүз» мұсылман депутаттармен біртұтас фракция құруды қолдап, социал-революционерлерге, яғни эсерлерге қосылғанында, дейді М. Бурабаев.

¹Елеуов Т. Установление и упрочение советской власти в Казахстане. А., 1971, 234-б.

²Атишев А. А. Көрсетілген еңбегі, 156-б.

³Рыскулов Т. Казахстан. М., 1927, 48-б.

⁴Рыскулов Т. Көрсетілген еңбегі.

⁵Под знаменем ленинских идей. А., 1973, 161-б.

⁶Бурабаев М. С. Общественная мысль Казахстана в 1917–40-е годы. А., 1991, 14-б.

⁷Үш жүз, 1917, № 12.

К. Нұрпейісов болса «Үш жүз» партиясы әуел баста «Алашпен» бірлесе әрекет жасау мүмкіндігі туралы мәлімдегенімен, ол ойынан тез қайтты да көп кешікпей Қазақстанның қоғамдық-саяси мәселелері жөнінен «Алаштың» басты сынаушысына айналып, Қазан революциясынан кейін «Алаш» партиясына қарсы ашық күреске шықты деген пікір айтады¹.

1918 жылдың басынан партияны К. Тоғысов басқарып, ол толығынан большевиктер жағына көшті.

XX ғасырдағы қазақ қоғамының саяси санасы – күрделі де қайшылықты құбылыстарға толы болды. Онда идеялар, дүниетаным және саяси ағымдар қақтығысы көрініс тапты. Қоғамның барлық салаларын қамтып алған аса терең дағдарыстан шығу жолында аяусыз саяси күрес жүріп жатты. Саяси күрес нысандары мен әдістерінің қаншалықты әр түрлі болғанына қарамастан, жоғарыда сипатталған саяси партиялар мен бағыттардың бәрі қазақ қоғамын қозғалысқа келтіріп, оны ғасырлық қалғып-мүлгуден серпілту, қазақ халқының қалың бұқарасының саяси санасын (әлі әлсіз деңгейде болса да) қалыптастыруға жетеледі.

Қоғамда құқықтық сана да саяси санамен тығыз байланысты келетіні анық. Саяси сана сияқты, құқықтық сана да әлеуметтік-экономикалық факторлардан аулақтамайды, ол да белгілі бір ортаның мүдделерін білдіреді. Қазақстанда орталықтандырылған ұлттық мемлекеттіліктің, бірыңғай құқықтық жүйе мен құқықтық мекемелердің болмауы себепті барлық қоғамдық-экономикалық, саяси, отбасылық, тұрмыстық және басқа қатынастардың бәрін мұнда бірнеше құқық жүйелері реттеп отырды, ал бірыңғай құқықтық сана қалыптасқан жоқ.

Құқық жүйелерінің біріншісі – дағдылы құқық нормалары – еш жерде белгіленбеген, бірақ заң күші бар ережелер мен қағидалар жинағы болып табылатын әдет. Олар халық зердесінде сақталып, қысқаша нақыл сөздер мен мақал-мәтелдер түрінде ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келді. XIX ғасырдың ортасына қарай қазақтардың дағдылы құқығы қазақтардың ортасына қарай қазақтардың дағдылы құқығы қазақтардың үлкен өзгерістерге ұшырады. Дағдылы құқық халықтың дәулетті топтарының мүдделерін қорғай бастады. Ол үш құрамдас бөліктен тұрды, олар: 1) әдет-ғұрып (әдет немесе заң); 2) билер сотының тәжірибесі; 3) билер сотының ережесі (ереже).

Құқықтың екінші жүйесі – мұсылмандық құқық нормалары.

¹Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда, 127-129-беттер.

ры – шарифат. Шарифат дегеніміз діни, отбасылық-неке, азаматтық, қылмыстық және Құран негізінде әзірленген басқа да заңдардың жинағы. Дағдылы құқықтан айырмашылығы – шарифат діни және азаматтық заңдар арасына тығыз байланыс орнатты. Бұл сотта молдалар судьялар міндетін атқарды.

Ал жоғарыда аталғандарды ығыстырып шығарған соңғы құқық жүйесі – патша үкіметінің құқықтық идеологиясы болып табылатын жалпы империялық заңдар. 1854 жылғы 19 мамырдағы «Сібір ведомствосының қырғыздарына Ресей империясының жалпы заңдарын тарату туралы» патша реформасымен қазақтардың дағдылы құқықтарының ықпал өрісіне шектеу енгізілді, шын мәнінде, бұл реформа патшалық Ресейдің отарлау саясатының жалғасы, қазақ қоғамының бірлігін бұзуға, оның қатарына іріткі салуға жасалған әрекет болды. Оны жүзеге асыру кезінде қазақ халқының өзіне тән ұлттық ерекшеліктері ескерілмеді, оның жаратылысына жат, мүлде таныс емес құқықтық жүйе күштеп таңылды. Патша заңдарында көшпелі халықтың құқықтары дәрежелікпен бұзылып, табанға басылды, мұның өзі оның табиғи наразылығын туғызды. ХХ ғасырдың басында стихиялы түрде ұйымдасқан әр түрлі жиындар мен митингілерде халық саяси мәселелермен бірге құқықтық мәселелерді де талқылап, патша заңдарына қарсы көзқарас білдірді. Бұл проблемалар туып келе жатқан қазақ интеллигенциясының қызметінде елеулі орын алды. Өз халқының ежелгі жерінде, туған даласында қайыршылық жағдайға ұшырап отырғаны жөнінде толық ақпараты болған олар өмірін тәуекелге тігіп, қазақ халқының әлеуметтік қажеттері туралы ақпаратты патша үкіметіне жеткізуге, халқының құқықтық мүдделерін қорғап қалуға тырысты. Олардың көпшілігі арнаулы заң даярлығын алған еді, бұл олардың қалың бұқараның құқықтық білімін кеңейтуіне, олардың құқықтық дағдыларын байытып, тереңдете түсуіне мүмкіндік берді. Ө. Бөкейханов пен Б. Қаратаев Мемлекеттік Думада қазақтардың құқықтық мүдделерін білдірді (бұл жөнінде келесі параграфта неғұрлым толық айтылады). Қазақ интеллигенцияларының басшылары М. Тынышбаевтың, Ж. Ақбаевтың, Ө. Ермековтің, А. Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың және басқаларының құқықтық қызметінде жер туралы мәселе өзекті орын алды. Ж. Ақбаев пен оның серіктері бүкіл қазақ халқының қамын ойластырып, оның саяси, құқылық, экономикалық және мәдени жағынан жаңғыртылуын тіледі¹. Олар

¹Құл-Мұхаммед М. Алаш ардагері. Ж. Ақбаевтың саяси-құқылық көзқарастары. А., 1996, 119-143-б.

өздерінің ғылыми және публицистикалық мақалаларында, патшалық өкімет орындарына жазған әр түрлі үндеулерінде патша үкіметінің қазақ халқының тіршілік жағдайларына үйлеспейтін заң нормаларын әділетті сынға алды.

Қазақ интеллигенциясы қазақ қоғамының рухани саласына таралған заңсыздыққа өз наразылығын білдірді. 1891 жылы бекітілген «Қырғыз даласын басқару туралы уақытша ереже» арқылы қырғыздар рухани және діни жағынан Ішкі істер министріне бағындырылды, бұл қазақтардың діни істеріне өрескел араласу болатын. Дала өңірінде мешіттер мен намаз оқитын орындар жабыла бастады, оқу орындарында Құранды оқытуға тыйым салынды. Сонымен қатар патша үкіметі дала өңірінде христиан дінін таратуға белсенді түрде жәрдем көрсетіп, миссионерлердің қызметіне барлық жағдайларды жасап бақты. Қазақ халқының ұлттық тілі де қысымға ұшырады. 1910 жылы Семей губернаторының жазғанындай, «болып өткен қырғыз сайлауында болыс басқарушылары қызметіне және оларға кандидат болып дауысқа түсетін адамдарға бірінші рет орысша сөйлеу тілін білу талабы қойылды»¹. Бұл қазақ тіліне қысым жасай басталғаны еді.

Губернаторлар, уезд бастықтары, бітістіруші судьялар болып «...қырғыз тілін білмейтін және жергілікті халықтың салт-жора, әдет-ғұрпымен танысуды қажет деп те санамайтын» адамдар тағайындалды, ал тілмаш болып істей алатын білімді қырғыздар «көбінесе көшпелі халықтың мүдделерімен үш қайнаса сорпасы қосылмайтын қызметтерге тағайындалып отырды»², соның салдарынан бірінші кезекте кедей шаруалар зардап шекті. Сонымен патшалық Ресейдің құқықтық идеологиясының түпкі мақсаты Қазақстанды құқықсыз отарға айналдыру болып табылатын саяси идеологиядан басталды деуге болады. ХХ ғасырдың басына қарай Қазақстанда патша өкіметі мақсатына жетті: Қазақстан ресми отарға айналды, бұл далалық облыстарды басқару туралы 1891 жылы қабылданған Ережемен заң жүзінде баянды етілді.

Патша чиновниктері қазақ халқы интеллигенция өкілдерінің дүниежүзілік мәдениет қазыналарына тартылуына ықыласты болмады, олар мұны орыс мемлекетіне қатер төндіреді деп білді. Патша үкіметінің отарланған Қазақстан жөніндегі нысаналы, алысты көздейтін саясаты осындай еді. Ресей Білім министрлігінің құпия нұсқауларының бірінде тура

¹Материалы по истории политического строя Казахстана. I т., А., 1960, 460-б.

²Тынышбаев М. Ресей Министрлер Комитетінің Төрағасына хат // Өркен, 1991, 28 желтоқсан.

былай делінген: «...орыс державасының шет аймақтарында білім беру дегеніміз өзінше бір рухани соғыс, ал соғысушы жақ өз жоспарларын ешқашан жария етпейді»¹.

Бірақ патша өкіметінің қазақ халқының ғылым мен мәдениетке тартылуына кедергі жасауға бағытталған шаралары тілегеніндей нәтиже бермеді. Ресми деректерге қарағанда XIX ғасырдың аяғында-ақ Қазақстанда орысша сауаттылардың өзі 8 проценттен асып, XX ғасыр басындағы қазақтардың кем дегенде 20 проценті оқи да, жаза да білген². Қазақтардың таным құмарлығы, білімге деген өскелең ынтызарлығы Орынборда, Омбыда, Оралда, Семейде, Верныйда және басқа қалаларда оқушылар бастауыш және орта мектеп көлемінде, ал кейбіреулерінде кәсіби білім алатын бірқатар оқу орындарын ашуды қажет етті. Патша өкіметі «бұратаналарды» кейбір орта және жоғары оқу орындарында оқуға рұқсат етуге мәжбүр болды, рас, бұл орайда оған отаршылдық аппараттың қажеттері шегінде ғана және Қазақстанда самодержавиенің шектеусіз үстемдігін біржола орнықтырудан туындайтын міндеттерге сәйкес рұқсат етілді. Қазақ балалары Қазанның, Томскінің, Петербургтің университеттерінде, техникалық және медициналық жоғары оқу орындарында білім алды. XX ғасырдың басына қарай нақ сол ұрпақтан қазақ интеллигенциясының өз халқының көзін ашу ісінде зор рөл атқарған тамаша шоқжұлдызы өсіп шықты. Олар қандастарының отаршылдық езгіден азат, өркениетті, дербес, тәуелсіз болғанын көруді арман етті. Қазақ интеллигенциясының өкілдері патшалық өкімет орындарын дала өңірінде білім беру ісін неғұрлым интенсивті дамытқысы келмейтіндігі үшін сынады, ал өздері Қазақстан ғылымы жүйесін қалыптастырудың алғышарттарын жасауға ұмтылды. Олар дала өңірінде ғылыми зерттеулердің негізінен алғанда Ресейдің отаршылдық қажеттерін қанағаттандыру үшін жүргізілгенін түсініп, тәуелсіз мемлекеттің болашақтағы тәуелсіз ғылымының негіздерін қалауға асықты. Қазақ интеллигенциясы өз мақалаларында, сөйлеген сөздерінде өркениетті елдердегі ғылым жетістіктерін насихаттауға, оның қажеттігін, қоғамды түбірінен өзгерте алатын құдіретті күшін дәлелдеуге талпынды. Бұл талпыныстың бекерге

¹Мырзахметов М. Патшалық Россияның ұлт аймақтарындағы саясаты // Қазақ әдебиеті, 1990, № 5.

²Әбжанов Х. Мәдени құрылыс «ақтаңдақтары» // Қазақ тарихы, 1993, № 3, 47-б.

кетпегенін атап өткен жөн. Бұрыннан да бай рухани мәдениеті, ғылымды дамытуға қажетті мол алғышарттары болған қазақ халқы білім мен танымға деген ынтықыласын көрсете бастады.

XX ғасырдың басындағы қазақ интеллигенциясы дәрігерлерден, саясатшылардан, судьялардан (заңгерлерден), ақын-жазушылардан құралған еді, мұның өзі мүлде ерекше кәсіп – ғалымдық «кәсіптің» пайда болуына негіз қалады. Қазақстан ғылымының қаз тұрып, алғашқы қадамдар жасауы үшін қыруар іс тындырған А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ә. Бөкейханов, Х. Досмұхамедов, М. Тынышбаев және басқалар нақ сондай адамдар болды.

А. Байтұрсыновтың қызметі туралы жоғарыда айтылды. Ең алдымен XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ интеллигенттерінің жан-жақты білімдарлығы қайран қалдырады. Мысалы, Ә. Бөкейханов қазақ халқының саяси және құқықтық сана-сезімін қалыптастыру жөнінде көп іс тындырған тамаша саясатшы ғана емес, сонымен қатар ғұлама экономист, әдебиетші және тарихшы болған. Оның қазақ халқының тарихын, әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен мәдениетін зерттеуге арналған монографиялық мәні бар «Қазақтар» деген мақаласы 1910 жылы Петербургте жарияланды. Бөкейханов – «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества» деген көп томдық басылым, салықалы ғылыми еңбектің 18-томы негізгі авторларының бірі, ал оның «Киргизский край» («Қырғыз өлкесі») деген 18-томы Петербургте 1903 жылы жарық көрді.

М. Тынышбаев, Ә. Ермеков, Х. Досмұхамедов және қазақ интеллигенциясының басқа да өкілдері ғылыми зерттеулермен айналысты. Қазақстан ғылымының кеңес өкіметі жылдарында қаулап дамығанын теріске шығаруға болмайды, бірақ оның негізін XX ғасырдың басында қазақ интеллигенциясының талантты жас өкілдері қалағаны анық. Біздің социалистік қоғам идеяларына көзқарасымыз қайта қаралып жатқан бүгінгі таңда біз Ғылым академиясының, әр түрлі ғылыми институттардың, ғылыми мекемелер жүйесінің Қазақстанда нақ 1917 жылғы Қазан революциясынан кейін құрылып, XX ғасырдың басындағы ғылыми интеллигенциясы өкілдерінің ғылыммен шындап, нысаналы түрде айналысуға мүмкіндік алғанын мойындауға тиіспіз. Бірақ 30-жылдардағы жаппай қуғын-сүргіндерге дейін ғана солай болды, ал сол қуғын-сүргіндер барысында қазақ интеллигенциясы мен қазақ ғылымының бетке ұстар өкілдерінің бәрі дерлік жазалау шараларына ұшыратылып, жойылып жіберілді.

Сонымен, XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы қазақ халқының қоғамдық санасы – тарихтың жол айырығына душар келген қоғамның өзі сияқты өте күрделі құбылыс. Біз қарастырып отырған кезеңде шовинистік отаршылдық идеология мен бостандық, тәуелсіздік идеологиясы арасында ымырасыз күрес жүріп жатты. Қазақ даласына интеллигенция белсене таратқан саяси идеялар қазақ қоғамының оянуына жәрдемдесіп, бұл халықтың құқықтық санасына, эстетикалық санасы мен өнегелі ой-өрісіне зор ықпал жасады.

Жалпы алғанда, Қазақстанды тәуелсіз, автономиялы дамыту идеясы кең өріс алды. Мұндай қоғамға жеткізетін жол, қазақ интеллигенттерінің пікірінше, адамдардың санасын өзгерту арқылы өтеді. Қоғамды күш қолданылатын зорлық-зомбылықты революция емес, қайта, керісінше, демократиялық реформалар мен адамның сана-сезіміне ықпал ету өзгертіп, өркендете алады – XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақтың оқыған прогресшіл ойшылдарының негізгі идеясы, міне, осындай.

Қазақ интеллигенциясының шығармашылық қызметі. Қазақ интеллигенциясының шығармаларында қоғамның негізгі идеялары, ой-пікірлері мен көзқарастары қарастырылған. Тәуелсіз қазақ мемлекеттілігінің даму болашағы айқындалып, өткенді сын көзбен қайтадан ой елегінен өткізу, елді экономикалық және рухани дағдарыстан шығаруды іздестірудің қиын кезеңі жүргізіліп жатқан қазіргі кезде XX ғасырдың басындағы Қазақстанның озық ойшылдарының шығармаларын объективті түрде зерттеу мейлінше көкейтесті болып отырғанын атап көрсету қажет.

Бірінші кезекте А. Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың, М. Сералиннің және басқаларының шығармашылық қызметі қоғамдық-саяси сипатта болғанын, қазақ халқының бұқарасына арналып, оның ұлттық сана-сезімін оятуға қызмет еткенін атап өткен жөн. Қазақ интеллигенциясының мұндай міндетін XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік, экономикалық және саяси жағдайлары белгілеп берді.

Қазақ интеллигенциясының өкілдері өз мақалалары мен кітаптары арқылы өз халқын ғасырлар бойғы мүлгіген тіршіліктен оянуға мәжбүр етуге, оны экономикалық және рухани тәуелділіктен азат етуге, өркениетті даму жолын нұсқауға ұмтылды. Қазіргі кезге дейін құнын жоғалтпаған А. Байтұрсыновтың «Маса» және М. Дулатовтың «Оян, қазақ!» кітаптары нақ сол мақсатқа арналды.

А. Байтұрсыновтың 1911 жылы Орынборда басылып шыққан «Маса» кітабында сол заман, сол дәуір өткір сынға алынған. Туған халқының тағдыры мазасыздандырған А. Байтұрсынов оның қайғы-қасіреттерінің себептерін ашып көрсетуге тырысады, өз халқының енжарлығын, бейқамдығын, жалқаулығы мен жалтақтығын, ауызбірлігінің болмауын айыптайды. Ақын құнарлы жерлердің тозғанына, өзендер мен көлдердің тартылып кеткеніне, ал маужыраған ұйқы басқан халқын қолында билігі барлардың билеп-төстегеніне өкініш білдіреді. «Жиған-терген», «Досыма хат», «Қазақ қалпы», «Жұртыма» деген өлеңдері мен «Маса» жинағына кірген басқа да өлеңдерде ол өз замандастарын сынға алған. Ақын өз халқының тағдырын ескексіз қайықпен жүзіп бара жатқан адамның тағдырымен теңестіреді, «бірақ қайықтағы адам өз жағдайының қаншалықты қатерлі екенін сезбейді» деп күйінеді А. Байтұрсынов. Дін мен нанымды бетке ұстап, қарапайым және аңғал адамдарды алдау арқылы баюға тырысатын молдаларды айыптау, шен-шекпенділерге бас ұрушылықты әшкерелеу А. Байтұрсынов өлеңдерінің негізгі мазмұнын құрайды.

А. Байтұрсыновтың 1909 жылы Санкт-Петербургте шыққан тағы бір кітабы «Қырық мысал» да қазақ қоғамындағы әлеуметтік кеселдерді әшкерелеуге арналған. Бұлар – Крыловтан аударылған мысалдар. Крылов мысалдарының тәрбиелік мәнінің маңыздылығын терең түсінген А. Байтұрсынов мысалдардың сюжеттерін қазақ шындығымен етене біріктірген. Ақынның еркін аудармасында Крыловтың мысалдары жаңа сипат алады, олар қазақ қоғамының тұрмыс жағдайлары туғызған жаңа идеялармен, жаңа ойлармен байытылған. Өркөкіректік, паракорлық, кешелік, өзімшілдік, мақтаншақтық, айналасындағыларға немқұрайдылық және басқалары сияқты кеселдерді әжуа ете отырып, А. Байтұрсынов өз халқын қараңғылық-надандықтан арылып, тыным таппай еңбек етуге, өркениетті қоғам болу мақсатында бірігуге шақырады. Ақынның негізгі ой-пікірі «Өзен мен қарасу», «Малшы мен маса» деген соңғы мысалдарында баяндалған. Қазақтардың өмірі мен тұрмысын ол айналадағы дүниеге немқұрайды және енжар қарап, бей-жай жатқан шалшыққа, ал өз дамуында әлдеқашан ілгерілеп кеткен басқа халықтарды арынды өзенге теңеген. А. Байтұрсынов өзен сияқты қажымай-талмай еңбек етуге, ешқашан тыным таппай, алдыңғы қатарлы елдердің даму деңгейіне жетуге үйретеді. Мысалға тұрып қалып, сарқылып бара жатқан шалшық сияқты құрып-біту шегіне жет-

кен қазақ халқының тағдыры мен болашағына деген терең алаңдаушылық арқау болған. «Оянып, жан-жағына сал көзіңді, Түбіне жетпей қалмас қамсыз жатқан», – деп сақтандырады ол¹.

XX ғасырдың басындағы қазақ интеллигенциясының басқа бір көрнекті өкілі Міржақып Дулатовтың «Оян, қазақ!» деген туындысынан да нақ осындай ұран естіледі. Оның өлеңдері патша үкіметінің отарлау саясатына қарсы ашулы наразылыққа толы және күреске, шынайы ағартушылыққа шақыруымен құдіретті. М. Дулатов халықты сан ғасырлық ұйқыдан оянуға, өзінің артта қалғанын мойындауға шақырады.

Қазақ әдебиетінде жаңа жанр туғанын көрсеткен тұңғыш қазақ романы «Бақытсыз Жамалда» М. Дулатов қарапайым қазақ әйелінің тағдырын баяндайды. Қазақтың осы тұңғыш романына да ұлт-азаттық қозғалыс туғызған бостандық идеясы арқау болған. А. Байтұрсынов пен М. Дулатовтың ағартушылық қызметі олардың «Қазақ» газеті редакциясында жұмыс істеген кезеңінде мейлінше айқын көрінді.

3. Қазақ интеллигенциясының Ресей мен Қазақстан халықтарының саяси өміріне араласуы

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында, әсіресе 1905 жылғы революциядан кейін Қазақстанда ұлттық қозғалыс барған сайын саяси сипат ала берді. Ө. Бөкейхановтың «Қырғыздар» деген еңбегінде болжап айтқанындай, дала өңірінде екі саяси ағым пайда болды². Олардың біреуі – Бұхара мен Түркістаннан бағдар алған дәстүрлі діни-саяси ағым да, екіншісі Батысқа бағдарланған саяси-реформаторлық ағым болатын. Орыс мектептері мен жоғары оқу орындарында білім алған алдыңғы қатарлы қазақ интеллигенциясының өкілдері соңғы ағымға жатты. Ө. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Ақбаев және басқалар бастаған интеллигенцияның бұл тобы саяси ұстамдылық көрсетіп, құдіретті Ресей империясына қарсы ашықтан-ашық күрес бастауға әлі ерте деп санады.

Түркістан әкімшілігінің қазақтар арасында революциялық және ұлттық пиғылдар пайда болуын қаншалықты зер

¹Байтұрсынов А. Шығармалары. А., 1989, 100–102-б.

²Бөкейхан Ө. Таңдамалы. А., 1995, 75–77-б.

салып, қауіптіне қадағалап отырғанын генерал-губернатордың жазысқан хаттарынан көруге болады. Сырдария губернаторы барлық уезд бастықтарына 1905 жылғы 31 желтоқсанда жіберген (№ 341) нұсқау хатында былай деп баяндауға мәжбүр болды: «Революциялық партиялардың таралып бара жатқан қызметі соңғы уақытта қырғыз даласына да жайылуда. Алынып отырған мәліметтер үгітшілердің Торғай, Орынбор, Ақмола облыстарының қырғыз халықтары арасындағы насихаты қараңғы, надан халықтың үгітшілер айтатын қағидалардың дұрыс-бұрыстығын түсіне білмейтін ой иелерінің бірсыпыра толқуын туғызып отырғанын көрсетеді»¹.

Ресейдегі 1905–1907 жылдардағы революция қазақ қоғамындағы саяси өмірдің жандануына түрткі болды. Дала өңірінде өткізілетін жәрмеңкелер қазақ жұртшылығының съезд өткізетін жеріне айналды, оларда халық өмірінің көкейкесті проблемалары талқыланып, жоғары мәртебелінің атына жазылған петициялар қабылданды және оларға қол қойылды, сондай-ақ осы петицияларды қолма-қол тапсыруға уәкілдік берілген депутаттар сайланды. Мәселен, 1905 жылғы маусым айында Қоянды жәрмеңкесінде Министрлер Кеңесінің төрағасы атына 14,5 мың қазақ атынан петиция жолданды, онда былай делінген: «Ата-бабаларының қанын төгіп қорғап қалған жерін өз меншігі деп санаған қырғыздар орыс бодандығына кірген кезде мемлекет жеке меншікке қол салуға мүмкіндік береді деп ойламаған еді, сол арада орыс үкіметі заң жасады да, ол бойынша ешқандай дәлелсіз, жай ғана күштіліктің құқығымен бүкіл қырғыз даласы мемлекеттік меншік деп танылып отыр, соның салдарынан қырғыз даласына қоныс аудару қозғалысы жасалып, ең жақсы учаскелер қоныстанушыларға берілді де, ең нашарлары қырғыздарға қалды»². Шынына келгенде, құжатта 1897 жылы күштеу жолымен енгізілген Дала Ережесін тоқтату туралы мәселе қойылды, өйткені жерді тартып алу қазақ ауылында ішкі қайшылықтардың шиеленісуіне әкеп соғып,

¹ҚР ОМА, 427-қ., 1-т., 113-іс, 2-п.

²Қазахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение. Сборник статей. А., 1993, 23-б; Мұхтар Омарханұлы Әуезов 1923 жылы жазған «Ахаңның 50 жылдық тойы» деген мақаласында «петиция» деген сөзді «арыз-тілек» деп қазақшалап, ондағы (арыз-тілектегі) «аталған үлкен сөздер: бірінші - жер мәселесі. Екінші... земство... Үшінші дін, муфтиат мәселесі» деп көрсеткен // Нұрпейісов К. Көрсетілген еңбегі, 39, 40-беттер.

ұлт-азаттық қозғалысының өрши түсуін туғызбай қоймайтын еді. 26 маусымда Қоянды жәрмеңкесінде үндеу қабылданып, онда мыналар талап етілді: «...Ар-ождан бостандығы, дінге сену бостандығы, Дала өлкесінің қырғыздары үшін ведомствосына қарамастан сайланып қойылатын ерекше басқарма ұйымдастыру, мектептер мен мешіттер салуды тікелей қатысу тәртібімен белгілеу, қырғыз, татар және араб тілдеріндегі діни кітаптарға цензураны жою... Қырғыз халқының мүдделері мен құқықтарын қорғау үшін оның депутаттары аталған заң шығарушы жиналыстарына қатысуы керек»¹.

Қылмыстық заңдар жинағы 103-бабының 2-бөлігі бойынша айыптау жөніндегі өз айғақтарында Жақып-Мырза Ақбаев былай деп көрсетеді: «Қарқаралы қаласындағы полиция учаскесінде тезистер мен ережелерді дәлелдедім: 1. Біздің мемлекетіміз Ресейде орын алып отырған қоғамдық және саяси құрылыс пен бюрократтар басқаруының нәтижесінде шегіне жете қайыршыланды, ол Адам киімімен қалды, яғни «мемлекет жалаңаш қалды...»². 20 қазанда өткен басқа бір митингіде Ақбаев былай деп атап өткен: «Біздің социал-демократиялық партия өзін дауыстап көрсету үшін әлі де жас. Қазіргі кезде партияларға бөліну мүлде керек емес әрі қауіпті; мысалы, пропорционалды өкілдік негізінде, жынысына, діні мен ұлтына қарамастан, тең, жасырын және төте дауыс беру жолымен жалпыға бірдей сайлау құқығы сияқты жалпы принциптер мен мұраттар барында, барлық бостандық партиялары бірлесіп жұмыс істеуге тиіс. Қайталап айтамын, барлық бостандық партиялары бірлескен жұмыс жағдайында күшті, әйтпесе жеңіс қаражүздік үкімет жағында болып шығады... Бостандық партиясының ісі – жеке адамға сөзсіз құрмет көрсету және оған ешкімнің тиіспеуі құқығын тану, сол сияқты қазіргі жеке меншік принципіне негізделген жеке капиталистік құрылысты сақтау. Мүлікті талап-тонау мен жойып жіберудің ізгі ойлы адамдардың бағдарламасына кіруі мүмкін емес»³.

Қоғамды демократиялық жолмен жаңарту жолындағы қозғалыс, әсіресе бірінші орыс революциясы самодержавиені біраз кеңшіліктер жасауға мәжбүр етті. Бастапқыда олар саяси салада булыгиндік Дума құрудан көрінді.

Петергоф кеңесі отырыстарының бірінде ішкі істер министрі Р. Булыгин көшпелі халықтарға сайлауға қатысу

¹ҚР ОМА, 427-қ., 1-т., 120-іс, 38-п.

²Бұл да сонда, 112-іс, 1-п.

³Бұл да сонда, 5-п.

құқығын беру туралы арнаулы мәселе жөнінде сөз сөйледі. Ол ішкі істер министрлігі мен Министрлер кеңесінің көшпелі және кезбе бұратаналарын сайлау құқықтарынан толық айыру туралы бұрынғы шешімдерінен бас тартуды ұсынды. Алайда «Мемлекеттік Дума сайлауы туралы ережеде» көшпелі бұратаналарды сайлауға жалпы негіздерде емес, «ерекше ережелер негізінде» жіберу көзделді, оның үстіне сол Ереженің 55-тармағында «орыс тілін білмейтін адамдар Мемлекеттік Думаның мүшелері болып сайлана алмайды» деп атап көрсетілді¹.

Сайлау қарсаңында жаңа ережелер таратылды, оларда «жергілікті емес халықтардың Мемлекеттік Думада жеке өкілдері болуына құқық берілетін болып жорамалдануына байланысты тізімдер жасаған кезде жергілікті емес халықтар жеке бөлімдерге бөлінсін» деп атап көрсетілді². Жер-жерде егер жергілікті емес халықтың жеке өкілдері болуына рұқсат етілсе, «татарларды, сарттарды және басқа мұсылмандарды халықтың қай тобына – жергіліктеріне, әлде жергілікті еместері тобына жатқызу керек»³ деген сұрақ туды. Мәселен, қала старостасы И. Васильевтің Семей облысының әскери губернаторына жазған хатында мынадай жағдайлар жөнінде алаңдаушылық білдіріледі: «егер жергілікті емес халықты Төрағалық етуші Сенаттың № 833 нұсқауына сәйкес жергілікті халықтан бөлу керек болса, ол бойынша Жетісу облысының сарттары жергілікті емес халық болып саналуға тиіс, егер оларды қалалық сайлау съезінің тізіміне енгізуіне тура келсе, олар татарлармен қоса алғанда, орыс халқынан екі есе дерлік көп болады, ал мұндай жағдайда қаланың артықшылығы бар орыс халқынан өкілдік дұрыс және қалыпты деп санауға болар-болмасы неғайбіл»⁴. Жетісу облысының әскери губернаторы мынадай түсінік береді: «...сайлаушылар бойынша екі-ақ тізім жасап, оның біреуіне сарттарды, татарларды және жергілікті халықтар деп саналмайтын басқа да христиан еместерді, ал екіншісіне орыстарды және жалпы орыс бодандарын, соның ішінде Дала Ережесі бойынша бұратаналар деп аталатын қырғыздарды, дүнгендерді енгізу керек»⁵.

Мемлекеттік Думаға сайлау Қазақстанда 1906 жылы

¹ҚР ОМА, 44-қ., 1-т., 2159-іс, 9, 13-п.

²Бұл да сонда, 2460-іс, 7-п.

³Бұл да сонда, 35-п.

⁴Бұл да сонда, 44-қ., 1-т., 2160-іс, 43-п.

⁵Бұл да сонда, 68-п.

басталды. Науқанның ең қызу күндері сәуір – маусым айларына тура келді. Дала өлкесінде жарияланған соғыс жағдайы сайлауды және оған халықтың қалың бұқарасының қатысуын қиындатты.

I Мемлекеттік Думаның жұмысына қатысқан қазақ депутаттары: Торғай облысынан – А. Қ. Бірімжанов, Уфадан – С. С. Жантөреев, Оралдан – А. К. Кәлменов, Астраханьнан – Д. С. Ноян-Түндітов, Ақмоладан – Ш. Қосшығұлов және Семейден – Ө. Бөкейхановтар болды.

Ахмет Қорғанбайұлы Бірімжанов – 2 кластық училищеден кейін білімін Орынбор гимназиясында жалғастырған, сонан соң Қазан университетінің заң факультетін 1896 жылы алтын медальмен бітірген¹.

Сәлім-герей Сейханұлы Жантөреев – көрнекті қоғам қайраткері, халықтық мұсылман партиясы жергілікті ұйымының өкілі. Орынбор гимназиясын бітіргеннен кейін ол Санкт-Петербург университетінің заң факультетіне түсіп, сонымен бірге Москва университетінің физика-математика факультетін қоса бітірді. Оқуды бітірген соң үш жыл судья болып істеді, төрт жыл земствоны басқарды. Оның сайлау алдындағы тұғырнамасында негізгі көзқарасы айқындалды: ол ана тілінде оқытатын мектептер ашуды маңызды деп санады.

Алпысбай Кәлменұлы Кәлменов – Орынбор гимназиясын бітірген, университеттік білім алған. Уақытша үкіметтің Ішкі ордадағы лауазымды кеңесшісі болды. Білім беру, жерге орналастыру, мал шаруашылығы мәселелерімен айналысқан.

Деуіт Санжынұлы Ноян-Түндітов – атақты бай әулеттен шыққан. Патшалық лицейде тәрбиеленген. Оны бітіргеннен кейін шетелдерде көптеген университеттерде курс тындаушысы болған. Кадет партиясының мүшесі.

Шәймерден Қосшығұлов – халық қалаулысы, жергілікті молда, ізгі ниеті мен қайырымдылығы үшін құрметке бөленген.

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов – үш кластық қалалық орыс-қазақ мектебін, Қарқаралы қалалық үш жылдық училищесін, онан соң Омбының техникалық училищесін бітірген. 1890–1894 жылдары Санкт-Петербург Императорлық Орман шаруашылығы институтында оқып, оны өте жақсы бітірген соң Омбыға қайтып оралған.

I Мемлекеттік Думаға сайлау кезінде қырғыз депутат-

¹Қараңыз: Ахмедов Ф. Алаш «Алаш» болғанда. А., 1996, 122–140-б.

тары сайлаушылардан қырғыздар орналастырылып болғанға дейін дала өлкесіне қоныстандыру тоқтатыла тұрсын деген аманат алды, ал кейбір аманаттарда «қырғыздар орналасқан жерлер қырғыз халқының меншігі болуға тиіс және оның келісімінсіз иеліктен айыруға болмайды» деген пікір келтірілді¹.

I Мемлекеттік Дума 1907 жылғы 3 маусымдағы Манифест арқылы таратылды. Нақ сол Манифестпен бірге екінші Дума сайлауы туралы Ереже, яғни сайлау жөніндегі жаңа заң жарияланды.

Жаңа Дума құру жөніндегі мәселе бойынша «жоғарғы жақта» қиын күрес жүріп, талай толқу болды, мұның өзі негізінен халықтан үрейленушілік болатын. Кейіннен сайлау жөнінде жаңа заң қабылданды, сөйтіп «шаруалар» Думасы «мырзалар» Думасына айналдырылды.

Ресейдің бұрын 22 депутат жіберіп отырған азиялық бөлігінің 10 облысы мен губерниясы (соның ішінде Жетісу) бұл облыстардың халқы «жеткілікті дәрежеде азаматтық» алған жоқ деген сылтаумен Думадағы өкілдіктен толық айырылды. Сөйтіп, Ө. Бөкейхановтың Мемлекеттік Думада қазақ халқының мүдделерін білдіруге мүмкіндігі болмады. Ө. Бөкейханов 1907 жылғы 3 маусымдағы Манифестке қарсы шығып, «бұл заң қазақ халқының ғана емес, орыс шаруаларының да құқықтарына қысым жасап, ашықтан-ашық дворяндардың мүдделерін қорғайды» деп әбден әділетті түрде атап көрсетті. Ө. Бөкейханов халықты мұндай ережемен келіспеуге шақырды. «Біз 3 маусымдағы манифестің көлеңкесінде қалмауға тиіспіз, біз үкімет пен халық арасындағы қатынасты талқылауды, яғни үкімет үшін қаншама ұнамсыз болғанына қарамастан, саясатпен айналысуды тоқтатпаймыз»².

II Мемлекеттік Дума жұмысын 1907 жылғы 20 ақпанда бастады. Оның құрамына қазақ халқынан мына азаматтар енді: Ақмола облысынан – Ш. Қосшығұлов, Торғайдан – Т. Бірімжанов, Семейден – М. Тынышбаев, Сырдариядан – Т. Аллабергенев, Оралдан – Б. Қаратаев, Астраханьнан – Б. Құлманов.

Мұхамеджан Тынышбаев – жаратылысынан тамаша дарынды адам. Санкт-Петербург Темір жол инженерлері институтын 1906 жылы бітірген. 1905 жылғы революцияға қатысқан. Нақ сол жылы автономистердің съезінде «Қазақтар және қоғамдық қозғалыс» деген тақырыпта сөз сөйледі.

¹ҚР ОМА, 427-қ., 1-т., 84-іс, 41-п.

²Бөкейханов Ө. Сейдалинге ашық хат // Қазақ, 1913, № 24.

Баяндамада империяның шет аймақтарының халықтары жөніндегі патша самодержавиесінің экспансионистік саясаты ашып көрсетіліп, автор шаруашылықтың күйзелісін соның салдары деп санайды. 1905 жылы қазақ халқын басқарудың негізгі принциптерінің қазақ халқының өз мүдделерімен сәйкес келмейтіндігін ғылыми жағынан негіздеуге тырысып, Ресей Министрлер Кабинетіне жолдау арнады. Ол әскери басқару жүйесін азаматтық жүйемен алмастыруды өтінді.

Бақытжан Байсалұлы Қаратаев – Санкт-Петербург университетінің заң факультетін 1890 жылы алтын медальмен бітірген. 1907 жылғы 16 мамырда II Мемлекеттік Думаның екінші сессиясының отырысында қырғыз-қайсақ халқы атынан сөз сөйледі. Қазақстанды отарлау саясатын айыптап, алдыңғы қатарлы орыс интеллигенциясының қолдауы мен тілектестігіне үміт артатынын мәлімдеді.

Мемлекеттік Думадағы Қазақстаннан сайланған орыс депутаттарының көпшілігі саяси жағынан сол қанатқа кірді. Қазақ халқы Мемлекеттік Думада қазақ тілін, мәдениетін, байырғы халықтың жер жөніндегі құқығын қорғаған А. Ф. Керенскийді, В. П. Дзюбинскийді, Н. Я. Кожинді, Н. Л. Скалозубовты, И. И. Камодамянскийді және басқаларын зор құрметпен есінде сақтайды.

II сайланған Мемлекеттік Думаның мүшелері – қазақ халқының өкілдері Қаратаевтың, Бірімжановтың, Нарекезов пен Қосшығұловтың 1907 жылғы 22 және 30 наурыздағы отырыстарда жасаған мәлімдемесін қарай келіп, Дума Кеңесі төмендегідей тұжырым жасады: «Аталған өкілдердің ұсынғанындай, қырғыздарды жерге біржола орналастырып болғанша қоныстандыру учаскелерін құруды тоқтата тұру, Кеңестің пікірі бойынша, мүлде мүмкін емес. Далалық облыстарда қоныстандыру учаскелерін қазіргі заңды үкіметтік органдар заңда белгіленген тәртіппен және көптеген ерекше заң актілері негізінде құрып жатыр»¹.

Қазақ халқының ауыр жағдайы алаңдатқан Мемлекеттік Думаның депутаты сұлтан Бақытжан Қаратаев Петербургке, Мемлекеттік Думаға жеделхат жолдап, онда былай дейді: «Екі жыл қатарынан қуаңшылық болып, астық жоқ. Орал облысының Ілбішін, Гурьев, Темір және Орал уездері ашаршылыққа ұшырауда: кедейлердің малы жоқ, Қаратөбе, Қызылқұм, Гурьев, Темір және басқаларының базарларында аш қырғыздар қаптап жүр. Қырғыз-

дардың өзінің жергілікті азық-түлік капиталы барлық аш қырғыздарды тамақтандыруға жетпейді. Сондықтан қырғыз халқы депутаттардың көмегіне үміт артады. 1912 жылғы ақпанның жартысынан қырғыздар қайыршылық жағдайға ұшырауы мүмкін деген қауіп бар. Сол себепті мен II Мемлекеттік Думаның депутаты ретінде өз сөзімді депутаттарға арнап, олардың жүрегін оятпақпын»¹. Бұған жауап ретінде бірнеше жеделхат түсті, олардың бірі Гучковтан еді, онда былай делінген: «Сіздің жеделхатыңыздан кейін мен Ішкі істер министрі төрағалық ететін азық-түлік кеңесіне қырғыздарға көмектесу керек деп хабарладым»². Депутаттар Мақсұтов пен Төкеев жеделхат жолдап, былай деген: «Сіздің жеделхатыңыздан кейін біз азық-түлік кеңесінің бастығымен сөйлестік, ол Губернаторға жеделхат жіберуге және қырғыздарға үлестіру жөнінде өзінің жергілікті капиталынан қазынадан көмек жасауға уәде берді»³.

Қазақтың интеллигенция өкілдері Мемлекеттік Дума жұмысына қатысуымен қазақ халқын сырттан жасалатын күйретуші әсерден қорғайтын қандай да бір заң қабылдауға қол жеткізуді мақсат етті, дегенмен де олардың Думаға қатысуының ең басты нәтижесі негізінен оның қазақтың ұлттық бірлігін нығайтуға және олардың саяси деңгейін көтеруге көмектескендігінде болды.

3 Діни қозғалыстарға қатысу. Исламдық бағдарды ұлттық бағдармен балауды жақтаушылардың ислам дінінің қазыналары мен іліміне зор құрмет көрсетуінің ең басты себебі мұсылмандық дәстүрдің қазақтың ұлттық-мәдени мұраларын сақтау мен нығайтуға игі әсер етуі еді. Олардың бәрі бастан кешіріп отырған ауыр уақытта да дінді құрмет тұту қазақтар үшін маңызды міндетке айналғанына кәміл сенді. Экономикалық қиындықтар мен материалдық жоқшылықтар кезеңінде ислам доктриналары әрдайым қоғамды қожырап кетуден сақтап келген-ді.

Мұсылман дінін сақтау проблемасы жадидтік қозғалыспен ұштасты, ал оның философиялық негізі қоғам өмірінің барлық жақтарын: мұсылман теологиясының өзін жаңғыртуды, әйелдерді азат етуді, білім беру реформасын, біртұтас жаңа әдеби тіл жасауды және т. б. қамтыды. Басқаша айтқанда, бұл патшалық империяның бар-

¹ҚР ОМА, 427-қ., 1-т., 120-іс, 61-п.

²Бұл да сонда, 61-п.

³Бұл да сонда, 427-қ., 1-т., 120-іс, 61-п.

лық мұсылман түріктері үшін пантүріктік түрінде ортақ жаңа баламалылық қалыптастыруға жасалған әрекет болатын.

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басы Шығыстың мұсылман елдері тарихында ерекше орын алады. Европалық отаршылар езгісіне ұшырап, ұлттық және діни қазыналардың азғындауы өсе түскен жағдайда мұсылмандық Шығыс өз жаңаруы мен қайта түлеуі жолындағы күреске көтерілді. Бұл «күдіретті жаңғыртушылық ағым өмірді жаңа заманның қажеттеріне сәйкес қайта құру мақсатын көздеді»¹. Сонымен бірге ол елдерді отарлық құлдықтан құтқаруды мақсат етті. Орта Азияда және жалпы Ресейде жаңғырту мен ұлттық азаттық жолындағы бұл қозғалыс «жадидтік» қозғалыс деп аталды (арабтың «жадид» – жаңа деген сөзінен шыққан). Мұсылмандар дүниесінің жекелеген облыстарының ерекшеліктеріне қарай қозғалыстың өзіндік өзгешеліктері болды. Мәселен, мұсылмандар дүниесінің шет аймағы Қазақстанда оның идеялары біршама тез қолдау тапты, «Түркістандағы, Бұхарадағы, Хиуадағы сияқты жадидшілер мен қадимшілер арасында кескілескен күрес пен шиеленіскен жанжалдар» болған жоқ². Бұл қозғалысты жақтаушылар міндетті түрде «жадидтер» деп аталған жоқ, мәселе терминде, атауында емес, мәселе құбылыстың мәнімен орайлас келуімен екмелінді. Айтар болсақ, XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында Қазақстандағы Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Ақбаев, Б. Қаратаев және басқалар сияқты аса көрнекті қайраткерлердің бәрі дерлік жадидтер болатын, бірақ қазақтар оларды көбінесе жай ғана «ағартушылар», «интеллигенттер» деп атады. Қозғалыстың мәні: «буржуазиялық-реформаторлық сипатта» болды³.

Ресейдегі жадид қозғалысының қайнарында 1883 жылы Бақсасарай қаласында жаңа үлгіде оқытатын мұсылман мектебі мен Ресейдегі тұңғыш мұсылман газеті – «Тәржіман» газетінің негізін қалаған Исмаил Гаспринский (1851–1914) тұрды. Жалпы алғанда, қарастырылып отырған кезеңде Ресейде мұсылмандарды оятудың алдыңғы қатарында татарлар мен әзірбайжандар жүрді, Қазақстанға жадидтік идеялар негізінен нақ солар, атап айтқанда, татарлар (ішінара башқұрттар) арқылы таралды.

Сонымен, XIX–XX ғасырдың басы шебінде Орта Азия

¹Бартольд В. В. Ислам. Соч. Т. 6. М., 1966, 134-б.

²Зиманов С. З., Идрисов К. З. Общественно-политические взгляды Мухамеджана Сералина. А., 1989, 170-б.

³Зиманов С. З., Идрисов К. З. Көрсетілген еңбегі, 171-б.

мен Қазақстан қоғамы мәдениеттің ауысу дәуірін, европалық мәдениеттің, сауда мен өнеркәсіптің ықпалымен өзіндік өзгеріс жасалып, «бұрынғы тұрмыс салтының идеологиясы мен психикасына жарықшақ» түскен кезеңді бастан кешірді¹.

Қоғамда дәстүрлі және жаңаша (европалық) мәдениеттің екі түрінің қатар өмір сүруі бұдан былайғы тарихи дамуға тән белгіге айналады. Бірақ олардың арақатынасы біртіндеп, әрине, европалану мен жаңғыру жағына қарай өзгере берді. Жаңа қалыптаса бастаған жас интеллигенция жағдайының шиеленіскен түйіні оның ұлттық мәдениетті мейлінше аз шығынға ұшырата отырып қоғамды жаңғыртуға ұмтылуы болып табылды. Басқаша айтқанда, отаршылдық жағдайында интеллигенция жаңа мәдени өзек, өзінше бір «үшінші жол» іздестірді, ал оның тұжырымы «теріске шығара отырып екеуін де өзара байытуға» негізделді². Бұл оны екі майданда – «өз» кертартпаларына қарсы және патша өкіметінің бағындырып алған халықтарды ұлттық дәстүрінен айыру саясатына қарсы күресу қажеттілігіне мәжбүр етті. Алғашында интеллигенция өзіне дәстүрлі (мұсылманша) білім беру жүйесіне түбірлі реформа жасауды мақсат етіп қойды.

Европалық білім алудың артықшылықтарын да, оның кемшіліктерін де (дұрысырақ айтқанда, ана тілін, ұлттың сана-сезімі мен дінін жоғалту қаупін) айқын көре отырып, қазақтың жадидтік интеллигенция өкілдері дәстүрлі білім берудің таңдаулы элементтерін орысша білім берумен ұштастыруға ұмтылды. Мұсылман мектептеріне реформа жасау: азаматтық жалпы білім беретін пәндерді (соның ішінде орыс тілін) енгізу, оқыту әдістемесін жетілдіру, араб тілін күштеп оқыту орнына ана тілін жүйелі түрде оқыту, европалық мектептің емтихан тапсыру сияқты элементін алу, көрнекі құралдарды, тақтаны, карталарды және т. б. пайдалану жолымен интеллигенция оларды үлгілі ұлттық мектептерге айналдыруға ұмтылды.

Дін тұрғысына келгенде, жадидтер «өз нанымын ой елегінен өткізуге, оны соқыр сенімнен және молдалардың надандығынан тазартуға» шақырды. Қазан, Уфа, Орынбор және басқа қалалар жаңа әдістемелі оқыту кадрларын даярлайтын орталықтарға айналды.

Жадидтік интеллигенция ислам дініне көзқарасында,

¹Ибрагимов Г. Татары в революции 1905 г. Казань, 1925, 28-б.

²Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного. М., 1984, 454-б.

біріншіден, исламнан бас тартпай-ақ, оған ішінара реформа жасауға ұмтылды. Бұл орайда ол исламның прогреске, ғылымға, түрлі діндегі адамдардың тату тұруына қайшы келмейтінін көз жеткізе дәлелдеді. Екіншіден, интеллигенция дін өрісін шектеуді, елдің азаматтық даму жолын жақтады. Ұлтшылдық пен ислам арасында тұжырымдамалық пікір алалығы болғанымен, Шығыстың барлық елдеріндегі ұлтжанды қайраткерлер діни сананың бұқара арасында үстем екенімен санасуға және бұл факторды отаршылдыққа қарсы күресте пайдалануға мәжбүр болды, сөйтіп ұлтшылдық идеялары исламмен тікелей немесе жанама түрде біріктіріліп, ислам ұлт-азаттық қозғалыс идеологиясының құрамдас бөлігіне айналды¹. Міне сондықтан да түрік, ұлттық, ислам бірлігі идеясы өзара тығыз байланысты, бұл ағым азаматтық және діни негіздердің өзіндік синтезіне бастады.

1905 және 1906 жылдардағы мұсылман съездері, империядағы мұсылман халықтары өкілдерінің Мемлекеттік Думадағы бір фракция шеңберінде келісіп іс-қимыл жасауы мен ынтымақ көрсетуі де олардың бірлігі арта түсуінің белгісі болды. Бүкілресейлік I мұсылман съезінің 1905 жылғы 15 тамыздағы қарарында былай делінген: «Қазіргі орыс өмірінің жалпы мәдени және саяси талап-тілектері мен міндеттері негізінде Ресейдің барлық облыстары мұсылмандарының мейлінше жақындасуы қажет»². 1906 жылғы 15–23 қаңтардағы Бүкілресейлік II мұсылман съезінің қарарында болашақта Ресей мұсылмандарының «бір саяси партияға бірігуі» атап өтілді.

Мемлекеттік Думадағы мұсылман парламенттік фракциясы 36 адамнан құралды (II Мемлекеттік Дума), егер империяда мұсылмандар саны 20 миллиондай болғанын ескерсек, бұл, әрине, болмашы өкілдік еді. Фракция өз бағдарламасында Түркістан мұсылмандарын кемсітушілікті айыптады: онда 5 млн мұсылманнан небәрі 6 депутат, ал келімсек 300 мың орыс халқынан 5 депутат сайланған еді³. Қазақстан мен Орта Азиядан II Мемлекеттік Думаға небәрі 10 адам: Бақытжан Қаратаев, Хажы Темірғалиев, Мұхаметжан Тынышбаев, Ахмет Қорғанбеков, Шәймерден Қосшығұлов және басқалар ғана қатыс-

¹Алиев Р. Я. Ислам как компонент национализма // Советское востоковедение. Проблемы и перспективы. М., 1988, 285-б.

²Политическая жизнь русских мусульман до февральской революции. Оксфорд, 1987, 14-б.

³Бұл да сонда, 58-б.

ты. Мұсылман фракциясының басшысы әзірбайжан қайраткері Алимардан Топчибашев болды.

Фракциядағы адам санының аздығына, орыс консерваторларының онымен санасқысы келмегендігіне, тіпті ашықтан-ашық жаулығына қарамастан, мұсылман өкілдері Думада Ресей мұсылмандарының саяси келбетін, оның санасы мен мәдениеті өскенін көрсетті, патша өкіметінің ұлттық шет аймақтар жөніндегі саясатын әшкереледі.

«Мұсылман тобы» дербес бағдарламамен жасады, ол жалпы алғанда кадеттік бағдарламамен үндес келді. Алайда кейбір ерекшеліктері де болды; ең алдымен шет аймақ мәселесінде топтың солшыл бағыттағы айқын көзқарасы қалыптасты. Топ мұсылмандардың діни автономиясы мен жергілікті өзін-өзі басқаруды, қоныстандырудың тоқтатылуын т. б. саяси талаптарды қойды¹.

Кадеттердің айқындамасы біршама ұнамды болғанымен, Қазақстанның озық ойлы интеллигенциясының ұлттық мәселе бойынша олармен ара-жігін ажыратуы болмай қоймайтын-ды.

Аймақтың рухани тарихының ХХ ғасыр басындағы маңызды ерекшелігі – өмірдің барлық жақтарының саясатпен: отаршылдыққа, деспотизмге және діни фанатизмге қарсы күреспен тығыз байланыстылығында еді. Сондықтан бұл кезеңдегі саясат, идеология және мәдени қызметтің ара жігі нақты айқын емес-ті.

Көп жағынан алғанда патша өкіметінің түркі тілдес халықтарды бір-бірінен ажыратуына қарсылық ретінде, метрополианың мәдени саясатына бірлесіп қарсы тұру әдісі ретінде туған пантюркизм ұлт-азаттық қозғалыс идеологиясының аса маңызды элементіне айналды.

Алдыңғы қатарлы интеллигенция елді дамытудың азаматтық жолын жақтай отырып, сонымен бірге ислам дінінен бас тартқан жоқ, ол оны жаңғырту үшін күресті.

1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы және қазақ интеллигенциясы. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс ауқымы, қатысушыларды қамтуы және нәтижелері жөнінен Ресей империясы құрамында отарлық құлдыққа түскен бүкіл кезең ішіндегі қазақ халқының азаттық жолындағы күресінің шырқау шыңы болды.

Кеңестік тарихнама ұлт-азаттық қозғалысының әлеуметтік негізін ұзақ уақыт бойы әдейі тарылтып келді, таптық принципті басшылыққа алған тарихшылар оны

¹«Русский Туркестан». Ташкент, 1906, № 128.

Ресейдің орталық аудандарындағы пролетариат пен шаруалардың тап күресі деңгейіне дейін жеткізіп отырды. Дегенмен де, орыс және шетел капиталымен бәсекелесе дүниеге келген ұлттық буржуазия, феодалдық қатынастарды сақтап қалуға тырысқан дәстүрлі шонжарлар, интеллигенцияның әр түрлі топтары азаттық қозғалысына белсене қатысты, бұл орайда олар екінің бірінде бір-бірінің мүдделеріне қайшы келетін өз мүдделерін көздеді.

Қазақ халқының тарихи зердесінде 1916 жылғы оқиғаларда қазақ интеллигенциясының алған орны мен атқарған рөлі туралы мәселе ең жанға батарлық мәселеге айналды. «Алаш» партиясының негізі болған «буржуазиялық-ұлтшыл» деп аталатын интеллигенция «қазақ халқының жауы және сатқындары», «барып тұрған контрреволюционерлер», «патша малайлары» және т. б. деген сияқты ұғымдармен көрсетілді. Қозғалыстың әр түрлі жақтарына арналған бірқатар зерттеулерде интеллигенцияның кейіннен көпшілігі большевиктік партияның мүшелері болған революцияшыл-демократиялық бөлігі ғана көтерілісшілерді белсене қолдады, тіпті солармен бірге патша өкіметіне қарсы күреске шықты деген тезис басым болды¹. Алаш интеллигенциясының іс-әрекетіне сипаттама беруде зерттеушілердің бағасы бір жерден шықты: «Алаш» қозғалысы, – деді олар, көтерілістің бас кезінде бұқараны қарулы күрестен бас тартып, II Николайдың «бұратана» халықты тыл жұмыстарына шақыру туралы 1916 жылғы 25 маусымдағы жарлығын орындауға шақырып, сатқындық рөл атқарды.

Патшаның «Империядағы бұратаналардың ер-азаматтарын соғысып жатқан армия ауданында қорғаныс құрылыстары мен әскери қатынас жолдарын салу жөніндегі жұмыстарға, сол сияқты мемлекеттік қорғаныс үшін қажетті өзге де кез келген жұмыстарға тарту туралы» жарлығы халықтың төзімін тауысқан соңғы тамшы болды. «Патша үкіметі жергілікті халықтың жұмысшыларына орыс жұмысшылары мен шаруаларына қарағанда неғұрлым көнбіс, былайша айтқанда олардың күнкілі мен наразылығынан қорықпай, қалағанынша билік ете беруге болатын «арзан» материал деп қарады; екінші жағынан, осы шара арқылы енді өзге де шақыру жасындағылармен ұзақ уақытқа созылатын жұмыспен алаңдамай, тікелей соғыс қимылдарына пайдалануға болатын орыс бұқарасы мен

¹Турсунов Х. Т. Восстание 1916 г. в Средней Азии и Казахстане. М., 1966; Сулейменов Б. С., Басин В. Я. Восстание 1916 г. в Казахстане. А., 1977.

жұмысшылары босатылды», – деп жазды Т. Рысқұлов пен Г. Бройдо¹.

Жергілікті халықтың «орыс қаруына» мойынсұнатынына сенген патша әкімшілігі 19 жастан 43 жасқа дейінгі еңбекке жарамды барлық бұратаналарды қара жұмысқа алуға бірден-ақ кірісіп кетті. Қазақтарды әскери міндеткерлікті өтеуге тарту проблемасы бұдан ертеректе, соғысып жатқан армияның әскери-құрылыс жұмыстарының бастығы Чаев М. Тынышбаевқа осы мәселе бойынша өз пікірін айтуды өтінген кезде көтерілген болатын. Өз кезегінде М. Тынышбаев А. Байтұрсыновқа хат жазып, онда қазақ халқын әскери қызметке тарту туралы үкімет жобасының бар екендігін хабарлады. 1916 жылғы қаңтар айында «Қазақ» газетінің 166-нөмірінде қазақтарды алдағы уақытта армияға шақыру туралы пікірсайыс материалдары жарияланды, бұл орайда онда қызмет еткісі келетіндігі немесе одан бас тартатындығы туралы мәселе мүлдем қарастырылған жоқ. Бірқатар (168, 177, 178, 179, 184) нөмірлерде сол тақырыптағы материалдар берілді, олардың көпшілігінде қазақтарды атты әскер қатарына тартуға ыңғай білдірілді. Алайда пікірсайысқа қатысушылардың көпшілігі «қазақтарда метрикалық жазбалардың болмауына байланысты оларды әскери қызметке тарту орасан зор қиындыққа ұшырататынын атап көрсетті»². Мазасыздандырған лақап таралуына байланысты алаңдаған Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов және Н. Бегімбетов қазақтардың Ресей армиясына шақырылуына байланысты барлық мәселелерді анықтап алу үшін 1916 жылғы ақпанның басында Петроградқа жүріп кетті. Делегация бірқатар үкіметтік мекемелерде болды, соның ішінде әскери министр генерал Поливановтың қабылдауына қол жеткізді, ол қырғыздарды майданға тарту туралы мәселе «әзірше кейінге қалдырылды» деп мәлімдеді.

Алайда 1916 жылғы 25 маусымда «Закавказьеңің Терек және Кубань облыстарының, Орта Азияның, Қазақстан мен Сібірдің бұратана халқын» соғысып жатқан армия аудандарында «қорғаныс құрылыстарын салу жұмыстарына шақыру туралы» патша жарлығы жарияланды. 1916 жылғы 30 маусымда Дала өлкесінің генерал-губернаторы Сухомлинов қазақтарды тыл жұмыстарына алу тәртібі туралы хабарлады³.

¹Рыскулов Т., Бройдо Г. Восстание казахов и киргизов в 1916 году. А., 1937, 10-б.

²Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш-Орды. А., 1935, 100-б.

³Восстание 1916 г. в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов. М., 1960, 25-б.; Турсунбаев А. Казахский аул в трех революциях. А., 1967, 128-б.

Патша жарлығына жауап ретінде стихиялы түрде, бір уақытта дерлік орасан зор аймақ – Қазақстан мен Түркістанның халқы көтерілді.

Жергілікті патша әкімшілігінің анықтауы бойынша, дала өңірінде «біреуі жұмысшылар бергісі келмейтін..., екіншісі бұйрықты орындауға келісетін екі партия құрылды».

Ұлттық интеллигенцияның көзқарасы қайшылықты болды. Интеллигенцияның бір бөлігі негізінен алғанда халықтың төменгі топтарынан шыққандар (Т. Рысқұлов, Т. Бокин, Ә. Майкөтов, С. Сейфуллин, С. Меңдешев, Б. Алманов және басқа да көптеген адамдар) көтерілісшілерге қосылды¹.

А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ә. Бөкейханов бастаған «Қазақ» газетіне топтасқан ұлттық-демократиялық интеллигенция өкілдері басқа көзқарас ұстанды. Елдің қамын ойлаған олар патша жарлығын орындамай үлкен қантөгіске ұшыраудан сақтандырды. Патша үкіметінің қара жұмысқа адам алмай тынбайтынын түсінген қазақ зиялылары мәселен, Семей уезінде жеті болыстың ақсақалдары мен ел жақсыларының Абайдың ұлы Турағұлдың төрағалылығымен өткен кеңесінде, Жетісу өлкесінде М. Тынышбаев елді сабыр сақтауға, босқа қырылмауға шақырған үндеулер жолдады². Қазақ ұлттық интеллигенциясы танымал көшбасшыларының 1916 жылғы 11 тамызда «Қазақ» газетінде жарияланған «Алаш» азаматтарына» деген үндеуі мейлінше жарқын шыққан. Бұл үндеуде Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов былай деп жазған: «...Отан қорғау ісіне көмегі тиер деп, бізді жұмысқа шақырған жарлық шықты. Біздің жұртқа айтатынымыз: бұған көнбесе болмайды. Көнгенде – шаруаға кемшілік те болар, барған жігіт қазаға да ұшырар, бірақ елдің іргесі бұзылмас. Көнбегенде көретін ауырлық – бағынып тұрған хүкіметтің жарлығынан бас тартсақ, жау жағадан алғанда, бас қорғап үйде қаламыз деп, мемлекетке қамшымыздың ұшын бермесек, хүкімет бізге құр өкпелеп қоймас күш жұмсар, ол күшті законға сүйеніп істер»³.

Дегенмен де, ұлттық интеллигенцияның едәуір бөлігінің көтерілісшілер қозғалысы қатарына қосылмағаны нәліктен? Біріншіден, олар қарусыз, әскери өнерге үйретілмеген қазақ халқы тұрақты, бақайшағына дейін қаруланған патша армиясына қарсы тұра алмайтынын айқын да анық түсінді. Олар халықты үкіметтің жазалау шараларының

¹Қозыбаев М. Қ., Қозыбаев І. М. Қазақстан тарихы. Оқулық. А., 1993, 9-б.

²Әбдіманов Ә. «Қазақ» газеті, 95-б.

³«Қазақ», 1916 ж., 11 тамыз // Ана тілі, 1990, 7 маусым.

құрбаны болады деп қауіптенді. Екіншіден, олардың көпшілігі қазақ өлкесі бір бөлігі болып табылатын Ресей мемлекетіне қауіп төнген сын сағатта қазақтардың герман әскерлеріне қарсы күрестен сырт қалуға құқығы жоқ дегенге кәміл сенді.

1916 жылы 7 тамызда Орынбор қаласында Ә. Бөкейханов пен М. Дулатовтардың ұйымдастыруымен қазақ жігіттерін майдан тылының қара жұмысына шақырған патша жарлығын талқылауға арналған бүкілқазақстандық кеңес болып өтті. Кеңеске Ақмола, Жетісу, Семей, Орал және Торғай облыстарынан өкілдер қатысты. Бұл Кеңес кешегі советтік тарихнамада сыңаржақ түсіндіріліп келгеніндей, патша жарлығы шығысымен «қазақтың буржуазияшыл ұлтшылдарының лидерлері, ... өкімет органдарына көмек көрсету үшін» шақырылған жоқ, керісінше, мүмкіндік болғанша қазақ жігіттерін майдан жұмыстарына жіберуді кешеуілдетудің жолдарын іздестіруге, ал майдан жұмысына алынғандар мен олардың отбастарына мемлекет тарапынан жеңілдіктер жасау мүмкіндіктерін қарастыруға арналды¹.

Кеңесте қабылданған 17 тармақтан тұратын талап-тілектерге зейін қоя қарар болсақ алаш көсемдерінің сөз жүзінде патша жарлығын қолдаса да, іс жүзінде оған қарсы екендігі айқын аңғарылады, Алаш көсемдері қазақ даласында қантөгісті болдырмауға тырысып, күрестің бейбіт жолдарын тандап алды.

Отарлаушы империямен парасатты ымыраласу тактикасын жүзеге асырып, халықтың аман қалуы, оның этникалық тұтастығын сақтау идеясын алдыңғы қатарға қоя отырып, қазақ интеллигенциясының өкілдері қазақтарды тыл жұмыстарына шақыруды кейінге қалдыруды, оны тиісінше дайындық жұмыстарынан кейін жүзеге асыруды ұсынды. «Қазақ жастарының көтерілісі жөнінде Мемлекеттік Думаның Төрағасы Родзянкоға тыл және окоп жұмыстарына шақыруды кейінге қалдыру туралы үкімет алдында өтініш жасап Б. Қаратаев пен Ж. Сейдалин берген баяндама хатты» нақ осындай ізгі ниетпен түсіндіруге болады.

Жазбаның авторлары бұл шақыруды дереу жүзеге асыру салдарынан болуы мүмкін келеңсіз зардаптардан сақтандырды. «Қырғыздар халықты тыл жұмыстарына тарту туралы мұндай заңды (1916 жылғы 25 маусымдағы) қабылдауға әзірленбеген. Бұл оларды қапылыста қалдырды және күтпеген кезде көктен түскендей әсер етті. Бұл заңмен жас шамалары бойынша біртіндеп шақыратын ешқандай тәртіп сақтал-

¹Нұрпейісов К. Он алтыншы жыл және «Алаш» қозғалысы // Ақиқат, 1996, № 6, 48-б.

май, 19-дан 31 жасқа дейінгі ер-азаматтар бірден орасан көп мөлшерде майданға тартылып отыр. ... Сондықтан далалық облыстарда мұндай келеңсіз құбылыстарға жол бермеуді ескере отырып және осындай сұмдық дүниежүзілік соғыс кезінде тылда тыныштық орнатып, оны қолдау мақсатында азаматтың борышы қырғыздарды жұмысқа алуды ең болмағанда 1917 жылғы мамыр айына дейін кейінге қалдыруды дереу шешу, қырғыз халқының көз алдында өкімет орындарының бөделін кеміту болмай, қайта, керісінше, 1916 жылғы 25 маусымдағы жоғары дәрежелі әмірдің шығарылуы мен жүзеге асырылуы туғызған өкімет орындарының қателіктерін түзету болар еді деп мәлімдеуді талап етеді»¹, – деп атап көрсетті жоғарыда аталған, 1916 жылы қыркүйекте Родзянконың атына жолдаған баяндама жазбасында Б. Б. Қаратаев пен Ж. Сейдалин.

Осындай шиеленіскен жағдайда алаш интеллигенциясының басшылары іс-қимыл бағдарламасын әзірлеу үшін съезд ұйымдастыру туралы шешім қабылдайды. Ө. Бөкейхановтың ұсынысы бойынша үкіметке үндеу қабылданды, онда мынадай талаптар қойылды: солтүстік уездерден жұмысшылар шақыруды 1917 жылғы 1 қаңтарға дейін, ал оңтүстік уездерден шақыруды 1917 жылғы 15 наурызға дейін кейінге қалдыру және әрбір отбасында жартылай жұмыскер дейтін (17 жасқа толмаған және 60 жастан асқан) болған жағдайда шақыру жасындағы бір жұмыскер қалдыру ұсынылды².

Қазақ интеллигенциясы көшбасшыларының, ең алдымен өзінің кадет партиясы орталық комитетінің мүшесі және I Мемлекеттік Думаның депутаты жағдайын пайдаланған Ө. Бөкейхановтың белсенді практикалық қызметі жағдайында Земство және Қалалар одақтары (Жерқалаодақ) біріккен комитеттерінің құрамында «бұратаналар бөлімі» дейтіндер құрылды, оларға мобилизацияланған қазақтардың, өзбектердің және басқа да тыл жұмысшыларының еңбек және тұрмыс жағдайларын жақсарту негізгі міндет етіп қойылды. Бөлімнің қызметін Ө. Бөкейханов басқарып, ол мобилизацияланғандармен жұмысқа өзінің пікірлестері әрі достары – дәрігер А. Алдияров пен «Қазақ» газетінің хатшысы М. Дулатовты тартты.

Ұлттық интеллигенцияның өкілдері патшалық жазалау отрядтарының көтеріліске шыққан қазақ болыстарындағы айуандықтарына қарсы наразылық үнін көтерді, қарусыз халықты қырып-жоюды тоқтату үшін патша әкімшілігінің,

Мемлекеттік Думаның атына хаттар жолдады. Қазақтың саяси көсемдері қазақ даласында жасалып жатқан зорлық-зомбылықтар мен атып-асу шаралары туралы мәліметтерді Ресей орталықтарына дейін жеткізді. Мемлекеттік Думада мұсылман депутаты Джафаров қырғыздардың бірнеше болысында полицейлер мен казак отрядтары жасап жүрген басыздықтар туралы Зайсан уезінен келген хатты оқып берді. Патша әскерлері көтерілісшілерді қанға бөктіріп жазалауды жүзеге асырған кезде «Қазақ» газетінің төңірегіне топтасқан интеллигенция жазалаушылардың айуандығына қарсы наразылық үнін көтерді. IV Мемлекеттік Думаның жұмысы ашылар алдында Ө. Бөкейханов жазалаушылардың айуандығы туралы жинастырылған құжаттар негізінде депутаттарға сауал салу үшін Санкт-Петербургқа барды. «Қазақтың» 209-нөмірінде сауалдың Мемлекеттік Думаға 1916 жылғы 19 қарашада түскені, бірақ «қазақтардың сауалы жабық талқыланғандықтан, депутаттардың сөйлеген сөздерін жариялау мүмкін емес» екендігі туралы хабар жарияланды¹.

Патша өкіметінің отаршылдық саясатына Ресей парламентінде айтылған қатаң сын едәуір дәрежеде байырғы халық жөнінде патша үкіметі жүргізген геноцидті тоқтатуға бүкіл күш-жігерін жұмсаған қазақ интеллигенттік бетке ұстарлары қызметінің нәтижесі болатын. Өлкенің бейбіт, қарусыз тұрғындарын қорғау мақсатымен ұлттық интеллигенцияның өкілдері сол кезеңде мүмкін болған барлық амалдарды пайдаланды. Алаш бағытындағы интеллигенцияның мобилизацияға қолға қару алып қарсылық көрсетуге қарсы шыққанына қарамастан, тұрақты әскерлерге қарсы күш тең емес соғыста жеңіліс табуға тиіс болған қазақ халқының болашақтағы қасіретті тағдыры жөнінде олардың орынды қауіптенгенін атап өтпеске болмайды. Патша үкіметі көтерілісшілерді аяусыз жазалап, бейбіт халықты шұрайлы жерлерінен айырып шөлдалаға тықсырды, жүз мыңдаған адамдарды Қазақстаннан ауа көшуге мәжбүр етті, еңбекке жарамды ер-азаматтарды тыл жұмысшылары ретінде майданға жіберді. Бұл шара қазақ қоғамының асыраушысынан айырылу аштан өлуге апарып соқтыратын едәуір бөлігіне ауыр соққы болып тиді. «Алаш» басшыларының халықтың қалың бұқарасын мобилизацияға қарсыласпай, жұмыскерінен айрылған әрбір отбасын аштық пен қайғы-қасіретке ұшыратпай мобилизацияны ұйымшылдықпен әрі адал өткізуге жан сала шақыруының сыры нақ осы тұрғыдан қарағанда түсінікті болады. 1916 жылғы ұлт-азат-

¹ҚР ОМА, 427-қ., 1-т., 144-іс, 1-5-п.

²Қазақстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение. Сборник статей. А., 1993, 104-б.

¹Национальные движения в условиях колониализма: Казахстан, Средняя Азия, Северный Кавказ. Целиноград, 1991, 115-б.

тық қозғалысы кезеңіндегі алаш интеллигенциясы қызметінің ең басты лейтмотиві қайғы-қасіретке толы қиын кезеңде қазақ этносын сақтап қалу, оны аман алып қалу идеясы болғаны анық.

Халқының болашағы үшін қатерлі күреске жалтақтамай, жанқиярлықпен түскен қазақтың саяси көсемдерінің бірі М. Дулатов: «Сайланған «сары әскер» қарсылық қылған елдерге лек-легімен аттанып, қазақ-қырғыз даласын қызыл қанға бояуға кірісіп еді. Он айға жетпей патша өкіметі құламаса, Ресейдегі ұлы төңкеріс болмаса, не болар еді?» – деп қуана жазды¹. Қазақтың ұлттық-демократиялық интеллигенция өкілдері Ресейдегі 1917 жылғы монархияны құлатқан Ақпан буржуазиялық-демократиялық революцияның жеңісін зор қуаныш және үлкен үмітпен қарсы алды.

Бостандық, теңдік, ұлттық автономия идеялары жігерлендірген демократиялық интеллигенция өкілдері Уақытша үкіметтің қызметіне белсенді түрде араласа бастады. Ө. Бөкейханов Торғай облысындағы Уақытша үкіметтің комиссары, сонымен қатар Түркістан комитетінің мүшесі болып бекітілді. М. Тынышбаев Түркістан комитетінің құрамына енгізілді². Уақытша үкіметтің жергілікті басқару органдарына Ахмет Бірімжанов, Ғалиасқар Қуанышев, Балға Құрметов, Біләл Малдыбаев, Ахмет Кенесарин, Айдархан Тұрлыбаев, Мұхтар Саматов және басқа қазақ зиялылары тағайындалды.

Олар жалпыұлттық проблемаларды шешуге айтарлықтай талпыныстар жасады. 1916 жылдың ойранынан зардап шеккен Торғай топырағында бейбітшіліктің орнауына Ө. Бөкейхановтың, Жетісуда босқыншылыққа ұшыраған қазақ және қырғыз халықтарына көмек ұйымдастыруда М. Тынышбаевтың еңбегі зор болды³. Жалпы алғанда, Ө. Бөкейхановтың төңірегіне топтасқан А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ө. Ермеков, Ж. және Х. Досмұхамедовтер, Ж. Ақбаев және басқа ұлттық-демократиялық қазақ интеллигенциясы өкілдерінің қоғамдық-саяси қызметі қазақ халқын отарлық езгіден азат етіп, егеменді ұлттық автономиялық мемлекет құруға бағытталды. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, 1917 жылғы Ақпан революциясының жеңісі Қазақстанды дүр сілкіндіріп, тарихи процестің дамуын жеделдете түсті.

¹ Өбдіманов Ө. «Қазақ» газеті, 100-б.

² Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда, 17-б.

³ Ұлттық-демократиялық интеллигенция өкілдерінің Уақытша үкіметтің құрамындағы қызметі жайлы толығырақ қараңыз: Нұрпейісов К. Көрсетілген еңбегі, 70-133-б.; Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы, 214-293-б.

ҚОРЫТЫНДЫ

XIX–XX ғасырдың басы шебінде қазақ халқы өзінің тарихи дамуының жаңа кезеңіне аяқ басты. Әлеуметтік-экономикалық және мәдени алмасу, ғасырлар бойы орын алып келген дәстүрлі тіршілік шеңберінен шығу дәуірі басталды.

Дәстүрлі қазақ қоғамында түбегейлі өзгерістер белең алды. Көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы қарастырылып отырған кезеңде дағдарысты жағдайға ұшырады, мұның өзі Қазақстанның Ресей экономикалық жүйесіне тартылуына байланысты болатын. Көшпелі шаруашылықтың дәстүрлі жүйесіне жерді қоныстандыру басқармасының қорына жаппай зорлап алу салқынын тигізді. XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында ресми түрде және жасырын жүргізілген қоныстандыру қазақ қоғамының әлеуметтік мәселелерін өте шиеленістіріп, қазақ ауылдарындағы ара-жіктің ажыратылуына әсер етті, өлке өміріндегі көптеген саяси мәселелерді, соның ішінде ұлт мәселесін де ушықтырып жіберді.

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында шаруашылық жүргізудің нақты негіздері қиратылып, мүлік теңсіздігі өсе түсті. Қазақтардың жайылымдық-көшпелі шаруашылығындағы жікке бөліну мал шаруашылығы дағдарысының елеулі кезеңдерінің бірі саналды. Малдың феодалдардың және қоғамның ауқатты бөлігінің қолына шоғырлануы жерді пайдалану мен иеленуде товар-ақша қатынастарының бірте-бірте неғұрлым айқын көрінуіне әкеп соқты. 90-жылдарда көшпелілердің егіншілікпен амалсыздан айналысуы байқалды, негізінен алғанда олар қазақ халқының жарлы-жақыбайлары болатын.

Қазақ халқының өмірінде әлеуметтік-саяси өзгерістер орнықты. Патша әкімшілігінің 1867–1868, 1886 және 1891 жылдардағы реформалары, басқару жүйесін қайта құруы өлкеде отаршылдық режимін біржола орнықтырды. Соның салдарынан Қазақстан өзінің бостандығы мен тәуелсіздігінен толық айырылды.

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында Қазақстанда орныққан отаршылдық өкімет жүйесі қазақ халқын ұлттық мемлекеттігінен айырып, жалпы өркениет процесіне

ұлттық негізде дамуға дербес қатысуға мүмкіндік беретін жолдардың бәрін кесіп тастады, сөйтіп қоғамның әлеуметтік-мәдени өлшемдеріне елеулі нұқсан келтіріп, оны ең жаңа тарихи кезеңде зорлап кеңестендіруге алғышарттар жасады.

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуында болған өзгерістер қазақ халқының рухани өміріне терең әсер етті. Саяси және экономикалық экспансияға қоса құлдыққа түсірушілердің мәдениеті күштеп таңылды.

Патша өкіметі қазақ халқын христиан дініне кіргізу ісін белсенді түрде жүргізді, бұл оның отарлау саясатының құрамдас бөлігіне айналдырылды. Ресей үкіметінің реакцияшылдық саясаты халыққа білім беру саласынан мейлінше айқын аңғарылды. Қазақ халқының мүдделері мен құқықтарын елемей, патша өкіметі оның рухани дамуын әдейі тежеу отырды.

Қарастырылып отырған кезеңдегі Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси өміріндегі түбірлі өзгерістер қазақ қоғамының қоғамдық санасында елеулі құбылыстар тууына жеткізді. Мұндай елеулі өзгерістер ұлттық сана-сезімнің оянуына себепші болып, қазақ қоғамында жаңа идеялар мен ой-пікірдің, көзқарастардың қалыптасуын белгілеп берді. Мәдениет тұрғысынан алғанда дәуірдің жаңалығы ең әуелі әлеуметтік үстем топ өкілдерінің, азын-аулақ адамдар тобының еуропалық мәдениетті, жаңа буржуазиялық қазыналарды меңгеруінен көрінді.

Қазақстанның қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық және рухани өмірінде орын алған өзгерістер ұлттық интеллигенцияның жаңа сапалы легін дүниеге келтірді.

Ұлттық интеллигенцияның қалыптасу жолы бірдей болған жоқ, ол күрделі де ұзақ еді. Оның барысына отаршылдық режимнің жағдайлары, патша өкіметінің бағындырылған халықтар жөніндегі кемсітушілік саясаты тежеу салды. Бұл жағдай халық шаруашылығы саласының да, мәдениет саласының да мамандары санының өсуінен айқын көрінді. Солай бола тұрса да, XX ғасырдың басы халықтың интеллектуалдық күштері дамуында жаңа кезең саналды. Тағдыр ұлттық интеллигенцияның таңдаулы өкілдеріне мейлінше қатаңдық жасады: нақ солардың өз идеялары білімсіз қараңғы халықтың негізгі бұқарасы тарапынан қасіретті түсінбестік туындаған жағдайда отаршылдарға қарсы тең емес күресте өз халқын дәстүрлі мәдениеттен қиналмай шығарып, қазіргі өркениетпен араласуын қамта-

масыз етуге тура келді. Саны аз болғанына қарамастан, елдің тарихи дамуына бұл жаңа интеллигенцияның моральдық-психологиялық және мәдени-саяси ықпалы зор болды.

Жаратылысынан дарындылық, шығармашылық ой құрылымы, ұлттың тағдыры үшін жауапкершілік, халықты рухани жағынан түлету жолында мүмкін болғанның бәрін істеуге ұмтылу – интеллигенцияның өзінің қасиетті міндетін орындауға көмектескен айқындаушы мұраты осылар еді.

Қарастырылып отырған дәуірдегі қазақ интеллигенциясының адамгершілік көзқарастарының негізінде ең алдымен орасан зор азаматтық сезім жатты. Топыжатқан интеллектілік қасиеттерді (ақын, педагог, жазушы, ғалым және т. б.) тоғыстырған жеке адамдардың сан қырлы болуы да сондықтан.

Озық ойлы ұлттық интеллигенция отандастарының ұлт болып топтасуында, олардың бойында өздерінің сан ғасырлық тарихы, өзіндік ерекше мәдениеті, әдебиеті, тілі үшін ұлттық мақтаныш сезімін тәрбиелеуде маңызды рөл атқарды. Сонымен бірге оның өкілдері ешқашанда ерекшелік, басқа ұлттардың рухани қазыналары мен дәстүрлеріне менсінбей қарау идеяларын жақтаған емес.

Тәуелсіздікке қол жеткізіп, бостандық алу, отаршылдық езгіден азат болу, ғылым мен мәдениет жетістіктерінің көмегімен өркениетті, ізгілікті қоғам орнату – жас қазақ интеллигенциясы мен оның «Алаш» партиясының негізгі мақсатын міне осылайша сипаттауға болады. Большевиктерден айырмашылығы – олар таптарды қарама-қарсы қоюдан, бір таптың диктатурасынан бас тартты, өйткені оларға зорлық-зомбылық жат болатын (мұның өзі жалпы интеллигенцияға тән). Сол себепті де олар 1917 жылғы социалистік революцияны зорлық-зомбылық деп қабылдап, қолдау көрсетуден бас тартты, оны патшалық Ресейдің отаршылдық саясатының жалғасы деп бағалады. М. Дулатов социалистік революция шеруінен кейін былай деп жазған: «Большевиктер халықтардың дәстүрін, әдет-ғұрпын, психологиясы мен тұрмысын бір күнде өзгертуге болмайтыны туралы идеяға қарсы шығады. Олар өкімет басына қырып-жою жолымен келді. Қоғамда байлардың да, кедейлердің де болмауы, қоғамның барлық мүшелерінің тату-тәтті тұруы туралы ой – ең қастерлі ой. Бірақ ол әлі де алыста жатыр. Бұл арманды шындыққа айналдыру үшін адамзатқа ғасырлар керек. Бұған Еуропаның өркениетті елдері тамаша дәлел бола алады»¹.

¹Дулатов М. Мемлекет ісі // Қазақ, 1917, № 248.

Большевиктердің социализм идеяларын жүзеге асырудағы қателіктерін қазақ интеллигенциясы революцияның алғашқы күндерінде-ақ көре білді. Большевиктердің: «Шаруаларға жер берілсін», «Халықтарға бейбітшілік берілсін», «Аштарға нан берілсін» деген қарапайым, бірақ иланымды да дәл ұран жамылған әділеттілік идеясы Ресейдің еңбекші бұқарасын шынында да баурап алды. Бірақ ол ерекше объективті жағдайда, халықтың белгілі бір мәдени деңгейі мен саяси сана-сезімі жағдайында игерілді. Бұқара арасында әділеттілік пен теңдікке кедейліктің әлеуметтік-экономикалық түп-тамырын жоюдан гөрі, байларды экспроприациялау мен олардың мүлкін жай ғана қайта бөлу арқылы қол жеткізуге ниетінің күшті көрінуі, сөз жоқ, саяси мәдениет деңгейінің төмен болуына байланысты еді. А. Байтұрсынов большевиктер қызметінің нақ осындай жағына баса назар аударды. Большевиктер партиясының ұрандарына ерген шаруалардың саяси мәдениеті деңгейінің төмен екендігін атап көрсете келіп, ол былай деп жазған: «Социалистік революцияның нәтижесінде Ресей ұлы держава ретінде ғана емес, мемлекет ретінде де өмір сүруден қалды. Халық ақшасы талан-таражға салынды, өнеркәсіп тоқтап қалды, ғалымдар мемлекет ісінен шеттетілді»¹.

Қазақ интеллигенциясының көшбасшылары большевиктердің ең басты кемшіліктерінің бірі ғылыми интеллигенцияны оқшаулау, большевиктердің пролетариат диктатурасын жариялауы және қоғамның басқа топтарына қарсы терроршылдық құралдар қолдануы деп санады.

Терроршылдық, зорлық-зомбылық, қазақ зиялы қауымын қорлау олардың көшбасшыларының Қазан революциясы идеяларын түсінбеуіне, қабылдамауына, қолдамауына себеп болды. Олар мұны кейін, В. И. Ленинмен кездесіп, «Алашорда» үкіметі танылған соң ғана түсінді. Бірақ бұл социализм идеялары мен большевиктер партиясын сөзсіз қолдау емес-ті. Тіпті кеңес өкіметін танығаннан кейін де қазақ интеллигенциясының көрнекті өкілдері өз халқының тағдыры үшін зор жауапкершілікті сезініп, коммунистерді сынауын тоқтатқан жоқ.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ интеллигенциясы адамдардың санасына ықпал ету, ойлау сипатын кемелдендіру, оларды қоғам құрылысын өзгерту процесіне дайындау, болашақтағы тәуелсіз, еркін қазақ мемлекетін құрушыларды тәрбиелеу сияқты қиын міндеттер атқарды.

¹Байтұрсынов А. Асу керек // Абай, 1918, № 7.

«Мың өліп, мың тірілген» қазақ халқының, оның зиялы қауымының ел тәуелсіздігі жолындағы ұлы күресінің ең бір шарықтау шегі және құрбандыққа бастарын тіккен қаралы кезеңі де біз сөз еткен осы тұсқа дәл келеді.

Тарихтың ұлы көші үздіксіз алға жылжып, алға жылжыған сайын бүгінде Тәуелсіздіктің көк байрағын көкке биіктете көтеріп отырған әр ұрпақ ел азаттығы үшін қанын да, жанын да көнге салған Әкелері мен Бабаларының ұлы ерлігін тарихымыздың бетіне мәңгілік өшпестей жазып қалдырар...

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

Деректемелер

- Алаш-Орда.* Сборник документов. Составитель Н. Мартыненко. Алматы: Айқап, 1929; переиздание 1992. - 192 с.
- Алтынсарин И.* Киргизская хрестоматия. Оренбург, Тип. П. П. Ефимовского-Мировицкого, 1879. - 63 с.
- Аничков И. В.* Киргизская былина о героях Ир-Назаре и Бикете. Казань, Типо-литогр. имп. ун-та, 1896.
- Букварь для киргизов.* Оренбург, Типо-литогр. Б. А. Бреслина, 1897.
- Восстание 1916 года в Казахстане.* Документы и материалы. Алма-Ата, 1947.
- Добросмыслов А. И.* Материалы по истории России. Сборник указов и других документов, касающихся управлению и устройства Оренбургского края. Т. 1. Оренбург, 1900.
- Ильминский Н. И.* Самоучитель русской грамоты для киргизов. Казань, Типо-литогр. М. А. Чирковой, 1894.
- Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках.* Сборник документов и материалов. Алма-Ата: Наука, 1964.
- Карутц Р.* Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке. СПб., изд. А. Ф. Девриен, 1910. - 188 с.
- Кустанаев Х.* Этнографические очерки киргиз Перовского и Казалинского уездов. Ташкент, 1894.
- Макшеев А. И.* Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае // Записки Русского географического общества по статистике, 1871, т. II.
- Материалы по истории политического строя Казахстана.* Т. 1. Алма-Ата, 1960. - 441 с.
- Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные по обследованию степных областей под руководством Ф. Щербины:* а) т. I. Кокчетавский уезд. Воронеж, 1898. б) т. II. Атбасарский уезд. Воронеж, 1902. в) т. III. Акмолинский уезд. Воронеж, 1902. г) т. IV. Павлодарский уезд. Воронеж, 1903. д) V. Кустанайский

уезд. Воронеж, 1903. е) т. VI. Каркаралинский уезд. Воронеж, 1905. ж) т. VII. Актюбинский уезд. Воронеж, 1903. з) т. VIII. Зайсанский уезд. СПб., 1905. и) т. IX. Усть-Каменогорский уезд. СПб., 1905. к) т. X. Семипалатинский уезд. СПб., 1909. л) т. XI. Омский уезд. М., 1902. м) XII. Петропавловский уезд. Чернигов, 1908.

Мушкетов И. В. Сборник документов. Ташкент, Госиздат, 1960.

Остроумов Н. П. Исламоведение. Введение в курс исламоведения. Ташкент, изд. «Туркестанские ведомости», 1914.

Харузин А. Н. Киргизы Букеевской орды (Антрополого-этнопологический очерк). М., Типография А. Левенсон и К°, 1889.

Архивтік қорлар

Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві:
4-қор – Орынбор қырғыздарының облыстық басқармасы;
19-қор – Жетісу облыстық қоныстандыру басқармасының меңгерушісі;
25-қор – Торғай облыстық басқармасы;
33-қор – Сырдария облыстық қоныстандыру ісінің меңгерушісі;
78-қор – Ішкі қырғыз ордасын басқару жөніндегі уақытша кеңес;
64-қор – Дала генерал-губернаторының кеңсесі;
90-қор – Түркістан өлкесі Жетісу халық училищелерінің инспекторы;
121-қор – Түркістан епархиялық училищелер кеңесі;
234-қор – Жетісу православиелік бауырластығының кеңесі;
643-қор – Петропавл уездік қоныстандыру басқармасы;
369-қор – Ақмола облыстық басқармасы;
460-қор – Семей облыстық басқармасы;
387-қор – Семей облыстық діни басқармасы және басқа қорлар.

Зерттеулер

Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Алматы: Ғылым, 1977.

Абай. Энциклопедия. Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, Атамұра, 1995. - 720 бет.

Абжанов Х. М., Гуревич Л. Я. Интеллигенция Казахстана: история, теория, современность. Алма-Ата: Ғылым, 1992. - 48 с.

Абылхожин Ж. Б. Традиционная структура Казахстана: социально-экономические аспекты функционирования и трансформации. Алматы: Ғылым, 1991.

«Айқап». Энциклопедия. Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1995. - 368 бет.

Аймауытов Ж. Шығармалары. Алматы: Жазушы, 1989. - 560 бет.

Алқаласа әлеумет. Алматы: Ғылым, 1991. - 135 бет.

Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. Алматы: Қаз-
мемоқупедбас, 1955. - 218 бет.

Амелин П. П. Интеллигенция и социализм. Л.: Изд-во
ЛГУ, 1970. - 151 с.

Амрекулов Н. А., Масанов Н. Э. Казахстан между про-
шлым и будущим. Алматы, 1994. - 208 с.

Аравин П. Степные созвездия: очерки и этюды о казах-
ской музыке. Алма-Ата: Жалын, 1979. - 184 с.

Аргынбаев Х. А. Историко-культурные связи русского
и казахского народов и их влияние на материальную куль-
туру казахов в середине XIX и начале XX века. Труды Ин-
ститута истории, археологии и этнографии АН КазССР, т. 6.
Алма-Ата, 1959.

Асфендияров С. Д. История Казахстана (с древнейших
времен). Второе издание. Под ред. проф. А. С. Такенова.
Алматы: Қазақ университеті, 1993. - 304 с.

Ахмедов Ғ. Алаш «Алаш» болғанда. Алматы: Жалын,
1996. - 224 бет.

Әбдіманов Ә. «Қазақ» газеті. А.: Қазақстан, 1993. - 168
бет.

Әбжанов Х. Мәдени құрылыс ақтандақтары // Қазақ
тарихы. 1993, № 3.

Әбжанов Х., Әлпейісов Ә. Қазақ интеллигенциясы мен
мәдениеті туралы. Алматы, 1992.

Әсіп С. Қазақ қасіреті. Алматы: Қазақстан, 1994. - 304
бет.

Әуезов М. Әдебиет тарихы. Алматы: Ана тілі, 1991.

Әуезов М. Ақаңның елу жылдық тойы (юбилей) // Байт-
ұрсынов А. Ақ жол. А., 1991, 17-20-беттер.

Әуезова Л. М. М. О. Әуезов творчествосында Қазақ-
стан тарихының проблемалары. Алматы: Мектеп, 1977. -
272 бет.

Бабаджанов М. С. Сочинения. Алматы: Санат, 1996. -
144 с.

Байтұрсынов А. Ақ жол. Алматы: Жалын, 1991. - 464 бет.
Бартольд В. В. Очерк истории Семиречья. - Соч. Т. II,
ч. 1. М.: Наука, 1963.

Бартольд В. В. История Туркестана. - Соч. Т. II, ч. 2. М.:
Наука, 1964.

Бейсембиев К. Из истории общественной мысли Ка-
захстана второй половины XIX века. Алма-Ата: Наука, 1957.
- 212 с.

Бейсембиев К. Очерки истории общественно-полити-
ческой и философской мысли Казахстана. Алма-Ата: Ка-
захстан, 1976. - 428 с.

Бекмаханов Е. Б. Присоединение Казахстана к России.
М.: Изд-во АН СССР, 1957. - 340 с.

Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40-е годы XIX века.
Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. - 400 с.

Бекмаханова Н. Е. Многонациональное население Ка-
захстана и Киргизии в эпоху капитализма. М.: Наука, 1986.

Бес ғасыр жырлайды. 3 томдық. Алматы: Жазушы, 1989.

Бөкейхан Ә. Таңдамалы. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы»
Бас редакциясы, 1995. - 478 бет.

Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш-Орды.
Алма-Ата, 1935.

Бурабаев М. С. Общественная мысль Казахстана в
1917-1940-е годы. Алма-Ата: Ғылым, 1991. - 254 с.

Бурабаев М. С., Сегізбаев О. А. Идеинные связи обще-
ственно-философской мысли Казахстана и России. Алма-
Ата: Наука, 1987. - 232 с.

Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений. Т. I-V. Алма-Ата:
Наука, 1961-1970.

Вопросы историографии и источниковедения Казах-
стана. Алма-Ата: Наука, 1988.

Востров В. В., Муканов М. С. Родоплеменный состав и
расселение казахов (конец XIX - начало XX в.). Алма-Ата:
Наука, 1968.

Галиев В. З. Ссылные революционеры в Казахстане.
Алма-Ата: Казахстан, 1978. - 180 с.

Галиев В. З. Караванные тропы. Алматы: Атамұра, 1994.
- 128 с.

Галузо П. Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в
1867-1914 гг. Алма-Ата: Наука, 1965.

Граммши А. Тюремные тетради. М.: Политиздат, 1991.

Григорьев В. К., Шапорев Ю. Фрагменты времени. - «О
чем не говорили». Алма-Ата, 1990. - 86 с.

Гуревич Л. Тоталитаризм против интеллигенции. Алма-
Ата, А/О «Караван», 1992. - 146 с.

«Дала уалаятының газеті». Алматы: Ғылым, 1992. - 576
бет.

Джумагулов К. Т. Ибрай Алтынсарин и развитие куль-
туры казахского народа. Алма-Ата: Казахстан, 1984.

Джумалиев К. Очерки по истории казахской дорево-
люционной литературы. Алма-Ата: Мектеп, 1968. - 224 с.

Досмұхамедұлы Х. Аламан. Алматы: Ана тілі, 1991. -
132 бет.

Дулатов М. Шығармалары. Алматы: Жазушы, 1991. - 382 бет.

Дулатов М. Шығармалары. I және II томдар. Алматы: Ғылым, 1997.

Еренов А. Очерки по истории феодальных земельных отношений у казахов. Алма-Ата: Наука, 1960.

Ерзакович Б. Г. В созвездии музыкальных культур. Алма-Ата: Казахстан, 1978.

Ерман Л. К. Интеллигенция в первой русской революции. М.: Наука, 1966. - 373 с.

Жданко Т. А. Специфика этнических общностей в Средней Азии и Казахстане (XIX – начало XX в.) // Расы и народы. М.: Наука, 1974.

Жұмабаев М. Шығармалары. Алматы: Жазушы, 1989. - 346 бет.

Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет мәселелері. Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1958. - 308 бет.

Зарождение идеологии национально-освободительного движения (XIX – начало XX в.). М.: Наука, 1973.

Зиманов С. З. Общественный строй казахов первой половины XIX века. Алма-Ата: Наука, 1958.

Зиманов С. З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX в. Алма-Ата: Наука, 1960. - 296 с.

Зиманов С. З., Идрисов К. З. Общественно-политические взгляды Мухамеджана Сералина. Алма-Ата: Наука, 1989. - 168 с.

Знаменский О. Н. Интеллигенция накануне Великого Октября (февр.–окт. 1917 г.). Л.: Наука, 1988. - 349 с.

Игибаев С. К. Промышленные рабочие дореволюционного Казахстана (1861–1917). Алматы: Ғылым, 1991.

Ислам. Энциклопедия. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1995. - 286 бет.

История и историография национально-освободительных движений второй половины XIX – начала XX в. в Средней Азии и Казахстане: итоги, поиски, перспективы изучения. Ташкент, 1989.

Казахи. Историко-этнографическое исследование. Алматы: Казахстан, 1995. - 352 с.

Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение. Сборник статей. Алматы, 1993. - 168 с.

Какишев Т. Поступь. Алма-Ата: Жазушы, 1987. - 318 с.

Канапин А. К., Яндаров А. Д. Расцвет культуры казахского народа. Алма-Ата: Казахстан, 1977. - 254 с.

Карагусов Ж. Казахская советская интеллигенция, рожденная Октябрем. Алма-Ата: Казгосиздат, 1960. - 142 с.

Касымбаев Ж. К. Семипалатинск в канун Октябрьской революции. Алма-Ата, 1970.

Кәкішев Т. Садақ. Алматы: Жалын, 1986.

Козыбаев М. К. История и современность. Алма-Ата: Наука, 1991.

Козыбаев И. М. Историография Казахстана. Уроки истории. Алма-Ата: Рауан, 1992.

Козыбаев И. М. Историческая наука Казахстана (40–80-е годы XX века). Алма-Ата, 1992.

Кудаш С. По следам юности. Рассказы о прошлом. М.: Советский писатель, 1968. - 198 с.

Қазақ ССР тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. III том. Алматы: Ғылым, 1982. - 560 бет.

Қазақстан тарихы. Очерктер. Алматы: Дәуір, 1993. - 446 бет.

Қазақтың халық творчествосы. Алматы: Ғылым, 1989.

Қозыбаев М. Қ. Ақтандақтар ақиқаты. Алматы: Қазақ университеті, 1992.

Қойгелдиев М. Отаршылдыққа қарсы күрес кезеңдері. – «Қазақ тарихы», 1993, № 1.

Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Алматы: Санат, 1995. - 368 бет.

Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? Алматы: Ана тілі, 1993.

Құдайбердиев Ш. Шығармалары. Алматы: Жазушы, 1988. - 560 бет.

Құл-Мұхаммед М. Алаш ардагері. Ж. Ақбаевтың саяси-құқылық көзқарастары. Алматы: Жеті жарғы, 1996.

Құрманғазы. Сарыарқа. Алматы: Өнер, 1995. - 192 бет.

Лейкина-Свирская В. Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX в. М.: Мысль, 1971. - 346 с.

Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900–1917 г. М.: Мысль, 1981. - 285 с.

Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Алматы: Санат, 1996. - 656 с.

Масанов Э. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. Алма-Ата: Наука, 1966.

Мустафина Р. Представления, культы, обряды у казахов. Алматы: Қазақ университеті, 1992. - 172 с.

Мұқанов М. Қазақ жерінің тарихы. Алматы: Атамұра, 1994. - 80 бет.

Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды. Алматы: Атамұра, 1993. - 128 бет.

Национальные движения в условиях колониализма: Казахстан, Средняя Азия, Северный Кавказ. Материалы Всесоюзного «круглого стола» 27–28 июля 1990 г. Целиноград, 1991. - 120 с.

Нұрпейісов К. Әлімқан Ермаков ОГПУ тергеушілері алдында. – «Ақиқат», 1993, № 4.

Нұрпейісов К. Ұлт-азаттық күрес және «Алаш» қозғалысы. - «Ақиқат», 1996, № 6.

Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек, 1995. - 256 бет.

Нұрпейісов К., Құлкенов М., Хабижанов Б., Мектепов А. Халел Досмұхамедұлы және оның өмірі мен шығармашылығы. Алматы: Санат, 1996. - 176 бет.

Өтенияз С. Шоқан өскен орта. Алматы: Ғылым, 1995. - 200 бет.

Потапов Л. Н. О сущности патриархальных отношений у кочевых народов Средней Азии и Казахстана. – Вопросы истории, 1954, № 6.

Радлов В. В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч. V. СПб., 1875.

Радлов В. В. Из Сибири. М.: Наука, 1989.

Сабитов Н. Мектебы и медресе у казахов. А.: Наука, 1950. - 44 с.

Сапарғалиев Г. Карательная политика царизма в Казахстане. Алма-Ата: Наука, 1966. - 396 с.

Сегизбаев О. А. Традиции свободомыслие и атеизма в духовной культуре казахского народа. Алма-Ата: Наука, 1973. - 168 с.

Сегизбаев О. А. Казахская философия. Алматы: Ғылым, 1997.

Субханбердина Ү., Сейфуллина Д. С. Қазақ кітабының шежіресі. 1807–1917. Алматы: Рауан, 1996. - 286 бет.

Сулейменов Б. С. Аграрный вопрос в Казахстане в последней трети XIX – начале XX века. Алма-Ата: Наука, 1963.

Сулейменов Б. С., Басин В. Я. Восстание 1916 года в Казахстане (причины, характер, движущие силы). Алма-Ата: Наука, 1977. - 166 с.

Сулейменов Р. Б. Ленинские идеи культурной революции и их осуществление в Казахстане. Алма-Ата: Наука, 1972. - 494 с.

Султанов Т. И., Кляшторный С. Г. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. Алма-Ата: Рауан, 1992. - 375 с.

Тажибаев Т. Т. Просвещение и школы Казахстана во

второй половине XIX века. Алма-Ата: Казгосполитиздат, 1962.

Тастанов Ш. Ю. Казахская советская интеллигенция (проблемы становления и развития). Алма-Ата: Наука, 1982. - 255 с.

Толыбеков С. Е. Кочевое общество казахов в XVII – начале XX века. Алма-Ата, 1971.

Торайғыров С. Екі томдық шығармалар. Алматы: Жазушы, 1967.

Турсунбаев А. Б. Казахский аул в трех революциях. Алма-Ата: Казахстан, 1967. - 484 с.

Турсунов Х. Т. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. М.: Знание, 1966.

Турсунова М. С. Казахи Мангышлака во второй половине XIX века. Алма-Ата: Наука, 1977.

Тынышпаев М. История казахского народа. Алматы: Санат, 1993.

Ушаков А. В. Революционное движение демократической интеллигенции в России. 1895–1904. М.: Мысль, 1976. - 239 с.

Федюкин С. А. Великий Октябрь и интеллигенция. М.: Наука, 1972. - 471 с.

Федюкин С. А. Социалистическая революция в России и интеллигенция. М.: Наука, 1980. - 238 с.

Хозяйство казахов на рубеже XIX–XX вв. Алма-Ата: Наука, 1980.

Чуланов Г. Промышленность дореволюционного Казахстана. Алма-Ата, 1960.

Шалекенов У. Х. Казахи низовьев Амударьи. Ташкент: Фан, 1966.

Шахматов В. Ф. Казахская пастбищно-кочевая община. Алма-Ата: Наука, 1964.

Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры. Алматы: Жалын, 1992. - 184 бет.

Шоқай Мұстафа, Шоқай Мария. Естеліктер. Стамбул, 1997.

Шортанбай. Алматы: Айқап, 1993. - 65 бет.

Мерзімді басылымдар

Журналдар

«Абай» – 1918 жылы М. Әуезов пен Ж. Аймауытов негізін салған әдеби-көркем журнал.

«Айқап» – Троицкіде 1911–1915 жылдар аралығында

шығып тұрған демократиялық-ағартушылық бағыттағы журнал. Шығарушы-редакторы – М. Сералин.

«Ақиқат» – Ұлттық қоғамдық-саяси журнал.

«Жұлдыз» – Ай сайын шығатын әдеби-көркем, қоғамдық-саяси журнал.

«ҚазССР Ғылым Академиясының хабаршысы»

«ҚазССР Ғылым Академиясының хабарлары» (қоғамдық ғылымдар сериялары)

«Қазақ тарихы» – «Қазақстан мектебі» журналының екі айда бір шығатын қосымшасы.

Газеттер

«Ана тілі» – 1990 жылдан шығатын тіл және ел тану апталығы.

«Жас алаш» – Ұлттық тәуелсіз қоғамдық-саяси газет.

«Егемен Қазақстан» – Ұлттық қоғамдық-саяси газет.

«Қазақ» – 1913–1918 жылдары Орынбор қаласында қазақ тілінде шығып тұрған газет.

«Қазақ әдебиеті» – Қазақстан Жазушылар Одағының органы.

«Қазақ елі» – Еларалық апталық газет.

«Түркістан» – Халықаралық тәуелсіз апталық газет.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ 3

I тарау. ҚАЗАҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ӨЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ САЯСИ АЛҒЫШАРТТАРЫ

1. Қазақтың дәстүрлі шаруашылық өміріндегі өзгерістер . 17
2. Қазақ қоғамының өлеуметтік-саяси жағдайы 32
3. Қазақтардың XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезіндегі мәдениеті 42+

II тарау. XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ ӨМІРІ

1. Халықтың наным-сенімі. Діни конфессиялар 61
2. Қазақ халқы зайырлы өмірінің нысандары 73
3. Қазақ халқының Ресей халықтарымен рухани байланыстары 82

III тарау. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ӨМІРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫ ҚЫЗМЕТІНІҢ БАҒЫТ-БАҒДАРЛАРЫ

1. Қазақстанның қоғамдық өміріне қазақ интеллигенциясының ықпалы 96
2. Қазақ интеллигенциясының қазақтың ұлттық сана-сезімін қалыптастырудағы қызметі 108
3. Қазақ интеллигенциясының Ресей мен Қазақстан халықтарының саяси өміріне араласуы 124 ✓

ҚОРЫТЫНДЫ 143

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӨДЕБИЕТТЕР 148

Ә. Б. ПИРМАНОВ, А. Т. ҚАПАЕВА

ҚАЗАҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫ

«Атамұра» баспасының бас директоры
Мұхтар Құл-Мұхаммед

Редакторлары Т. Жексенбаев, Р. Райбаева

Техн. редакторы В. Голубцова

Суретшісі А. Ысқақов

Көркемдеуші редакторы Л. Полатова

«Атамұра» компьютерлік орталығында терілген.

Компьютерде беттеген Н. Развинавичене

Компьютерде терген Э. Омарова.

ИБ № 71

Теруге 19.05.97 қол қойылды. Басуға 30.07.97 қол қойылды. Пішімі 84 x 108 1/32. Гельветика гарнитурасы. Есептік баспа табағы 9,021. Шартты баспа табағы 8,4. Таралымы 5 000 дана. Бағасы келісімді. Тапсырыс № 780.

«Атамұра» баспасы, 480091, Алматы қаласы, Жібек жолы көшесі, 157.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі Ұлттық агенттігінің Полиграфиякомбинаты. 480002, Алматы қаласы, Мақатаев көшесі, 41